

DE ZUTPHENSE KEHILLE IN HET BIJZONDER

Een geschiedenis van Joods Zutphen

Peter Kooij

De Zutphense Kehille in het bijzonder

DE ZUTPHENSE KEHILLE IN HET BIJZONDER

Een geschiedenis van Joods Zutphen

Peter Kooij

2021

Stichting Nobilis i.s.m. Historische Vereniging Zutphen

Er bestaan geene deugden en geene ondeugden. Er bestaan feiten.

uit: *Besliste volzinnen*. Postume bundeling 1954, De Beuk, Amsterdam

VÓÓR DEN AVOND

Nog lichten in het lage dal geen lampen.

Nog staan geen sterren aan de stille lucht.

Maar van de heuvels dalen reeds de dampen.

De dag vergaat zonder gerucht.

uit: *Kwatrijnen*. P.N. van Kampen en zoon. Amsterdam, 1924

Jacob Israël de Haan
(1881-1924)

INHOUD

6	Vooraf	141	Onderwijs en jeugdwerk	273	Inwonerslijst 1940 - april 1943
9	Een geschiedenis van Joods Zutphen	171	Armen, zieken en wetsovertreders	291	Noten
39	Begraafplaats	187	Verenigingen		
55	Plaatsen van samenkomst	213	Kunst en cultuur		
89	Hak, pak, zak en zaken	249	Oorlog		
		263	Herinneren en herdenken		

Vooraf

Op gezamenlijk initiatief van de werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen, die de Stadswandeling Joods Zutphen organiseert en de Historische Vereniging Zutphen is in februari 2015 een eerste stap gezet om tot een boek over Joods Zutphen te komen. Een aantal mensen verdeelde de onderwerpen om die te onderzoeken en daarover een hoofdstuk te schrijven. Het boek dat er nu ligt is te beschouwen als opvolger van *De Joodse gemeente te Zutphen* door S. Laansma uit 1977, uitgegeven door De Walburg Pers. Gezocht is naar ‘nieuwe’ informatie, maar onvermijdelijk is er overlap tussen de twee publicaties omdat belangrijke gebeurtenissen en onderwerpen niet mogen en kunnen ontbreken in deze uitgave. De titel van dit boek is ontleend aan een brief van 9 september 1949 waarin I. Elzas aankondigt vanwege zijn gezondheid te stoppen als bestuursvoorzitter van de Joodse Gemeente Zutphen. Hij wenst het bestuur een goede samenwerking toe ‘in het belang van het Jodendom en onze Kehille in het bijzonder’.¹ De aan Jacob Israël de Haan ontleende motto’s zijn niet alleen vanwege de inhoud gekozen, maar ook omdat zijn moeder in Zutphen geboren is en zijn grootvader hier begraven ligt.

In deze publicatie is er voor gekozen het woord Jood en de afgeleiden daarvan met een hoofdletter te schrijven. Een uitzondering daarop vormen citaten waarin het woord zonder hoofdletter staat. Er wordt in dit boek rijkelijk geciteerd uit oorspronkelijke documenten. Vanwege de leesbaarheid zijn soms kleine aanpassingen gemaakt. Soms is een tussenstukje weggelaten zonder dat dit wordt aangegeven. Waar niet letterlijk wordt geciteerd, heb ik de vaak bloemrijke oorspronkelijke taal als basis gebruikt. Zelf had ik het niet zo mooi kunnen verwoorden.

Linda Horn stelde mij de kritische vraag waarom haar vader Lex Horn in een boek over Joods Zutphen een plaats zou moeten krijgen. Hij was immers niet betrokken bij de Joodse gemeenschap en voelde zich niet Joods. Vaak krijg ik ook de vraag waarom een niet-Jood zich bezighoudt met Joodse onderwerpen, tot en met het schrijven van een boek. In het kort: door de niet te bevatten, onbegrijpelijke gebeurtenissen die Joden zijn aangedaan, met als dieptepunt de Tweede Wereldoorlog en daarbij de parallellen in de omgang tussen mensen toen en nu, door het denken in groepen. Iemand als Lex Horn werd Joods gemaakt door de bezetting.

Een keuze die de werkgroep bij aanvang maakte, was de nadruk niet te leggen op de Tweede Wereldoorlog omdat daarover relatief veel is gepubliceerd, zoals in de twee boeken uitgegeven door de werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen: *Dat doe je gewoon. Zutphense onderduikverhalen* van Bart Mendelson en ondergetekende (2014) en *Licht en Schaduw. Herinneringen aan mijn jeugd en onderduik in Zutphen* door Aryeh Hazon (2015). Dat uitgangspunt bleek onmogelijk: bij alle onderwerpen laat de oorlog zich horen. Het hoofdstuk over de oorlog is voor een belangrijk deel gebaseerd op informatie verzameld door Renée Koot en samen met haar geschreven. Daarnaast droeg ze informatie aan over de manier waarop in Zutphen herdacht wordt. Met Antoon Rozeboom deed zij onderzoek om de lijst van in de Tweede Wereldoorlog vermoorde Zutphense Joden zo juist en compleet mogelijk te maken, ze kregen daarbij hulp van Ingeborg van 't Hoff. Dat overzicht vindt u achterin. Volgens Joodse wijsheid leeft een overledene voort zolang zijn of haar naam wordt genoemd. Het hoofdstuk over de begraafplaats is samen met Ingeborg van 't Hoff geschreven. Behalve Ingeborg en Renée stopten de andere beoogde hoofdstukschrijvers voortijdig, zodat ik ook hun onderwerpen opgepakt heb. Mijn dank aan Ingeborg en Renée is dan ook groot voor hun blijvende inzet. Dank ook aan de volgende personen. Meegedacht hebben in de loop der tijd Ap Lammers, Jessie Jongejans en Jan Westerik. Bart Mendelson en Marco Groen waren beschikbaar voor vragen over het gebruik van Joodse termen. Groen vertaalde Hebreeuwse woorden en teksten en gaf uitleg. Gegevens zijn verzameld door of verkregen van Antoon Rozeboom, Sija van der Meulen, Nike Brandt-Smit, Marja Hogervorst, Janny de Visser, Constance Bouwmeister, Simone IJben, Karin Vromen, Linda Horn, Marian Sanders, Jaap Sanders, Ronnie Noach en Joop Blom. Sander Grootendorst boog zich over het manuscript. De medewerkers van het Regionaal Archief Zutphen verdienen lof: gastvrij, altijd bereid mee te denken, suggesties te doen, behulpzaam te zijn bij het ontcijferen van onleesbaar geachte woorden en zinnen en bij het aanleveren van illustratiemateriaal. Door verschillende fondsen en particulieren is de uitgave financieel mogelijk gemaakt, zij worden in het colofon genoemd. Ik ben hen extra dankbaar omdat door hen de aanvankelijke beperking van omvang en het aantal illustraties verdween. Lof verdient Sijtze Veldema voor de prachtige vormgeving en dat hij matige foto's toch mooier in het boek heeft gekregen. Grote dank aan mijn partner Pieter Jonker, die vanaf 6 maart 2019 actief betrokken is. Vanuit zijn professie heeft hij de tekst van commentaar voorzien. Daarna heeft hij mij gesteund in het lange onvoorziene traject dat na de voltooiing van het manuscript nog gegaan moest worden tot de daadwerkelijke uitgave.

Peter Kooij

Een geschiedenis van Joods Zutphen

De ontwikkeling van de Joodse gemeenschap in Zutphen staat niet op zichzelf. Om dit te illustreren wordt in dit hoofdstuk een toelichting gegeven op veel gebruikte woorden en aan de hand van gebeurtenissen eerder en elders een gang gemaakt door de Zutphense Joodse geschiedenis. In volgende hoofdstukken komen hier aange-stipte onderwerpen uitgebreider aan bod.

Hebreeuwse woorden en schrijfwijzen ²

De verschillende schrijfwijzen komen voort uit de omzetting uit het Hebreeuws, waarin klinkers ontbreken en door variaties in het Nederlands. Ook heeft de uitspraak invloed op de schrijfwijze. Tot de oorlog is Hebreeuws met Asjkenazische uitspraak gangbaar in Europa. De Asjkenazische Joden komen oorspronkelijk uit Midden- en Oost-Europa, ze worden ook Duitse Joden genoemd. De Sefardische Joden in Nederland zijn oorspronkelijk afkomstig van het Iberisch Schiereiland en heten ook Portugese Joden; doorgaans waren zij in betere doen dan de dikwijls armere Duitse Joden.

Torah, Touroh, Tora, Thora. De Thora bevat de vijf boeken die aan Mozes worden toegeschreven, ‘de boeken Mozes’, te weten Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium. *Sabbat, sabbath*, in het Asjkenazisch *sabbos*. En dan is er nog het Jiddische *sabbes*. Een voorzanger of voorlezer wordt aangeduid met *chazan* of *gazan* en variaties daarop. *Kehilla, kehille, kehila, kehilló*: een Joodse gemeente. Bij de namen van de Zutphense verenigingen spelen de schrijfvariaties ook. De Thorarollen worden bewaard in een kast, de heilige Arke of Ark, ook genaamd *Aron Hakodesj*. Die kast is geplaatst tegen de wand richting Jeruzalem, in Nederland de oostelijke muur. De kastdeuren worden afgedekt met een voorhangsel, *parochet*, in het meervoud *parochot*. Voor het lezen van de rol wordt hij op de *bima* gelegd, de verhoogde plaats in het midden van de synagoge. *Parnassiem* is het bestuur, een bestuurder is *parnas* of *parnas-sijn*. *Manhigim* is ook een term voor bestuur. *Sjochet* staat voor ritueel slachter, slager onder toezicht van de opperrabbin. De *sjammes* voert onder meer de taken van een

◀
Oudste document archief Joodse gemeente Zutphen. In Hebreeuws geschreven reglement vastgesteld in 1822. (NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 172)

1952-1953. Voormalige synagoge en gemeentegebouw steken boven de bebouwing uit. Foto genomen vanaf het verdwenen weeshuis aan het Hagepoortplein, in noordwestelijke richting. Op voorgrond de Berkel. Foto P.L.J. Dullaert. (NL-ZuRAZ, 0507 nr. 0001-0493)

Jetta Meijers-Bamberg (1862-1943) legt in 1928 'eerste steen' Frans Halslaan 66, die in de oorlog door de bezetter is verwijderd, later zwaar beschadigd teruggevonden. Jetta's zoon Elie Meijers is na de oorlog jarenlang secretaris van de NIG en woonde in dit huis. (documentatie S. Laansma, in bezit R. Noach)

koster uit. De Joden worden ook *Israëlieten* genoemd en de gemeenschap Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG), de landelijke koepel NIK (kerkgenootschap).

De invloed van eerder en elders

De kerk van Rome speelt een bepalende rol in de middeleeuwen: Joden zijn schuldig aan de dood van Jezus en deze schuld gaat over van generatie op generatie. Door de verwevenheid van kerk en staat leidt dit tot ernstige vormen van discriminatie, bijvoorbeeld bij de vestiging in ons land en bij het krijgen van burgerrechten. Een dramatisch dieptepunt ontstaat in Europa als de Joden de schuld krijgen van de dodelijke pest die vanaf ongeveer 1349 enkele jaren rondwaart. In Deventer, Zwolle en Kampen worden '(...) Joden gedood en verbrand uit liefde tot God'. Met het van de Joden geroofde geld worden schulden aan de bisschop van Utrecht terugbetaald. Kort daarvoor, in 1339, krijgt Reijnout graaf van Gelre en Zutphen van hogerhand te horen dat Joden zich mogen vestigen in Gelderland onder acceptatie van dienstplicht. Laansma spreekt over 1332 als jaar van toelating van Joden in deze contreien op grond van een schrijven van Reijnout. In dat document wordt echter slechts één met naam genoemde Jood geaccepteerd als uitzondering op de regel. De vermeldingen van

individuele Joden zijn en blijven summier. In 1346 is er in Nijmegen een ‘jood Saulus van Zutphen’. Als de jonker van Borculo in 1404 in Zutphen verblijft en een arts nodig heeft regelt de hertog dat vanuit Keulen ‘Meyster Symon den Joede’ hem in de stad mag bezoeken. Uit de rekeningen van de consumpties over meerdere dagen van de dokter en zijn knecht blijkt een *koosjer* eetpatroon (volgens rituele bereiding). Een afgezant van de paus in 1451 op doorreis in Arnhem sommeert via het stadsbestuur alle Joden bij de burgemeester te verschijnen om daar op grond van een door de paus ingestelde regel een ‘jodenlap’ te krijgen die zichtbaar gedragen moet worden. Doen ze dat niet, dan moeten ze Arnhem verlaten. Een uiterlijk merkteken is eerder en vaker onderwerp. Bekend zijn schilderijen waarop Joden ter herkenning een grote puntmuts dragen. De proost van Zutphen schrijft in 1369 een rekening voor 109 zilveren ‘Jodenhoeden’ voor de hertog te maken.

In 1463 geeft de stad een ‘rijdergulden’ aan een niet met name genoemde Jood, maar vermeld wordt dat hij wel christen geworden is. Het beroep geeft de doorslag bij de toelating van een Joodse arts in de tijd van de Tachtigjarige Oorlog, een andere dokter was niet voorhanden. In 1687 krijgt de Jood Juda Meyers uit Borculo een afwijzing op zijn verzoek tot inwoning in Zutphen met daarbij de toevoeging er in de toekomst niet op terug te komen. Seyntje Isacks is een Jodin die in 1738 in Zutphen mag komen

Huwelijk Selma (Saartje) Cohen (Zutphen 1916-1943) en Jo (Jozeph) de Haan (Amsterdam 1919-1943), 11 maart 1942 in Amsterdam, gesloten in de synagoge Rapenburgerstraat. Selma woonde Barlheze 42 (het tegenwoordige 42a). Leerde Jo kennen in jaren dertig in Eefde waar hij als militair was gelegerd. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

Entree gemeentegebouw Halterstraat. 1922. Uit de map van L.J. Spier. Foto J. Sanders. (© Stedelijk Museum Zutphen)

wonen om zich te laten onderwijzen in de ‘gereformeerde Christelijke religie’. De andere voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn ‘wetsovertreders’.

In de zeventiende eeuw verschilt de houding van de diverse overheden ten opzichte van de Joden nogal. De tolerantie neemt toe door de minder vanzelfsprekende macht en invloed van de kerk en de opkomst van stromingen als humanisme, rationalisme en verlichting. Er ontstaan kleine plattelandsgemeenten die kunnen functioneren omdat drie à vier gezinnen voldoende zijn om een *minjan* te vormen: tien mannen, dat wil zeggen ouder dan dertien jaar, zijn nodig om een synagogeviering te houden. In Kampen worden de Portugese Joden uitgenodigd en de uit Oost-Europa afkomstige Asjkenazische Joden voor zover aanwezig getolereerd. Zwolle verleent zelfs burgerrechten aan de Joden en staat lidmaatschap van diverse gilden toe. In deze steden zijn aan het eind van de achttiende eeuw omvangrijke Joodse gemeenten. In Zutphen en Deventer worden pas na de burgerlijke gelijkstelling in 1796 Joden toegelaten. De gelijkstelling gaat niet makkelijk, mede door een eeuwenlange omgang met Joden als vreemdelingen. ‘Men heeft ons gepermitteerd in het openbaar psalmen te zingen en van honger te sterven.’

Tot ver in de achttiende eeuw blijft het op de meeste plaatsen verboden voor Joden om zich te vestigen en zich aan te sluiten bij gilden. Dit maakt dat zij zich noodgedwongen richten op beroepen die reizend kunnen worden uitgeoefend. Er zijn veel marskramers, handelaren in lompen of vee en huiden, en slachters. De betrokkenheid bij de geldhandel kent zijn oorsprong in een verbod door de paus en andere kerkleiders om rente te mogen vragen, waardoor leningen tussen christenen onderling onmogelijk zijn. Ook na de gelijkstelling van mensen zijn in de negentiende eeuw de beroepen vaak van vader op zoon overgegaan, zoals dat ook bij andere bevolkingsgroepen gebeurde.³

De Bataafse Republiek ontstaat in 1795 in het kielzog van de Franse Revolutie met hetzelfde uitgangspunt: vrijheid, gelijkheid en broederschap. In 1796 vindt de Eerste Nationale Vergadering plaats om een grondwet op te stellen waarvan burgerlijke gelijkheid en de scheiding tussen staat en kerk de pijlers zijn. ‘Geen Jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsche burgerregt verknocht zijn’. Dit staat in het ‘Decreet over den gelijkstaat der Joodschen met alle andere burgers’ dat op 2 september 1796 in de Nationale Vergadering unaniem wordt aangenomen en dat in 1798 bekrachtigd wordt in de grondwet. De formele gelijkstelling is een feit. ‘Men gaf de Joden niet als groep de gelijkberechtiging, maar men gaf haar aan ieder individu. (...) Er kan voor een goed begrip van de geschiedenis der Joden in de negentiende eeuw niet met te veel nadruk op gewezen worden dat die

gelijkberechtiging niet gegeven werd als een erkenning van de gelijkwaardigheid van Jodendom en Christendom.’ Dit zijn woorden van Mozes Heiman Gans in zijn standaardwerk *Memorboek*. Daarin benadrukt hij ook dat het Jodendom geen verschil kent tussen volk en religie zoals bij andere volken en andere religies, zelfs als het om staatsreligies gaat.

Bij de Zutphense vroedschap komen na de gelijkstelling verzoeken tot inwoning in de stad en het ontvangen van het klein burgerschap. Slechts aan een tweetal Joden wordt om onbekende reden geen inwoning gegund. De eerste die de eed van klein

Zicht naar het noordoosten, tegenwoordig Overwelling. Het van achter geziene pand met trapgevel staat aan de Nieuwstad. In het daar achtergelegen lichte pand is van 1798–1815 de eerste Zutphense synagoge. Tussen synagoge, watermolens en Berkel was een pleintje: Harenberghoek of Molenstraat. Foto gemaakt kort voor aanbesteding sloop watermolens in 1887.

(© Stedelijk Museum Zutphen)

*Julie Snatager-Wallerstein (1881-1943).
De briefwisseling in de oorlog tussen
haar zoons Herman en Eduard is deels
te boek gesteld: Zo gaan we allemaal.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002)*

burger aflegt is Liefman Hertz, geboren te Borken in Munsterland. Om het groot burgerschap vraagt geen enkele Jood; voor het groot burgerschap moet men ettelijke malen meer betalen en krijgt men meer privileges, inclusief kiesrecht. In de groeiende Joodse gemeenschap bevinden zich in het begin van de negentiende eeuw veel behoeftigen en weinig gegoeden. Lodewijk Napoleon, in 1806 koning geworden van Holland, zet zich in voor de gelijkberechtiging van vooral de arme Joden, waarbij hij onderwijs en het leren van Nederlands als aangrijpingspunten ziet. De gelijkstelling heeft ook tot gevolg dat de wijze waarop de Joden georganiseerd zijn verandert en dat is niet naar de wens van alle Joden omdat de zelfstandigheid van de Joodse besturen en de verschillende gemeenschappen verdwijnt. Onder Koning Willem I leidt dit tot een organisatie die het Jodendom gelijktrekt met de organisatie van andere

religieuze gezindtes tot en met het gebruik van het woord kerk en de afgeleiden daarvan. De landelijke koepel Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap ontstaat, Kerkreglementen worden opgesteld en opperrabbijnen benoemd. Onder een landelijk Opperconsistorie komen veelal provincie-omvattende Hoofdsynagogen, waaronder Ringkerken vallen. De Ringkerk is vervolgens een koepel voor verschillende zogenaamde 'samenkomsten' en de iets hoger gewaardeerde Bijkerken. Zutphen valt in 1814 onder Zwolle en is later een Ringkerk ressorterend onder Nijmegen. Landelijk is het geheel geplaatst onder het 'Ministerie voor de Hervormde en andere Eerediensten behalve de Rooms Katholijke'. Het adviserend orgaan voor de minister is de Hoofd-Commissie tot de Zaken der Israëlieten.⁴

De gelijkstelling van burgers betekent ook de gelijkstelling van de kerkgenootschappen. In Zutphen ontstaat discussie over wie recht mag doen gelden op de Walburgiskerk, de Broederenkerk en de Nieuwstadskerk. Het begint met een publicatie van het bewind van de Bataafse Republiek om 'tot het formeeren van een plan van Schikkinge tusschen de kerkgenootschappen hier ter stede' te komen van alle kerkgebouwen, pastorieën en huizen van 'de voormalige Heerschende Kerk'. De laatste gebruikers, tot dan beschermd door de overheid, hebben niet meer recht dan de andere genootschappen. Niet alleen de gebouwen moeten verdeeld worden over de gelijkgestelde geloofsgemeenschappen, er moet ook een financiële compensatie plaatsvinden aan de kerkelijke gemeenten die geen gebruikers worden. Het debat houdt ruim een jaar aan met in de staart venijn naar de Joodse stadsgenoten. Uitgangspunten zijn het aantal lidmaten per geloofsgroep per 26 oktober 1798 en de waarde van de gebouwen. Er zijn dan in totaal 7.139 inwoners, waaronder: 53 Joden, 5.817 gereformeerden, 34 doopsgezinden/mennonieten, 957 rooms-katholieken en 278 lutheranen. Bij de waardebepaling van de gebouwen worden te verwachten reparaties meegenomen en er wordt gecompenseerd aan de laatste gebruiker voor eventuele recente vernieuwingen en aan- of nieuwbouw. Ook moet duidelijk worden welke interieurstukken bij het kerkgebouw horen, wat particulier bezit is en hoe het zit met de begraafplaatsen in een kerk. De Broederenkerk komt er gunstig uit door recente vernieuwingen. Er wordt al snel bepaald dat de Lutheranen, Doopsgezinden en Joden al geschikte eigen gebouwen hebben en dus 'zullen geen ander verlangen'. De rooms-katholieke en de gereformeerde gemeenschap lijken door hun grote ledenaantal letterlijk het best in te passen. Een optie is de rooms-katholieken in de Sint-Walburgskerk, die daarvoor dan 38.000 gulden moeten betalen en de gereformeerden in de Broederen- en Nieuwstadskerk. De definitieve verdeling moet bepalen wie aan welk genootschap moet betalen en hoeveel. Het gaat bij de verschillende opties om een bedrag aan 'der Jooden' van enkele honderden guldens.

*Sander Vomberg, geboren Zutphen
1900. 1932: 'Koopman, gaat zich vesti-
gen in Palestina (aankomst te Tel Aviv).'
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

De gelijkstelling verscherpt bij sommigen juist de verschillen. De Lutherse kerk voelt zich met terugwerkende kracht vanaf de Reformatie tekortgedaan na de toe-eigening indertijd door de nieuwe gebruikers met uitsluiting van de ‘overige Kerkgenoten, die niet met hun in denkwijze instemden’. De ‘Doopsgezinde Christenen’ vinden het ‘belagelijk’ dat een aantal kerkgemeentes zich met soms zeer slechte en te kleine gebouwen moet behelpen, ‘een abominabele toestand,’ maar ze zien af van verdere aanspraken. De ‘Nederduitsche en Fransche kerkenraad, ons Hervormd Kerkgenootschap bestaand uit twee gemeenten’, vindt juist dat ze bij de verrekening te weinig toebedeeld krijgen en haalt de bedachte uitbetalingen erbij inclusief die aan de Joden. Het rooms kerkgenootschap heeft een praktisch bezwaar tegen de toebedachte Broederenkerk door de nabije Berkel ‘hebbende Vul en Olij moolens, zulks doorgaans, zodanig geraas verwekt dat het dikwijls in het gehoor aan den leeraar hinderlijk, en dies tot stoorring van den Godsdienst is’. Gevolgd door verschillende redenen waarom volgens hen de Joden geen recht hebben op financiële compensatie. Allereerst heeft de Joodse gemeenschap niet gereageerd op de voorstellen, ten tweede ‘uit hoofde van haare zeer korte inwooning billijker wijze (zij) geen

aanspraak op plaatselijke Eigendom kan maaken,' er is hen immers pas sinds kort 'alhier inwooning gegund'. De belangrijkste reden: ze zijn geen christenen. De hervormde gemeente vult nog aan dat het in ieder geval duidelijk is dat de kerken niet gebouwd zijn op kosten van 'de Joodsche, de Heidensche, de Mahumme-daansche maar de Christelijke Gemeente van Zutphen en dat derhalven die kerkgebouwen aan geene ander dan aan die laatst genoemde gemeente toebehooren'.⁵ Een vroege vermelding van bestuursleden dateert van 1805. Op verzoek van enige leden van de Joodse gemeenschap is dan Asser Levi aangesteld tot parrassijn (kerkmeester) en Jacob Joseph tot boekhouder. Het jaar daarop wordt Asser eervol ontslagen en neemt Jacob zijn plaats in. Joseph Abraham van Gelder wordt de nieuwe boekhouder.⁶

Als Napoleon in 1811 het systeem van achternamen invoert, kiest Asser Levi voor de naam Prins. Sommigen blijven hun oude naam gebruiken. Dit geldt vaak voor Cohen en Levie omdat die namen gekoppeld zijn aan de functie priester en degene die de priester bijstaat. Er zijn ook aan de Nederlandse taal aangepaste naamvarianten: Cohen wordt Koppel en Levie Leeuw. Een plaats of regio van familieherkomst kan ook tot een achternaam leiden, bijvoorbeeld Van Gelder, Spier en Hamburg. Op 20 juni 1818 bezoekt koning Willem I van het jonge Koninkrijk Nederland Zutphen. Het wordt een toonbeeld van 'gelijke behandeling'. Burgemeester J. de Bruijn stelt een route voor: ontvangst bij de Hospitaalsbinnenpoort, via de vestingwerken, haven, scheepstimmerwerf en Nieuwstad naar de 'roomsch Katholijke Kerk, Gasthuis Broederen Kerk dito Mennonieten dito Joodsche en dito Luthersche'. Vandaar naar Oudewand, 'armen Inrigtingen en daar in de buurt het Burgerweeshuis'. Om vervolgens de Walburgiskerk aan te doen en te eindigen bij het Raadhuis. 'Nota bene deze tourné is ook zo gedaan.'⁷

In 1823 worden S. Hartogh en J. Spier genoemd als erkende *moheliem* (besnijders).⁸ Een register van april 1826 tot september 1863 vermeldt zogenoemde geïmmatriculeerde Joden en congreganten. Oftewel de inschrijvingen van Joden van elders bij de 'Nederlandsch Israëlitische Ringsynagoge te Zutphen'. De geïmmatriculeerden betalen een inkoopsom die per persoon kan verschillen. De congreganten, dat zijn degenen die dat niet kunnen betalen, krijgen slechts een beperkt aantal rechten. Door de medeondertekening verklaren de nieuwkomers het huishoudelijk reglement strikt na te leven. Een overzicht gemaakt door koster L.M. Snatager 'bevonden geworden uit de oude boeken' telt 27 geïmmatriculeerden, vijf weduwen en achttien congreganten. In 1888 is de immatriculatie afgeschaft.⁹

Veel Joodse gemeenten komen in deze eeuw tot bloei door de toestroom van Joden uit Oost-Europa, asielzoekers avant la lettre op de vlucht voor tegen hen gerichte

pogroms (gewelddadige aanvallen op groepen) en economische malaise. Het aantal Joden in de *mediene*, 'het platteland' maar in de praktijk alles buiten Amsterdam, bereikt een hoogtepunt. In 1860 woont 52 procent van de Joden in Nederland buiten Amsterdam. Het is de tijd dat in veel steden en dorpen nieuwe en grotere synagogen worden gebouwd of pogingen daartoe worden ondernomen. Ettelijke verzoeken om bouwsubsidies bereiken jaarlijks de koning en overheid. Zutphen laat zich eveneens bij herhaling in Den Haag horen. Ook voor ondersteuning van arme geloofsgenoten en het geven van het noodzakelijke onderwijs is het deze eeuw zoeken geblazen naar voldoende financiële middelen om te voorkomen dat de relatief rijkere lidmaten te veel belast worden. Gezocht wordt naar meer of minder creatieve oplossingen, zoals het samenvoegen van functies om salaris te besparen of het doorberekenen van kosten aan anderen. Soms zijn het vestzak-broekzakconstructies zoals huur (verhoging) vragen voor gebruik van de ruimtes in het gemeentegebouw door de school en de verenigingen, of hogere bedragen vragen voor licht of verwarming.

In 1879 is er zo weinig geld beschikbaar gesteld voor de invulling van de vacature van hulponderwijzer dat daardoor reacties uitblijven. Als besloten wordt tot het bieden van een hoger salaris wordt het wenselijk gevonden dat de kandidaat zich ook inzet als assistent-sjochet. Rond 1884 is er als proef een hulponderwijzer aangesteld vanwege de groei van het aantal leerlingen. In 1887 vervalt de aanstelling weer. Eerst wordt de 'Rabbijn Inspecteur' afgewacht: als die de vorderingen van leerlingen voldoende beoordeelt, dan volstaat de huidige leiding.

De inkomsten van de gemeenschap bestaan uit hoofdelijke omslag en bijdragen van de verenigingen, pacht van het bad, ontvangsten voor het ritueel slachten, 'offer- en ceremoniegelden', subsidies, verhuur van kerkzitplaatsen, de verhuur van schoollokaal en andere ruimten in het gemeentegebouw, inclusief de kelder; die kelder is de voorgaande jaren verhuurd aan de firma J. Mispelbloem Beijer. Door de stijging van het aantal lidmaten zijn er te weinig zitplaatsen en wil men nieuwe banken bijmaken in de dan nog nieuw te noemen synagoge in de Dieserstraat: bij recente feestdagen moesten stoelen worden bijgeplaatst.

Ruim tien jaar later is er een verdeling van taken. Hoofdonderwijzer B. Frank is ook voorzanger en secretaris van het bestuur en wil een stap terugdoen. Koster Kleerkoper fungeert tevens als sjochet, maar gaat met pensioen. Men wil Frank tegemoetkomen door een post koster, hulponderwijzer en hulpvoorzanger te creëren. En de school dient mee te betalen voor de onderwijzers. Twee jaar later, 1897, krijgt S. de Jong de volgende functies: suppoost, opzichter van de begraafplaats, schoonmaker van de kerk en het gemeentegebouw, lichtopsteker en koster, allemaal posten die eerder vaak door meerdere mensen tegen betaling werden vervuld. Om een idee te krijgen

Israëlietische Gemeente te Zutphen.

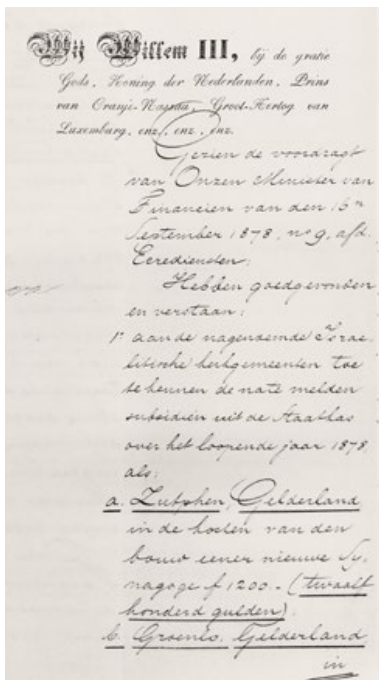
Handschrift Benjamin Frank. 1881.
(NL-ZuRAZ, 284, inv.nr. 108)

van de opbrengst uit de zitplaatsverhuur: rond 1906 is dat 5,20 gulden per halfjaar. Het beheer van de zitplaatsen vraagt meer dan alleen het innen van geld. Omdat er dan al een paar jaar twaalf plaatsen onverhuurd blijven wordt aan beide kanten van de synagoge een bank met zes mannenplaatsen verwijderd. Soms zijn er officiële verzoeken om te ruilen, bijvoorbeeld omdat iemand geen hoekplaats wil.¹⁰

In 1892 is de groei van de gemeenschap voorbij, de grootste omvang is dan bereikt met 677 lidmaten, dat is 3,8 procent van de Zutphense bevolking. Vijf jaar eerder is procentueel gezien het hoogtepunt geweest: 3,9 procent: bijna een op de vijftwintig Zutphenaren is Joods. Blijft staan dat de synagoge op de Hoge Feestdagen te klein is voor het aantal bezoekers. 'Zoo zal ook het aanstaande jaar, weder een lokaal disponibel gesteld worden voor Bijkerk.' Dat brengt met zich mee dat er extra functionarissen nodig zijn. Men hoopt 'als eerder' dat er weer gemeenteleden zijn die als voorzanger willen functioneren, anders moet een betaalde hulpvoorzanger gezocht worden. Om de orde in de synagoge te handhaven wil men graag hekjes maken bij de ingang. Ondanks de stagnatie van de groei van de gemeente, of misschien juist daardoor, wordt in 1892 na het overlijden van de bewoner van het naast het gemeentegebouw gelegen pand Halterstraat 20 gekocht om inkomsten uit verhuur te kunnen verkrijgen, maar ook om 'den omtrek der synagoge te verbeteren'. Een van de huurders wordt dr. K.O. Meinsma, publicist, archivaris, leraar en meer.

Dan gaat het opeens hard met het vertrek en het overlijden van leden, zonder dat anderen toetreden tot de Zutphense gemeenschap. De inkomsten nemen navenant af. In 1893 overweegt het bestuur weer de hulponderwijzer te ontslaan: er zijn steeds minder leerlingen.

In 1895 blijkt dat verdere verhoging van de kerkelijke belasting niet kan. Het grootste deel van de inkomsten komt uit de portemonnee van de kleinste groep: de ene helft betaalt vier keer zoveel als de andere helft die niet voor verhoging van lasten in aanmerking komt. Gevreesd wordt dat elke nieuwe verhoging van de kerkbelasting zich vertaalt in een lagere opbrengst. De hoogte van de huurprijs van de zitplaatsen is een heikel punt: vooral de onverschilligen kunnen daardoor afhaken 'wat zeer ten nadeele van onze heiligen godsdienst zoude zijn'. Uiteindelijk valt het besluit geen rabbijn te benoemen en de taken van de huidige functionarissen te herschikken. Ook

Koninklijk Besluit, 1878, bedrag uit
 de staatskas voor de bouw van de
 synagoge Dieserstraat.
 (Nationaal Archief Den Haag, 12.51.03)

Familie Sanders op bevroren IJssel,
 februari 1929, v.l.n.r. Harry Sanders,
 zijn vader Jaap, zus Greet en moeder
 Martha, verder onbekend.
 (foto familie Sanders)

in 1898 blijven de zorgen. De scheve financiële belasting van een kleiner deel van de
 gemeenschap brengt 'de noodige harmonie en verstandhouding der gemeente in
 gevaar. Het is treurig maar waar, dat de gemeente telken jaar leden verliest, die naar
 elders vertrekken, en wel van hen, die tot den goeden stand behooren, en het voor-
 uitzicht bestaat, dat nog meerdere zullen volgen, terwijl geen welgestelde familiën
 zich hier komen vestigen. Het verschijnsel van de verplaatsing naar groote steden is
 niet nieuw, maar bestaat reeds sedert verscheidene jaren en is door het kerkbestuur
 daar telkens op gewezen, en wordt het eindelijk tijd, dat goed onder de oogen te zien
 en daar rekening mede te houden. Een nog treuriger verschijnsel is, dat onverschil-
 ligheid in de kerkelijke aangelegenheden veld wint, en hooge kerkelijke belasting
 ontevredenheid en oppositie wekt. Wij zien nu reeds dat enkele leden, die wat hooger
 zijn aangeslagen en toch niet te hoog in evenredigheid van anderen, weigeren hun
 aanslag te betalen.' De hoge schuldenlast maakt echter verhoging van de hoofdelijke
 omslag onvermijdelijk.

Op de begroting voor 1906 moet honderd gulden worden toegevoegd voor het
 onderwijs omdat de schoolgelden bijna niets opbrengen. Weer is na discussie de

uitkomst dat er geen hogere aanslag aan de gemeenteleden kan worden opgelegd. Men ‘lost het op’ door enkele posten op de begroting te verminderen en een post van 25 gulden ‘verwarming kerk’ geheel te schrappen.¹¹ Begrotingsproblemen herhalen zich na de Tweede Wereldoorlog als er gedacht wordt aan een nieuwe synagoge na de verkoop van de synagoge aan de Dieserstraat en de voorgenomen verkoop van het gemeentegebouw aan de Halterstraat waar tot in 1952 diensten worden gehouden. Vanaf december 1952 wordt een wekelijkse sjoeldienst voorlopig gehouden ten huize van E. Vomberg, Nieuwstad 44. Een nieuwe synagoge vraagt geld en dus een grotere bijdrage van de leden. Volgens het bestuur te verantwoorden, er komt immers ‘een eigen Joods centrum, te weten sjoel, school en vergaderzaal, waarvan dan ook de Culturele Vereniging gebruik zal kunnen maken. (...) vanuit Joods standpunt gezien zal men toch moeten zeggen dat, nu we na zoveel jaren van noeste arbeid weer zullen herkrijgen, wat ons door bruut geweld werd ontnomen, verheugd mogen zijn en bereid, om daarvoor een financieel offer te brengen’. De te verwachten bezwaren komen aan de orde in een ledenvergadering in mei 1953 in Hotel De Prins (Marspoortstraat 19), de plek waar ook af en toe een sjoeldienst wordt gehouden en het ook niet altijd lukt een minjan bijeen te krijgen, soms op één man na.

Zutphenaren, Zutphense Joden, Joodse Zutphenaren

Uit verschillende bronnen blijkt dat het heel persoonlijk is hoe het leven als Jood in Zutphen wordt ervaren. Voor de een bestaat antisemitisme en de ander ervaart daar in dezelfde tijd niets van. Met terugwerkende kracht kan worden gesteld dat antisemitische elementen aantoonbaar aanwezig waren. In de beschrijving van koopman Meijer Lipschits, begin twintigste eeuw in de *Zutphensche Courant* staat: ‘Zijn optreden is bescheiden, met een zweempje van die onderworpenheid, welke aan zijn ras soms eigen is.’¹² Archivaris, schrijver en niet-Jood Gimberg publiceert geregeld over de Zutphense Joden, vooral in de jaren twintig van de vorige eeuw. In een niet gedateerd handschrift schrijft hij over de betekenis van de Joodse gemeente voor Zutphen. Bij zijn veralgemenisering kun je vraagtekens plaatsen. ‘De meesten hunner behoren tot de kleine burgerstand. Armoede komt onder hen niet veel voor, omdat zij over het algemeen vlijtig zijn en de zuinigheid betrachten. Ook zijn zij matig in het gebruik van sterke drank. Voor zover mij bekend komt er geen alcoholist onder hen voor. Aangezien de gemeente klein is, spreekt het vanzelf dat slechts enkelen in besturen van colleges en verenigingen zitting hebben. Die enkelen maken zich daarin evenwel dikwijls zeer verdienstelijk door hunne ijver en toewijding voor de zaak, welke zij moeten voorstaan. Zo is de verhouding der Joden tot hun medeburgers over het

algemeen van vriendschappelijke aard.’¹³ Voorbeelden van ‘die enkelen’ zijn I. Elzas die in 1920 voorzitter wordt van de Zutphense Gymnastiekvereniging ‘Olympia’¹⁴ en Isedore Spier, die vanaf 1929 actief bestuurslid is van kunstvereniging Pictura.¹⁵ Bij het vijftigjarig bestaan van de synagoge aan de Dieserstraat spreekt burgemeester Dijkmeester over de Israëlitische gemeente ‘welke in Zutphen een zoo belangrijke plaats bekleedt en welke steeds is geweest zulk een steun voor de overheid’.¹⁶

Iets uit de geschiedenis der Joden wordt geschreven voor het blad *Volk en Vaderland* van de Nationaal Socialistische Beweging, de NSB, van 27 februari 1942. Het overgeleverde getypte manuscript met aanvullingen in inkt suggereert een Zutphense auteur. Objectieve gegevens worden in een negatief daglicht gesteld. Overigens worden er situaties beschreven die niet uit andere bronnen bekend zijn, maar die ondanks de negatieve toonzetting waarschijnlijk wel zijn gebaseerd op reële voorvallen. ‘Indien men de geschiedenis der Joden te Zutphen nagaat, wordt men er door getroffen, in hoe korten tijd zij een bevoorrechte en overheerschende plaats in het leven der stad hebben weten in te nemen. (...) Tijdens de Republiek bemerken wij niets van Joden, die te Zutphen gewoond zouden hebben. Wel neemt het stadsbestuur in 1743 veiligheidsmaatregelen ten opzichte van ‘vagabonderende of so genoemde pakdragende Joden’. Als Joden in 1796 recht hebben op het burgerschap: ‘Het raadslid Van Sittert protesteerde bij herhaling, maar het mocht niet baten. (...) Uit wat wij verder van hen bemerken, is op te maken, dat zij niet kapitaalkrchtig waren.’ Uitgespit wordt tweedracht binnen de jonge toenmalige Joodse gemeente. ‘Eigenaardig is de zorg der Joden dat hun gemeente niet met arme leden werd uitgebreid. In 1801 richt Jacob Simon Vles namens de Joodsche gemeente een rekest aan den magistraat, waarin hij verzoekt dat arme Joden in het vervolg maar één nacht zullen mogen logeeren aan één bepaald adres en dat zij – als zij met een kar worden aangebracht – niet afgeladen, maar dadelijk teruggezonden worden. In 1804 verzoekt het Joodsche kerkbestuur den magistraat, om aan arme Joden geen inwoning te verlenen.... Hoezeer de Joden ook trachtten tegen te gaan, dat hun gemeente belast zou worden met arme rasgenoten, zij bleken desalniettemin niet in staat, om zichzelf financieel te redden. Bij herhaling verzoeken zij het rijk en de stad om ondersteuning. (...) Ook in ander opzicht moest de stad meer dan eens haar bemiddeling verleen. Het blijkt namelijk dat de Joden in de eersten tijd van hun vestiging in Zutphen in de grootste oneenigheid en zonder goede leiding hebben geleefd. Zij komen er rond voor uit, dat hun kerkschuld groeit, hun armen in verval geraken en zij verzoeken het stadbestuur, orde op hun zaken te stellen. De burgemeester moet zich zelfs met interne aangelegenheden bemoeien.’¹⁷

Joseph Dormits (links) en eigenaar Hein van Beek van café-restaurant en hotel Negro, Houtmarkt 63, in de voorkamer hiervan. Mogelijk rond 1940. Dormits overleeft door onderduik bij het Duitse echtpaar Van Beek. Ze houden contact tot de dood van Dormits in 1954. (foto familie Dullaert)

Marktkoopman en winkelier De Beer, 84 jaar als hij geïnterviewd wordt voor het *Zutphens Dagblad* van 11 mei 1985, kan de situatie voor en na de Tweede Wereldoorlog vergelijken. Vóór 1935 heeft hij goede herinneringen. Daarna verandert de situatie. ‘Ook toen was er al het rot-Jood voor en rot-Jood na. Ja, ook door mijn collega’s. Je begon toen als Jood al wat bang te worden. Je deed dan maar net alsof je niets hoorde. Discriminatie van Joden was ook na de oorlog, ook in de wereld van de marktkooplieden, nog lang voelbaar.’

Een ander verhaal is dat van degenen die een onderduikplek verlenen aan Joseph Dormits, de slager die voor de oorlog verhuist van Barlheze naar Nieuwstad 42. Hij overleeft de oorlog door een schuilplaats bij de Duitse Hein en Mieneke van Beek¹⁸, het echtpaar dat in 1938 vanuit Emmerich naar Zutphen is gekomen, Houtmarkt 63, en daar café-restaurant-hotel Negro runt. In hun land van herkomst zijn ze slechte vaderlanders door hun ‘vlucht’ naar Nederland, waar ze na afloop van de oorlog vanwege hun Duitse nationaliteit in de gevangenis terecht komen.¹⁹ Als Dormits in 1954 overlijdt is hotelhouder Heinrich Wilhelm Christiaan van Beek de man die de aangifte van zijn overlijden doet²⁰, wat hun goede verstandhouding onderschrijft.

'Vleeschhouwerij J. Dormits', Barlheze 99. Van rechts naar links runderslager J. Dormits, mevrouw Beltman met op de arm Bela Dormits (geb. 24 mei 1903), Jacob Noach, Judie Leeraar, achter hem Willem Iliohan (de oude), 'Sappie' Polak, mevr. Van Neck, Jan van Neck, Gerrit van Neck, Leida Beunk, H. Claassen, 'tante Naatje' huishoudster van Polder, Willem Iliohan (de jonge), H.J. Polder, J.G.J. ten Bolscher, Betje ten Bolscher, stucadoor Derk ten Bolscher bijgenaamd Jan Pap.
 (© Stedelijk Museum Zutphen)

Bram Vromen (zie 'Hak, pak, zak en zaken') heeft de eer in 1960 de eerste Joodse Prins Carnaval in Zutphen te zijn, een toen vooral katholiek gebeuren: prins Bram de eerste van carnavalsvereniging De Poorters.

Meijer Groen

Omdat de naam van Meijer Groen in het Joods Zutphen van de twintigste eeuw telkens opduikt, is een kennismaking hier alvast op zijn plaats. Hij wordt geboren in Rotterdam, woont in Amsterdam, en komt in 1932 als zestienjarige in Zutphen logeren bij kennissen van zijn ouders, het slagersgezin van Jacob Dormits, Barlheze 99. Hij zal in Zutphen blijven wonen. Al voor de oorlogsjaren is hij actief betrokken bij de Joodse Gemeenschap. In 1936-'37 is er een eerste vermelding van een bestuurslidmaatschap, van de Vereniging Tot Nut en Genoegen. De oorlog en kamp Theresienstadt overleeft hij met Roosje Meijers die hij in 1942 huwde. Bij terugkeer in Zutphen zet hij zich volop in voor de Joodse gemeenschap. Hij komt in het bestuur van de heropgerichte Joodse gemeente in Zutphen en zal vijftig jaar bestuurslid blijven. Hij wordt het gezicht van Joods Zutphen. Hij is steun en toeverlaat voor velen binnen de gemeenschap. Ook voor Joods Nederland zet hij zich in, onder

Bestuur NIG Zutphen 1967, synagoge Coehoornsingel, voor raam aan de achterzijde. V.l.n.r.: penningmeester Michel Krukziener, secretaris Elie Meijers, voorzitter Meijer Groen en de leden Max (officieel Emanuel) Krukziener en Frits Elzas. (documentatie S. Laansma, in bezit R. Noach)

meer als bestuurslid bij landelijke organisaties. Hij verzorgt programma's voor de Joodse omroep, geeft lezingen en is betrokken bij activiteiten gericht op de dialoog met niet-Joden. Daarnaast vindt hij ook tijd voor zijn gezin en de opbouw van zijn papierwarenhandel Groen Papier.

Met zijn betrokkenheid heeft hij enerzijds veel tot stand gebracht, maar anderzijds samenwerking en resultaat ook wel eens bemoeilijkt. Verschillende mensen spreken over zijn vaak solistische werkwijze. Een betrokkene stelt in 1951 dat Groen door zijn drukke bezigheden te veel aan zijn hoofd heeft en daardoor dingen door elkaar haalt en vergeet. Een medebestuurder benadrukt dat het geen verwijt aan het adres van Groen mag zijn.²¹ De vondst van dertien Joodse textiele voorwerpen in het voorjaar 2019 lijkt ook verklaarbaar door Groens soms al te eigenzinnige manier van handelen. Bij de verbouwing tot hotel van het voormalige Stedelijk Museum Zutphen aan de Rozengracht zijn Thoramantels en parochot (voorhangen) aangetroffen in een container met bouwafval. Eigenaar van het pand A. de Lange heeft zich er vervolgens over ontfemd. De vindplaats in het gebouw is een kleine zolder boven het oostelijke deel van de voormalige kloostergang. De vondst behelst enkele grote museaal te noemen stukken, uitbundig versierd en metersgroot. Uit Hebreeuwse opschriften blijkt dat een van de voorhangen gemaakt is ter gelegenheid van de ingebruikname van de

Detail van voorhangsel. Onderdeel vondst in 2019 bij verbouw Broederen-klooster tot hotel.

Thoramantels en voorhangsels, teruggevonden in het voormalige museumgebouw Rozengracht. Sija van der Meulen bekijkt ze, najaar 2019.

Deventer synagoge aan de Golstraat in 1892 en een ander afkomstig is uit Coevorden. Navraag bij verschillende personen en archiefonderzoek bevestigen dat de voorwerpen uit de synagoge van Deventer komen en bij de opheffing van de synagoge aldaar in de jaren tachtig aan de Joodse gemeente Zutphen zijn overgedragen. Groen heeft ze via zijn nauwe bestuurlijke en vriendschappelijke contacten met de museumdirectie 'tijdelijk' ondergebracht in het museumgebouw. Daar zijn ze vergeten, maar

gelukkig als door een wonder niet op de stortplaats terechtgekomen. Meijer Groen neemt in december 1995 afscheid van het bestuur van de NIG Zutphen. Hij krijgt in de Buitensociëteit een concert aangeboden van het Amsterdams Synagogaal Koor met oppervoorzanger Hans Bloemendal. Groen verhuist naar Israël, waar hij in 2012 is overleden.

Thorarollen

De Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) in Zutphen is een orthodoxe gemeente. Het orthodoxe Jodendom leeft strikt naar de Thora, waarin 613 wetten staan: 248 geboden en 365 verboden. Volgens voorschriften worden de Thorarollen gemaakt, geschreven op perkament, zonder fout of toevoeging in de tekst. Ze worden voorzien van mantels en versierd met zilveren schilden en kronen. De Thorarollen zijn belangrijker dan de synagoge, waar ze bewaard worden in de Heilige Arke. Het in gebruik nemen van een nieuwe Thorarol was en is een feestelijke gebeurtenis. Soms is een rol een geschenk ter gelegenheid van een gebeurtenis in de gemeenschap of iemands persoonlijke leven. Vaker worden bij zulke gelegenheden voorhangsels of Thoramantels geschonken, voorzien van toepasselijke teksten en ook wel onder de voorwaarde dat ze bij bepaalde gelegenheden gebruikt moeten worden.

Bij de ingebruikname van de synagoge aan de Diederstraat in 1879 wordt het overbrengen van de Thorarollen in een koets vanaf de dan oude synagoge aan de Rosmolensteeg beschreven als een belangrijke en vreugdevolle gebeurtenis. Een van die rollen is in 1858 aan het Zutphense kerkbestuur in bruikleen gegeven door vervaardiger en gemeentelid Simon Weijl. Hij stelt een bruikleenovereenkomst op met daarin verschillende voorwaarden en condities, die beide partijen ondertekenen. Dat resulteert in het voorjaar van 2018 in een rechtszaak over het eigendom tussen de NIG Zutphen en een nazaat.²² Haast per definitie een vraag om een Salomonsoordeel omdat de rollen vrijwel hetzelfde zijn en omdat de gewoonte bestaat versleten, onbruikbaar geworden rollen te begraven. In de jaren vijftig zijn vier of vijf rollen op de Zutphense begraafplaats terechtgekomen. Voor beide partijen wordt het een emotionele kwestie. 'De' rol is in de synagoge gebleven.

In 1890 vindt de plechtige feestelijke inwijding plaats van een Thorarol 'van den heer Barend. M. Heertjes'. Dit gebeurt in aanwezigheid van opperrabbijn Tal van Gelderland en leraar E. Hamburg Mz van het Portugees Seminarium. De leiding van de bijeenkomst ligt in de handen van de oppervoorzangers Italie uit Den Bosch en Monasch uit Nijmegen. 'Met zang van de heren voorzangers en bereidwillige medewerking van v i e r zonen van Italie.' Er is tijd uitgetrokken van half een tot half vijf.²³

Herinwijding 1985. De thorarollen worden in de Arke geplaatst. (NL-ZuRAZ, 0458, inv.nr. 26)

In de oorlog zijn Zutphense Thorarollen met siertorens, kroon en andere zaken ondergebracht in een kluis van het bankgebouw van de Nederlandse Handelmaatschappij aan de IJsselkade, dat gelukkigerwijze het mislukte geallieerde bombardement op de IJsselbrug in oktober 1944 doorstaat, in tegenstelling tot nabijgelegen panden. In een opgave aan het NIK in 1958 in verband met een claim bij het Bundesrückerstattungsgesetz staat dat er voor de oorlog negen wetsrollen waren. Vijf daarvan zijn met de bijbehorende versieringen en 'kleden' bewaard gebleven en vier zijn verdwenen. 'De Commissaris van politie alhier is nog bezig te onderzoeken of er getuigen waren van het weghalen.' Ook vierhonderd boeken zijn verdwenen. In september 1945 bevonden zich evenwel zes rollen in het woonhuis van Elzas, Lange

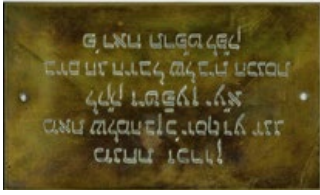
Hofstraat 12a en twee in het gemeentegebouw aan de Halterstraat. Ook de voorhangsels, andere textiele voorwerpen en de zilveren sierraden en voorwerpen zijn verdeeld over de genoemde plekken. Voor de verzekering houdt men een verhouding aan van 5/6 en 1/6. Overigens is in september 1944 ook een safe van de NIG Zutphen bij de Amsterdamsche Bankvereniging met daarin papieren, zoals effecten opengebroken en leeggehaald. De overlevenden hebben geen idee van de precieze inhoud en daardoor van de waarde.

Door het wegvallen van mensen en de verenigingen wordt de traditie verbroken van het zelf vervaardigen en onderhouden van textiele voorwerpen. De door de onderduik 'ontoonbaar' geworden kerkelijke textiele stukken zijn via de directrice van de vakschool voor meisjes 'op zoo voorbeeldige wijze weer tot ware luister gebracht en zullen dientengevolge een zoo keurig effect maken bij de Hooge Kerkdienst'.²⁴

Voorzanger, rabbijn

De chazzan gaat voor in gebed. Iedere gelovige muzikale Joodse man van onbesproken gedrag en met kennis van de Joodse godsdienst en gebeden én met een voldoende zangstem mag diensten leiden. Een rabbijn is opgeleid en heeft kennis van de *halacha* (de Joodse wet), en de tradities. Hij onderwijst zowel de volwassenen als kinderen. Hij bemiddelt bij verschillen van inzicht. Bij het ontbreken van een rabbijn in een gemeente krijgt de chazzan dikwijls een deel van zijn taken erbij, zoals onderwijzen van de jongeren, Thoralessen geven aan de volwassenen, pastoraal werk en voorganger zijn bij bijzondere diensten zoals huwelijken en begrafenissen. Andersom kan een rabbijn ook de taken van de chazzan op zich nemen.

In een kleinere gemeente als Zutphen gebeurde het herhaaldelijk dat functies samengevoegd zijn zodat de betreffende functionaris voldoende inkomsten kan verwerven omdat de afzonderlijke baantjes dikwijls beperkt van omvang zijn. Een 'bestendige lezer' reageert met een ingezonden brief op een artikel in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW) van 4 september 1908 waarin gepleit wordt voor het aanstellen van een rabbijn in een gemeenschap, ook als de financiële draagkracht van een gemeente beperkt is. De briefschrijver beschrijft onder andere de situatie in Deventer en Zwolle en legt een link met Zutphen waar de onderwijzer de studiegraad van *darsjan* heeft: dat betekent dat hij het recht heeft om als rabbijn op te treden. Hij zet een vraagteken bij de link tussen het aantal gemeenteleden en de daarmee samenhangende veronderstelde inkomsten van een Joodse gemeente: 'Wel is waar, wordt voor Deventer het aantal zielen opgegeven op 553 en voor Zutphen op 592, doch

Herinneringsgift door Shlomo ben Joseef aan de Heilige gemeente Zutphen, moge God haar beschermen. Op de dag van het jubileumfeest van de synagoge. Dit koperen plaatje meldt verder het jaar 1929 en te lezen Thora-deel van die Sabbat. (RAZ 0284, inv.nr. 0163) Hoort bij Mitswusbord, geschenk van oud-sjammes Salomon de Jong, zoon van Joseph, waarop waarschijnlijk elke Sabbat de namen kwamen van wie welk mitswe (functie, taak) kreeg. (info Marco Groen, dec. 2020)

Echtpaar Isak Cohen (1875-1943) en Emma Leeraar (1881-1942) op een markt op de Schupstoel. Stempel op achterzijde: 2 juli 1932. Het echtpaar had een boekhandel en antiquiteitenwinkel aan Barlheze 42. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

die getallen zijn geflatteerd, omdat daaronder ook begrepen zijn de verpleegden in krankzinnigengestichten, militairen en niet-aangesloten Joden, die dus geen van allen lid der gemeente zijn.’²⁵

Als in juni 1946 K. Elburg tot leraar wordt benoemd, wil men hem ook graag inzetten voor pastoraal werk inclusief kerkdiensten, onderwijs, ritueel slachten en een veel betekend ‘etc’. Het is dan zelfs nog niet bekend of Elburg een rang heeft en in één moeite door wordt gesteld dat lidmaat A. Vomberg uit Warnsveld ook geschikt is om Joods onderwijs te geven.

Vaak wordt een beroep gedaan op voorgangers van buiten. De met Zutphen bekende S. Elzas, ‘Chem. Cand. Amsterdam’ zegt in september 1952 toe aan bestuurslid Vomberg van de Nieuwstad dat hij wil voorgaan in sjoeldiensten. ‘Mijn bedoeling is om 16 uur 3 in Zutphen te arriveren. Ik ken overigens de weg van het station naar

Briefhoofd 1947 firma Wed. S. Elzas (NL-ZuRAZ, 0284)

Uw woning op mijn duimpje, dus de feestcommissie en het fanfareorkest kunnen zich net zo goed op de Nieuwstad opstellen. Achteraf is mij nog te binnen geschoten of 9 uur niet wat aan de late kant is om 's morgens te beginnen. Mij persoonlijk is het allemaal hetzelfde, maar ik vraag me af of de sjoel niet wat hinderlijk laat uit zal zijn voor de dames. Mijn ervaring uit Rotterdam is, dat die dagen de ochtenddienst gemiddeld 4½ uur duurt en dat zonder overdreven veel operazang. Ik hoop deze tijd aanmerkelijk te verbeteren en geloof ook wel van mezelf, dat ik een snel chazzan ben, maar ook het stil zeggen van een heleboel *pijoetim* (liturgische stukken in dichtvorm) vraagt zijn tijd. Ik schat voor de hele dienst nodig te hebben de gemiddelde tijd van 3¼ uur, waar een kwartier bij of af kan gaan, welke onzekerheid aan mijn onervarenheid te wijten is. En 3¼ uur is al haast een Olympisch record.'²⁶

De heroprichting van de Joodse gemeente na de oorlog gaat ondanks en misschien ook dankzij alle leed voortvarend. De Zutphense Joodse Coördinatie Commissie (JCC) laat in augustus 1945 een oproep tot vergadering uitgaan om een bestuur te kiezen en vervolgens tot heroprichting te komen. Op 19 augustus wordt in een bovenzaal van het gemeentegebouw een dankdienst gehouden. 'Dit was de eerste kerkdienst welke na enige jaren van gedwongen staking kon worden gehouden.' Vrijwel alle leden zijn aanwezig. D. Vomberg gaat voor in gebed en Meijer Groen houdt een toespraak. In diezelfde maand oppert de rabbijn van Enschede om L. Slagter, als godsdienstleraar verbonden aan de Joodse gemeente Apeldoorn, ook in te zetten voor Deventer en Zutphen, die zo'n functionaris ontberen. In Apeldoorn heeft Slagter door het geringe aantal Joden geen volledige taak meer, zodat hij beschikbaar is om ook de geestelijke verzorging van die twee gemeenten op zich te nemen en onder meer het noodzakelijke Joodse onderwijs te verzorgen. 'Hij beschikt over een motorrijwiel en is dus metterdaad in staat de verschillende gemeenten te bereizen.'²⁷

Gemeenschapszin

Na de oorlog willen tenminste vijftien van de teruggekeerden niet meer ingeschreven staan bij de Joodse gemeente Zutphen. Tevens vestigen ongeveer 25 personen zich

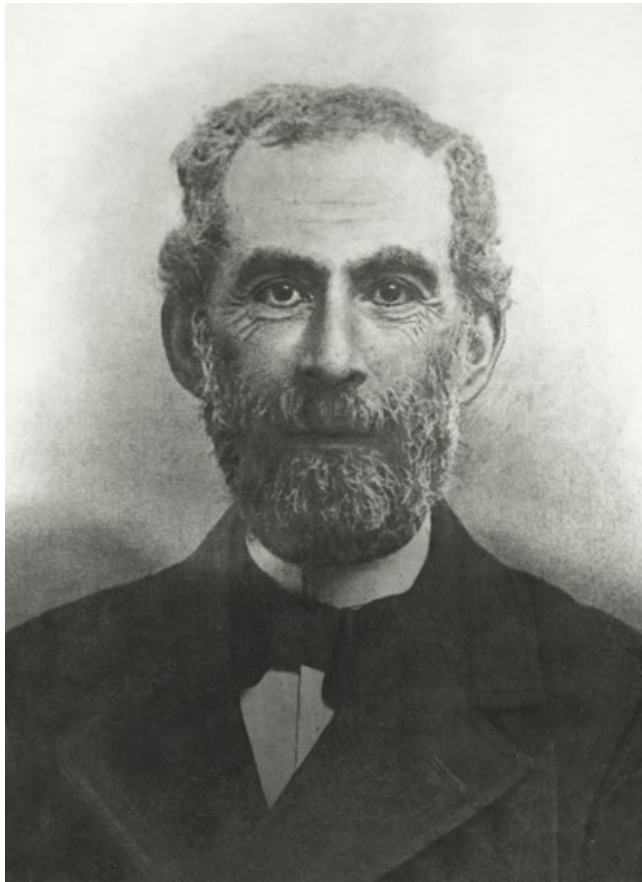
Stempel van de Joodse gemeente Zutphen, 1917. (NL-ZuRAZ, 0480, inv.nr. 25)

elders, zoals Amsterdam of Israël. De NIG Zutphen ontvangt al kort na de heropricting verschillende verzoeken om uitschrijving dan wel een afwijzing op de vraag lid te worden. Fietje Noach, die twee jaar en acht maanden ondergedoken zat met twee families Krukziener bij de familie Van der Vegte aan de Oudewand 94, laat weten dat zij niets meer wenst te ontvangen van 'de Joden', zelfs geen circulaire of wat dan ook. Iemand anders stuurt een circulaire terug met het verzoek geen mededelingen meer te willen ontvangen 'daar het niet mijn voornemen is tot enig kerkgenootschap toe te treden en zeker niet toe een Joodsch kerkgenootschap. Ik acht het n.l. noodig, dat wij weinige overgebleven ons niet meer aaneensluiten en dat er geen Joodsch leven moet komen opdat wij of ons nageslacht niet nogmaals aan vervolging worden blootgesteld.' Ook om andere redenen levert het toetreden tot een na-oorlogse Joodse gemeente bezwaar op. Een Groninger wil zich in Zutphen aansluiten omdat hij principiële bezwaren heeft tegen de gemeente in zijn woonplaats 'voortgesproten uit het feit dat ik het principieel onjuist vind dat een oud-voorman van de Joodsche Raad thans nog eenige zeggingschap heeft'. In april 1946 schat het bestuur dat er ongeveer 120 Joodse personen zijn in Zutphen en dat ongeveer de helft daarvan lid is van de NIG.

Dan is er de zorg om kinderen van vermoorde ouders. M.M. Krukziener vraagt in augustus 1945 namens de Zutphense afdeling van de JCC aan de gemeentelieden of zij genegen zijn een kind op te nemen. 'Uw wensen kenbaar te maken wat betreft een meisje of jongen, zo nodig verdere bijzonderheden.' Daarnaast moeten allerlei praktische zaken worden geregeld. De JCC vraagt in diezelfde maand de Joden van Zutphen en omgeving bij Elzas, Lange Hofstraat 12, te komen kijken naar voorwerpen uit Joods bezit waarvan onbekend is wie de eigenaren zijn of waren. Het gaat om boeken, portretten, twee kasten en een secretaire.

In november is er een vriendelijk verwoord verzoek aan de directeur der Rijksbelastingen om kwijtschelding van de ontvangen aanslag voor grondbelasting 1944. In maart 1946 wordt duidelijk hoe het met de rekening bij de Postcheque- en girodienst is gegaan. De papieren tot 1 januari 1944 blijken door de instelling vernietigd. De rekening is die maand opgeheven en het saldo overgeheveld naar de 'Commissaris voor niet commerciële verenigingen en stichtingen'. 'Formulier voor heropening uwer rekening wordt toegevoegd.'

Het archief van de Joodse gemeente wordt zo goed mogelijk in orde gebracht en komt terecht op zolder van een Krukziener. Laansma krijgt er in het begin van de jaren zestig de beschikking over. Na een korte periode in de echtelijke slaapkamer van Laansma, krijgt het met instemming van de NIG zijn huidige plek in het Archief van Zutphen. Het Archief krijgt later enkele aanvullingen, maar de documentatie is

verre van compleet. Het lijkt erop dat van veel afgehandelde zaken de documenten zijn weggegooid. Doordat bestuursleden in alle tijden dikwijls ook andere functies binnen de gemeenschap vervulden is de scheidslijn tussen bestuurs-, verenigings- en persoonlijke bescheiden niet altijd scherp.²⁸

Abraham Vromen is zo'n persoon die overal bij betrokken is. Al vanaf 1919 is hij voorzitter van het kerkbestuur. In 1933, op z'n negentigste, is hij dat nog steeds. Zijn verjaardag valt samen met twee jubilea: veertig jaar kerkenraadslid en dertig jaar bestuurslid. Al kort na zijn komst in Zutphen in 1889 trekt hij de aandacht door zijn kennis en voortdurende studie van de Thora en andere religieuze bronnen. Hierdoor heeft hij ook buiten Zutphen bekendheid verworven als 'gerenommeerd volksredenaar'. Naast bestuurder is hij 'tevens de vaderlijke vriend van alle gemeentelieden, wier vertrouwen hij geniet en wier familie- en levensomstandigheden hem

*Abraham Vromen (1843-1934)
(verzameling Karin Vromen)*

Affiche, ontworpen door de in Zutphen geboren en getogen Mommie Schwarz. Illustreert letterlijk de situatie van Joodse mensen in 1933. (Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam.)

volkomen bekend zijn'. Bij hem kwam iedereen sjabbesavond vieren. Een groot gezin en een druk zakenleven maken het geheel compleet. Bij zijn jubilea schrijft ook het *Nieuw Israelietisch Weekblad* lovend over hem. Misschien dat de aandacht deels komt doordat L.D. Staal hoofdredacteur is: hij heeft in en vanuit Zutphen ook zijn sporen verdiend als redenaar. In dezelfde periode zijn ze ongetwijfeld ook samen in Zutphen actief geweest.²⁹

Na de oorlog is de aanwezigheid van het benodigde aantal van tien mannen, *minjan*, om een synagogeviering te houden een hele opgave. Zo worden Zutphense leden in september 1948 door de NIG Apeldoorn gevraagd naar hun diensten ter gelegenheid van de Hoge Feestdagen te komen. In de jaren vijftig worden de mannelijke leden verzocht vooraf op te geven of men komt, dan kan de voorganger eventueel elders afspreken. Augustus 1953: er worden huisbezoeken afgelegd en afspraken gemaakt voor het krijgen van *minjan*. Maar ook dat mag niet altijd helpen. Over een vorige sabbat: 'Wij hadden toen twee reservisten. Bij de eerste kregen wij 's morgens om negen uur geen gehoor, de tweede moest als voorzitter van een wielerbond naar een wedstrijd. (Het regende nota bene pijpestelen). (...) Ook de heer (..) schitterde door afwezigheid.' Een gemeentelid vindt dat er geen circulaire rondgestuurd moeten worden om *minjan* te krijgen. Een bestuurslid reageert daar kritisch op: het betreffende gemeentelid leeft niet volgens de Thora, maar wil wel bestuurder worden en als assistent-gazzan optreden: 'Ik blijf van mening dat hij geen bestuurder mag worden en zeker niet als voorganger bij de Hoge Feestdagen.' Het levert een verstoorde relatie op waarbij een rabbijn om raad wordt gevraagd. En die geeft hij: de harmonie moet hersteld worden, want het is funest als in een kleine gemeente tweedracht heerst. Het bestuurslid laat de rabbijn daarna horen: 'Hij is geen huisvriend van mij maar daarom sta ik niet vijandig tegenover hem. Het verschil tussen ons beiden is, dat hij een geboren criticaster is en meent alles te mogen zeggen en van alles te mogen doen en niet kan hebben, dat ik hem op zijn fouten wijs. Wanneer ik een fout bega heb ik graag dat ik erop gewezen word.'

In 1954 wordt een beroep gedaan op het Joods kindershuis Achisomog in Apeldoorn om jongens voor *minjan* in Zutphen te krijgen, inclusief de vraag of de beschikbare jongens sterk genoeg zijn om te helpen bij het dragen van de Thorarol. Het resulteert in vier diensten. Er gaat een bedankje naar de directeur van het kindershuis, 'dat U een drietal van Uw pupillen hebt willen afstaan, om de sjoeldiensten te Zutphen ter gelegenheid van de Hoge Feestdagen te kunnen doen doorgaan. (...) De omstandigheid, dat dit een en ander nodig was, is op zichzelf een betreurenswaardig iets, doch helaas is het percentage Joden te Zutphen dermate gedecimeerd, dat deze hulp voor ons onontbeerlijk was. Tenslotte zij gezegd, dat de drie jongens zich uitermate keurig

hebben gedragen tijdens hun verblijf in Zutphen.’³⁰ In het verloop van de jaren vijftig is weer sprake van een ‘wekelijkse sjabbosochtenddienst’. ‘Laten we nu met elkaar zorgen dat er ook deze week weer minjan is.’ Het verschil met de vooroorlogse situatie is groot: toen waren er enkele diensten per dag en op sabbat zelfs vier, waarvan een speciaal voor de jeugd. Jeugddiensten zijn na de oorlog voortgezet. Jarenlang is er op de sabbatmiddag een jongerendienst, geleid door Michel Krukziener en een uitleg van het Thora-deel van die week door Meijer Groen.³¹ Een krabbel op een knipsel uit het *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 20 mei 1960 over de Bar Mitswa van Ronnie Noach vat de staat van het Joodse leven in Zutphen in die periode samen. ‘Het is werkelijk vermeldenswaard wanneer er in Zutphen een sjoeldienst wordt gehouden. Er had nog bij moeten staan (omdat het nog meer mirakel is) dat het diner kosjer was.’

In de jaren na de oorlog is het mogelijk bij het landelijke Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap koosjere wijn te bestellen. Een bestelling van 35 flessen lokt een kanttekening uit: ‘Volledigheidshalve deelen wij U nog mede de flesschen uitsluitend voor ritueele doeleinden te distribueeren.’ De onderwerpen eten en minjan worden ook aangekaart door een voorganger die meerdere keren overkomt uit Leeuwarden. In 1953 wordt hij afbesteld omdat er geen minjan lijkt te komen. Hij reageert teleurgesteld. ‘Dat een gemeente met ongeveer 30 meerderjarige mannelijke leden op deze hoge feestdagen geen minjan kan vormen, is betreurenswaardig en het spijt mij U te moeten schrijven, dat het mij sterk aan Sedom herinnert. Ik laat in het midden bij wie de schuld ligt. (...) en kan mij met de beste wil niet begrijpen, hoe Jidden onderling zoo verdeeld kunnen zijn.’ Zeven jaar later gaat hij in op de uitnodiging om voor een dienst de warme maaltijd te gebruiken ten huize van E. Vomberg. ‘Namens mijn vrouw deel ik u nog mee dat ik alles met u mee-eet mits niet te veel en

Salomon Cohen (1906-1943) ofwel Sally de IJscoman met Leon Leeraar bij Wilhelminafontein, Markt. Zijn moeder is Adèle Leeraar. Zijn ouders zijn broer en zus van echtpaar Isak en Emma Cohen-Leeraar van Barlheze 42. Al ver voor zijn werkzaamheden is 'Sally met de roomijskar' een begrip, door een lied van Louis Davids. Eerste Zutphense stolpersteen, 2013, Lange Hofstraat 11a draagt zijn naam. (familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

Koopman in lommen Sally Levison heeft december 1929 geen bezwaar tegen paspoort-afgifte aan zijn vijftienjarige dochter Paula. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003 en 0004)

niet zout. Het behoeft niet zoutloos te zijn (zelfs liever niet, want dan smaakt het mij niet meer). Ik eet weinig. (...) Wat brood betreft, bruin of roggebrood.’³²

De samenwerking tussen de orthodoxe Joodse gemeenten van Zutphen en Deventer dateert van begin jaren vijftig. Van oudsher zijn er al contacten. Als het bezoekersaantal van het jaarlijkse Joodse bal, een belangrijke activiteit voor het vinden van een Joodse partner, in de afzonderlijke plaatsen terugloopt, wordt een gezamenlijk bal georganiseerd, afwisselend in Zutphen en Deventer. In de jaren tachtig is dat al geen gebruik meer. In die tijd is ook de samenwerking gezocht met Apeldoorn, wat resulteert in het samen vieren van Joodse feestdagen. Maar diensten zijn dan al zeer sporadisch in alle drie de plaatsen.³³ Niet alleen minjan is een probleem, ook het ontbreken van geld om een voorzanger in dienst te nemen en het reizen op sabbat. De orthodoxe gemeenten van Zutphen, Apeldoorn en Deventer gaan in 2000 formeel samen door de oprichting van NIG de Stedendriehoek. Een bittere constatering is dat het ledenaantal van de drie voormalige Joodse gemeenten samen tegenwoordig minder is dan die ene Joodse gemeenschap in Zutphen bij aanvang.

Aantallen³⁴

Het aantal Joden ten opzichte van de totale Nederlandse bevolking bedraagt in 1830 1,78 procent en bereikt in 1889 het hoogtepunt met 2,15 procent. In Zutphen is dat jaar het percentage 3,8 procent, aanzienlijk dus. De getallen in het overzicht zijn grotendeels ontleend aan de Jaarverslagen van de gemeente Zutphen en in mindere mate uit vermeldingen in documenten in de archieven van de stad respectievelijk de NIG. Die getallen verschillen onderling, soms zelfs in eenzelfde bron, ondermeer door het meetellen van Joden van elders, gelegerd in Zutphen of opgenomen in psychiatrische inrichting Groot Graffel. Andere archieven noemen weer afwijkende aantallen. Lange tijd is de Joodse gemeente groter dan de gereformeerde kerk, de Lutherse gemeente en veel groter dan de doopsgezinde kerk. Een kanttekening is dat de Joodse gemeente Zutphen vanaf 1917 Brummen en vanaf 1947 ook het Gelderse Hengelo omvat. De afname die eind negentiende eeuw inzet, is deels te verklaren door de verdergaande assimilatie en daarmee gepaard gaande toename van gemengd gehuwden. De stijging voor de oorlog is waarschijnlijk te verklaren door de komst van vluchtelingen uit voornamelijk Duitsland.

Bij aanzienlijk verschillende opgaven zijn de getallen hieronder naast elkaar vermeld. Het slash-teken / geeft aan dat beide getallen afkomstig zijn uit bronnen van de burgerlijke gemeente Zutphen; tussen haakjes betekent dat het gegevens zijn van de NIG en dat geldt ook voor jaren waarbij cijfers over de totale bevolking ontbreken.

Jaar	Aantal	Totale bevolking en % Joden	Opmerking
1798	53	7139 0,7	
1806 8 dec.	97 Duitse Joden, 0 Portugezen		87 binnen 10 buiten stad
1821	208		
1830 ong.	250		2000 kath. 7000 geref-herv.
1850		12106	
1860 1 jan.	465	13693 3,4	
1883	553	15651 3,5	
1884	576	15965 3,6	
1885	591	16219 3,1	
1886	603	16356 3,7	
1887	639	16883 3,9	
1888	647	17005 3,8	
1889	650	17200 3,8	
1890	667	17358 3,8	
1891	673	17690 3,8	
1892	677	17784 3,8	
1893	608	17800 3,4	
1894	600	17987 3,3	
1895	602	18101 3,3	
1896	603	18353 3,3	
1897	600	18419 3,3	
1898	595	18355 3,2	
1899	594	18329 3,2	
1900	522	18321 2,9	
1901	518	18265 2,8	
1902	528	18504 2,9	
1903	534	18493 2,9	
1904	530	18641 2,8	
1905	521	18607 2,8	
1906	501 (530)	18423 2,6	
1907	500	18535 2,7	
1908	501 (521 en 9 in Warnsveld)	18563 2,7	
1909	499 / 532	18620 2,7	
1910	496	18430 2,7	
1911	495	18451 2,7	
1912	490	18144 2,7	
1913	491	18162 2,7	
1914	490	18298 2,7	
1915	488	18399 2,7	
1916	486	18530 2,6	

1917	480	18599 2,6	
1918	477	18659 2,6	
1919	475	18686 2,5	
1920	474 / 544	18934 2,5	
1921	475	19037 2,5	
1922	535	19219 2,8	
1923	534	19349 2,8	
1924	508	19432 2,6	
1925	518	19398 2,7	
1926	516	19586 2,6	
1927	511	19604 2,6	
1928	512	19659 2,6	
1929	513	19579 2,6	
1930	522 / 476	19908 2,6	
1931	518	19996 2,6	
1932	528	20340 2,6	
1933	538	20498 2,6	
1934	545	20651 2,6	
1935	540	20774 2,6	
1936	540	21150 2,6	
1937	542	21410 2,5	
1938	542	21490 2,5	
1939	536	21524 2,5	
1940	551	21553 2,6	
1941	531 (494 en 13 Warnsveld)	21276 2,5	
1941 dec.	486		NIG aan Joodsche Raad
1942	459 (526)	21607 2,1	
1943	16	21936 0,07	
1944	10	22047 0,06	
1945	45 (ong. 86)	21289 0,2	Incl. 9 nieuw gevestigd
1947	65	21714 0,3	
1951	103		24 daarvan geen NIG-lid
1957 juli	66		
1957 aug.	60		
1958 mrt	14 adressen		Hengelo 2, Steenderen 1
1959 dec.	58		
1960	46	25055 0,2	
1971		26870	Israëlieten onder 'overige'
1987 juni	110 'ruim':	Deventer, Apeldoorn en Zutphen samen	

Joodse tradities rond begraven³⁶

Omdat de Joodse religie uitgaat van de opstanding van de doden bij de komst van de Messias is een begraafplaats een van de eerste en belangrijkste behoeften bij het ontstaan van een Joodse gemeenschap. In Zutphen is dat niet anders. Een begraafplaats staat in hoog aanzien door de band met het voorgeslacht. De heiligheid van de begraafplaats maakt dat bij een bezoek mannen en jongens vanaf drie jaar, net als in de synagoge, hun hoofd moeten bedekken. Het leggen van een steentje op een graf is een teken dat aan de overledene is gedacht. Vanwege de grafrust liggen veel Joodse begraafplaatsen van oorsprong op afgelegen plekken. De Zutphense begraafplaats bevindt zich bij aanvang ook een eind buiten de stad. De grafstenen, *matsewot* (enkelvoud: *matsewa*), staan er rechtop, wat kenmerkend is voor Asjkenazische Joden. De Sefardische Joden hebben die gewoonte niet. De graven zijn in principe gericht naar Jeruzalem, waarvandaan de Messias wordt verwacht. In Zutphen zijn de tekstzijden daardoor gericht naar de ingang. De opbouw van de Hebreeuwse grafteksten is vaak als volgt. Bovenaan staat een afkorting. PN (van *Pé Noen* = *Po Nikbar/Nigbar*), 'hier ligt begraven', doorgaans bij een man en bij een vrouw PT (*Pé Tet* = *Po Tamoen*), 'hier ligt verborgen/geborgen'. Daarna volgen de Joodse naam en die van de ouders en een met de rabbijn afgestemde zin, spreuk of gedachte, passend bij de overledene. Onderaan een afkorting die staat voor een citaat uit Samuel: *TNTsBH* (*Tehi Nafsjo/Nafsja Tsjeroera Bitseror Hachajiem*). 'Moge zijn/haar ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven': de wens dat de dode in de herinnering voortleeft. Op de oudere stenen zijn de teksten in het Hebreeuws gesteld en de jaartallen weergegeven volgens de Joodse jaartelling. Vooral na de Tweede Wereldoorlog worden de teksten meer en meer in het Nederlands aangebracht, mede omdat minder mensen het Hebreeuws beheersen.

Een begrafenis, *lewaja* of *lewaje*, kent vaste gebruiken. Gelijkheid en soberheid staan voorop: met lege handen komt men ter wereld en met lege handen verlaat men de wereld weer. De *lewaja*, een woord dat ook 'begeleiding' betekent, vindt in verband met de zielenrust zo spoedig mogelijk na het overlijden plaats. Het *metaheirhuisje* op de begraafplaats speelt een belangrijke rol. De naam is afgeleid van

<
Kinderveldje met de twee resterende
grafaanduidingen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

De tekst op een grafsteen begint met
afkorting PT: hier ligt geborgen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

of PN: hier ligt begraven.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

'Moge haar/zijn ziel gebundeld worden
in de bundel van het eeuwige leven.'
TNTsBH, de afkorting van deze zin
besluit de tekst op iedere grafsteen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

tahara (wassing, reiniging). In het verleden had in dit gebouwtje de rituele reiniging plaats. Nabestaanden kwamen er samen voor gebeden en er werd 's nachts gewaakt. Tegenwoordig gebeurt de rituele reiniging in een mortuarium of rouwcentrum. Al direct na het overlijden wordt het lichaam aan het oog onttrokken door witte doeken. Het bedekte lichaam wordt ritueel gereinigd door het af te spoelen met achttien tot twintig liter water, symbool voor het verwijderen van de in het leven begane zonden. Het lichaam wordt daarna gehuld in voor iedereen gelijke witte kleding. In 1946, een tijd van schaarste, schenkt een lid aan de Zutphense Joodse gemeente ter vervaardiging daarvoor een lap katoen.³⁷ Bij een overleden man dienen zes mannen en bij een vrouw zes vrouwen te zorgen voor het wassen, het aankleden en het kisten. Hiermee wordt tegenwoordig pragmatisch omgegaan omdat het aantal gemeenteleden zo sterk is teruggelopen. Familieleden die niet aanwezig zijn tijdens de wassing kunnen bij wijze van laatste eerbetoon de sokken van de overledene aantrekken. De overledene draagt geen sieraden, er is géén opbaring, er zijn géén bloemen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn ook vrouwen bij begrafenissen aanwezig. In Zutphen is het de gewoonte dat de mannen rechts en vrouwen links in het metaheirhuisje zitten. Sinds het oprichtingsjaar van de staat Israël wordt als teken van verbondenheid een zakje zand uit dat land in de kist uitgestrooid. Na een bezoek aan de begraafplaats worden de handen en polsen met water gereinigd vanwege de onreinheid van de dood en de plek. Een beker met twee oren dient om de handen met water te overgieten, driemaal afwisselend rechts en links.

Joden die geen lid zijn van de gemeenschap kunnen niet als vanzelfsprekend op de begraafplaats worden begraven. Dat levert een religieus en financieel dilemma op. De Joodse gemeente kan een inkoopson vragen. Leden, passief of actief, hebben altijd meebetaald aan de gemeenschap en begraafplaats.

Symbolen

De afbeelding van twee gespreide handen op een grafsteen wijst erop dat de overledene stamt uit het priestergeslacht Cohen. Een voorbeeld is het graf van Koppel. De gespreide handen staan symbool voor de priesterzegen en ze vormen ook de Hebreeuwse letter sjin van Sjaddai, de Almachtige.

Een priester hoeft geen Cohen te heten en andersom hoeft iemand met de naam Cohen geen priester te zijn. Het meervoud van Cohen is Cohaniem. Een Cohen vermijdt de onreine begraafplaats. Uitgezonderd is het bijwonen van de begrafenis van directe familieleden. Er loopt een apart pad op de begraafplaats voor de Cohaniem, waarnaast een overleden Cohen wordt begraven. Via dit Cohaniem-pad

kan een Cohen het graf van familie bezoeken. In Zutphen ligt dit tegenwoordig van beton voorziene pad links vanaf de ingang, langs de muur. Volgens mondelinge overlevering was er een aparte ingang voor de Cohanim in het westelijke muurdeel. Een kan en kom duiden op een Leviet, een overledene uit de stam van Levi, de dienaar die water giet over de handen van de Cohen voordat deze de zegen uitspreekt. Het meervoud is Levieten. Anders dan het Joods zijn, vererven de functies van Cohen en Leviet via de vader. Een klein mes wijst op het graf van een besnijder, een *moheel*. Een kroon staat voor een goede naam, die de Thora, het priesterschap en het koningschap overtreft. Een boek betekent wijsheid, bijvoorbeeld bij een geleerde. Van dit symbool is geen voorbeeld op de Zutphense begraafplaats aanwezig. Niet specifiek Joods zijn de palmtak, krans en de geknakte boom of roos. Die laatste twee staan voor gebroken in de bloei van het leven. De geknakte roos komt nogal eens voor in combinatie met de voornaam Roos of variaties daarop, zoals bij Rosalie Elzas-Seckel, die in 1903 op veertigjarige leeftijd overleed.

Begraafplaats op de Hooge West

De overheid speelt in Zutphen bij de locatiekeuze een belangrijke rol. Al op 17 maart 1797, dus snel na de zogenoemde Burgerlijke gelijkstelling, verzoeken Joseph Levi,

Kan en kom, symbool voor iemand uit de stam van Levi, de dienaar die water giet over de handen van de Cohen voordat deze de zegen uitspreekt. Graf Emanuel van Gelder (1840 – Zutphen – 1908). (foto Ingeborg van 't Hoff)

Zegenende handen, symbool voor de priesterzegen, teken dat hier een Cohen begraven ligt. Graf van Samuel Koppel (1842-Zutphen-1908). (foto Ingeborg van 't Hoff)

Mesje, symbool voor besnijder. Naam begraven onbekend, overleden rond 1840-1842. (foto Ingeborg van 't Hoff)

Detail mesje

Liefman Hertz en Abraham Salomons het stadsbestuur om grond te mogen verwerken voor een begraafplaats. Na drie dagen herhalen ze het verzoek tot pacht of koop. Opzichter J.T. Heytingh adviseert de gemeente en stelt voor daartoe een perceel op de Hooge West in te richten, veertig roeden groot (ca. 568 m²), volgens hem het enige beschikbare kavel dat droog ligt. Het wordt omringd door lager gelegen land dat bij hoge waterstanden van de rivieren en omliggende beken onderloopt. Op 4 mei volgt toestemming tot verpachting voor vier gulden per jaar aan de Joodse gemeente. Dit na overleg met de eerdere gebruiker Jan Barghege, die na vermindering van zijn pachtsom akkoord gaat. Als door een Koninklijk Besluit in 1827 aanleg en onderhoud van begraafplaatsen voor rekening komen van de burgerlijke gemeenten krijgt de Israëlitische gemeente in januari 1828 ontheffing voor het betalen van die jaarlijkse pacht van vier gulden.³⁸ Zoals kon worden verwacht, was de begraafplaats bij hoog water gewoonlijk niet over land bereikbaar. In dat geval werd vanaf de Emmerikseweg een boot ingezet. In maart 1942 gebeurde dat nog bij de begrafenis van Michael Weijl, ondanks dat in 1902 een hogere toegangsweg was aangelegd. Die weg werd in de volksmond al snel 'domme aanleg' genoemd, omdat hij toch nog onder water kwam en bovendien zo smal was dat twee voertuigen elkaar niet konden passeren. Opmerkelijk is dat juist in de Tweede Wereldoorlog, in 1944, de weg opgehoogd en verbreed is. Mogelijk heeft dit te maken met de aanvoer van materieel voor de aanleg van bunkers en loopgraven op de begraafplaats door de Duitsers. De begraafplaats wordt door die aanleg zwaar beschadigd. Pas bij de bouw van de Staatsliedenwijk, ruim na de oorlog, is de waterhuishouding afdoende aangepakt. De toegangsweg naar de begraafplaats heet sinds oktober 2013 Meijer Groenpad. Voor die tijd was de plaatsaanduiding Weg naar Vierakker 3. De begraafplaats is nog steeds in gebruik.

Het totaal aantal begraven mensen op de begraafplaats is onbekend. Uitgaand van de in documenten vastgelegde begrafenisstenen moeten het er ongeveer zevenhonderd zijn, waaronder circa driehonderd kinderen tot tien jaar. In de eerste periode, van 1797 tot 1831, zijn vrijwel geen begrafenisstenen op naam vastgelegd. Er is wel een lijst van begraven kinderen en levenloos geboren, waarvan de graven niet te traceren zijn. Uitgaande van in de burgerlijke stand geregistreerde overledenen kunnen er honderden graven meer zijn. Vóór 1797 worden Joodse overledenen in Deventer begraven.³⁹ Het aantal graven blijft een schatting.

Er zijn op dit moment ongeveer 425 grafstenen. Soms zijn twee stenen met elkaar verbonden en enkele hebben een hekwerk om te verhinderen dat bezoekers over het graf kunnen lopen. De oudste aanwezige matsewa is waarschijnlijk van Moses Jacob Spier, overleden 30 maart 1811 in Warnsveld. Het is de enige resterende grafzerk uit

de periode 1797-1830. De tekst is nog maar half te lezen. De steen is kunsthistorisch bijzonder: het is een van drie grafzerken van Ölandsteen in Nederland. Deze steensoort is vernoemd naar een Zweeds eiland. De steen is mogelijk als scheepsballast in Zutphen gekomen.⁴⁰

Uitbreidingen

De begraafplaats is na de oorlog voor de vastlegging en identificatie van de graven door J. Vomberg ingedeeld in genummerde vakken op basis van ouderdom en opeenvolgende uitbreidingen. In het begin waren er twee vakken. In vak 1 werden vreemdelingen en ‘gedistingeerde’ gemeenteleden begraven en er is daarin een rij met negentien kinderen. De tweede rij is leeg, zonder verklaring; er zijn bij onderzoek geen aanwijzingen gevonden dat hier mensen begraven liggen. Elders op de begraafplaats zijn ook lege plekken. Daar betreft het gereserveerde grafplekken, onder anderen voor meer dan vijfentwintig mensen die in de oorlog werden vermoord. Dat er ‘vreemdelingen’ zijn begraven, heeft te maken met de Joodse wetten, die spoedig begraven voorstaan. Het vervoer ging vroeger vaak niet snel genoeg voor een tijdige terugkeer naar de eigen woonplaats.

In vak 2 zijn de ‘gewone’ leden begraven. Rechts van de ingang bij de muur naast het metaheirhuisje bevindt zich het zogeheten kinderveld. Hier zijn ongeveer 28 graven. In het verleden stonden er 26 paaltjes als grafaanduiding. Er resteren twee grafzerken, waardoor de namen van twee van de begraven kinderen zijn overgeleverd. De kleine zerk is van Abraham David Hanouer uit 1917, de grote van Salomon Elzas uit 1928. Beiden werden slechts acht maanden oud.

In 1893 zijn honderd grafpaaltjes aangeschaft. In 1900 moeten grafpaaltjes geverfd worden omdat de cijfers bijna niet meer leesbaar zijn en de grafaanduiding daarmee in gevaar komt. Ook in 1906 moet dit opnieuw: *sjammes* en opzichter op de begraafplaats S. de Jong vreesde ‘dat anders de nummers onleesbaar zijn’. De Jong moet er twee maanden later op toezien dat bij het verwijderen van geboomte en houtgewas alleen gezaagd wordt en de wortels in de grond blijven zitten, zodat de grond niet omgewoeld wordt omdat anders de nabijgelegen graven verstoord worden. Tegelijk wordt toestemming verleend aan een bewoner van de wijk Polsbroek die jaarlijks pacht wil betalen voor ‘het gras, staande op het nieuw stuk grond grenzende aan de begraafplaats’. Dit onder de voorwaarde dat de grond niet als wei- of bouwland wordt gebruikt. Al geruime tijd voor de uitbreiding is het gras van de begraafplaats een inkomenspost voor de Joodse gemeente.⁴¹

In april 1829 vindt voor de eerste keer uitbreiding plaats van de begraafplaats ‘op het

Metaheirhuisje en muur begraafplaats, gezien vanuit de volkstuinten. Lino Peter Kooij, 2010.

Hoge West alhier, buiten de Hospitaalspoort'. Er mag zoveel genomen worden van de Stadsgrond als nodig wordt geacht en met de pachter die de grond af moet staan kan 'de nodige schikking' worden gemaakt. Om het nieuwe geheel wordt een behoorlijke afsluiting verwacht. Al in juni constateert het stadsbestuur dat 'de begraafplaats der Israëlitische gemeente thands in orde is gebracht, is goedgevonden te bepalen, dat over die begraafplaats een opzigter zal worden aangesteld. En zulks op een tractement van vijftientig gulden 's jaars, te attesteren op zodanig fonds als daartoe nader op de begroting voor het volgende dienstjaar zal worden voorgedragen.' Voor het lopende jaar boekt de burgerlijke gemeente het salaris van de opzichter bij de post 'onvoorzien'.⁴²

In 1877 wordt een verzoek tot aankoop van grond door de burgerlijke gemeente afgevoerd. In 1883 gaat de Raad akkoord met de toevoeging van een strook grond van zes meter breed. Een derde uitbreiding volgt in 1896 met een strook van zeventig meter lang en twaalf meter breed. Dit is ook het jaar dat na honderd jaar pacht de grond in eigendom komt en wel voor vijfhonderd gulden en alle transactiekosten.⁴³

In 1925 vindt een volgende uitbreiding plaats door aankoop van het huidige vak 5. De bakstenen ommuring wordt gebouwd ter vervanging van een ligusterhaag en

afastering, met dien verstande dat aan één zijde een heg als afscheiding blijft in verband met eventuele toekomstige uitbreiding. Bij de aanleg van de fundering van de muur worden restanten van graven gevonden. Dit is aanleiding voor de aankoop van extra grond. De begraafplaats krijgt een nagenoeg rechthoekige plattegrond. In 1960 overweegt het kerkbestuur uitbreiding voor ongeveer 150 plaatsen. Vanwege de kosten van 3.000 gulden per vierkante meter gaat het plan niet door.

Metaheirhuisje

In augustus 1835 komt de burgerlijke gemeente tegemoet aan 'het verlangen der Israëlitische Gemeente hier ter Stede, om op der zelve tegenwoordige Begraafplaats, buiten de Hospitaalpoort ten haren kosten een Lijk- of doodgravershuisje op te rigten'.⁴⁴ Benadrukt wordt dat de grond van de stad blijft en aanwijzingen van burgemeester en wethouders moeten worden opgevolgd. Of en hoe het metaheirhuisje gebouwd is, is onbekend. Pas in 1887 wordt het huidige huisje gebouwd, naar ontwerp van architect D. Lijsen, die ongeveer tien jaar eerder de synagoge in de Dieserstraat had ontworpen. In de begroting zijn opgenomen: twee banken, zes stoelen, een kachel en een 'waschfontejntje'.⁴⁵ Boven de ingang prijkt de davidster en links en rechts ervan de tekst Prediker XII Vers 7, in respectievelijk het Hebreeuws en Nederlands. 'Het stof keert tot de aarde terug waaruit het kwam en de geest keert tot God weder die hem gegeven heeft.' De Hebreeuwse tekst op een marmeren plaat in het gebouw geeft aan dat de vereniging Gemiloth Gasodim de initiatiefnemer is: 'Joodse Gemeente Zutphen, moge Hij hun stad sterken. De heilige vereniging G"CH voor Hasjem heeft dit huis opgericht.' G"CH staat voor Gemiloth CHesed, 'het doen van weldaden', Hasjem voor de oppermachtige. Boven sommige letters staan stippen. Die letters vertegenwoordigen een getalswaarde, die bij elkaar opgeteld het getal 647 oplevert, wat staat voor het bouwjaar (5)647 = 1887, in de zogenaamde Kleine Telling, waar de duizendtallen ontbreken.

Uit rekeningen blijkt onderhoud in 1933, als timmerman Reesink 'Windveeren gebouw op het Kerkhof gerepareerd enz. en geschilderd' heeft. In 1935 worden geleverd 'voor de begraafplaats kwasten en verf, waaronder 3 x 1 Kg. groen'.⁴⁶ De Nieuwe Apeldoornsche Courant bericht in 1937 over een nachtelijke diefstal van lood van het dak door de 23-jarige F. en zijn kameraad, een zwerver, die daarvoor samen naar Zutphen zijn getogen. Het lood wordt eerst verstoppt in een bouwland om later te worden opgehaald. Dat leidt tot een tweede strafzaak: in de Voorsterklei begeeft de fiets van F. het onder de tientallen kilo's wegende vracht en wordt voor het verdere vervoer een fiets gestolen. Het bijzondere transport trekt de aandacht van de Voorster

politie. Voor deze en andere kort daarvoor gepleegde zaken worden maanden hechtenis geëist.⁴⁷ Door timmerman Doornink zijn in 1957 de deuren en het dak van het 'gebouw Kerkhof' gerepareerd. Onder meer worden enkele nieuwe pannen gelegd. Ook herstelt hij de 'lesenaar'.⁴⁸

Oorlog

De laatste begrafenis op de Joodse begraafplaats in de oorlog is van de 46-jarige Elisabeth Krukziener- de Wind, overleden eind april 1943. Ze was met negen anderen ondergedoken bij de familie Van der Vegte, Oudewand 94. Haar zoon Leo vertelt in zijn boek *Licht en Schaduw* hoe het lichaam achter op een fiets naar de Berkel is gebracht en half in het water wordt gelegd. Een arts die op de hoogte was van de aanwezigheid van onderduikers, regelde dat als doodsoorzaak 'verdrinking' werd vermeld en zo verder onderzoek voorkomen. 'Het handjevol Joden dat nog in de stad woonde, voornamelijk gemengd gehuwden of half-Joden zorgde ervoor dat ze op de Joodse begraafplaats van de stad begraven werd. Na de oorlog plaatsten we een grafsteen

In de Tweede Wereldoorlog door de wachmeester Rijkspolitie J. Trienen illegaal gemaakte foto's van de verwoestingen op de begraafplaats. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 311)

op haar graf.' Steenhouwer Hesselink beschrijft kort na de oorlog hoe gehavend de begraafplaats is. NSB'ers hebben huisgehouden. Zerken zijn omgetrokken. Er zijn sporen van bomexplosies en granaatscherven. Op de plaats van graven zijn stukken grond omgewoeld. In het achterste deel zijn loopgraven, kuilen en bunkers. Er is spinazie gezaaid, een paard heeft er maandenlang rondgelopen. In het middendeel van het metaheirhuisje staat een mestwagen gestald, in het linkerdeel is rogge opgeslagen, uit het rechterdeel is de inrichting verdwenen. Veel grafstenen zijn beschadigd of geheel vernield. Een gemeentelijke grafdelver die als toezichthouder optrad heeft in het huisje dieren geslacht. Hij heeft grafstenen onder de grond verstopt en deels weggevoerd. Daarvoor zal hij een vrijheidsstraf krijgen. Van het metaheirhuisje is een aangebouwd afdak weggebroken en in een hoek is een gedode Duitser aangetroffen. Bij de strijd tijdens de bevrijding is de muur om de begraafplaats op veel plaatsen beschadigd.⁴⁹ In een brief noemt het naoorlogse kerkbestuur de vernielingen: 'grafschennis in erge mate. Zelfs heeft men niet geschroomd om het lijkenhuisje als clandestiene slachtplaats te gebruiken, liever misbruiken. Een groot bedrag zal noodig zijn, om de geschonden grafsteenen en overige vernielingen te doen herstellen.'⁵⁰ Uit december 1945 dateert een opgave van de noodzakelijke herstelwerkzaamheden. Waaronder het repareren van de ommuring, herstel van de toegangsdeuren, het dichtens van twee grote gaten, bij het metaheirhuisje nieuw vensterglas, nieuwe deuren voor de bergplaatsen en repareren van het dak. Sally Noach en zijn broer Elie uit Brussel stelden geld beschikbaar.

In april 1947 wordt het schadebedrag voor de begraafplaats door het Bureau Wederopbouw Zutphen vastgesteld op 3.131 gulden, maar of het bedrag is uitgekeerd, staat niet vast. 'Wij kunnen de omheining, de toegangsdeuren en lijkenhuisje der begraafplaats n.l. niet laten herstellen wegens het ontbreken der benodigde middelen. Voor de vernielde grafsteenen hebben wij een bespreking met de schade-Enquête-Commissie Zutphen gehad. Er werd ons gezegd, dat dit geval voorlopig niet behandeld kan worden, doordat een groot aantal veel dringender zaken voorrang hadden.'⁵¹

Herdenkingsmonument

Op het gehavende achterste deel wordt op zondag 30 oktober 1949 het herdenkingsmonument onthuld door opperrabbijn Tal. Het is opgericht voor alle vermoorde leden van de Joodse gemeenschap Zutphen en omgeving en voor alle anderen die in Zutphen vervolgd werden wegens hun Joodse afkomst. Het monument verbeeldt een brandende kaars, symbool voor de levensjijd, op een moment dat deze nog lang niet

De Commissie tot oprichting van een monument voor de **GEDEPORTEERDEN UIT ZUTPHEN** en naaste omgeving nodigt belangstellenden uit, aanwezig te willen zijn bij de

ONTHULLING

van dit monument op **Zondag 30 October e.k.**, des namiddags om twee uur precies op de **Joodse Begraafplaats te Zutphen.**

4558

Nieuw Israelitisch Weekblad, 27-10-1949.

uitgedoofd is. Het opschrift luidt: ter nagedachtenis van de meer dan 450 leden onzer gemeente, die als slachtoffers van het Duitse schrikbewind een gewelddadige dood vonden. In de voet van de zuil is in een cementen bakje een koperen koker ingemetseld met daarin twee vellen perkament: daarop staan de namen van de dan bekende 415 slachtoffers, afgedekt door een hardstenen plaat.⁵² Niet meegeteld zijn de Joden in Zutphen die geen lid waren van de Israëlitische gemeente Zutphen: daarbij gaat het om Zutphenaren en van elders gekomen Joden, waaronder onderduikers. Tal noemt het monument aangrijpend door haar pretentieloze schuchterheid en eenvoud: 'Het roept naar buiten al kan een monument niet spreken. Het roept tot de niet-Jood: weest voorzichtig. Waar de Jood vervolgd is volgen andere vervolgingen.' Behalve bijna alle Joodse ingezetenen waren uit de wijde omtrek veel familieleden van gedeporteerden aanwezig bij de onthulling en bovendien veel verzorgers van Joden tijdens de bezetting. In de formulering van Meijer Groen is het monument 'in nagedachtenis aan onze leden die normaal gesproken hier hun laatste rustplaats hadden moeten vinden'.⁵³ Het monument is geleverd door de Amsterdamse firma A.M. Koster voor 1.850 gulden. Met bijkomende posten kostte het 2441,70 gulden, een bedrag dat op zo'n 110 gulden na betaald is uit giften. Een getypt 'boek' over het herdenkingsmonument, gemaakt door gemeentelid A. Vomberg, bevat de lijst met de 'Namen van weggevoerde niet weergekeerde personen'. In 1960 is het overzicht nog eens nagelopen. 'Daardoor bleek, dat er namen van mensen op voorkomen die in 1960 nog in leven waren. 1 persoon was in 1935 al gestorven. Anderen waren ver voor de oorlog al uit Zutphen vertrokken, waarvan een gedeelte de oorlog overleefde, anderen behoren niet op de Zutphense lijst. Weer anderen waren verzuimd er op te zetten. Eindresultaat 401 namen.' Het boek bevat ook enkele foto's van de vernielingen op de begraafplaats, heimelijk gemaakt in de oorlog door de wachtmeester van de Rijkspolitie J. Trienen.⁵⁴

Het monument is geadopteerd door de rooms-katholieke basisschool J.F. Kennedy. Leerlingen zijn betrokken bij de 4 mei-herdenking, ze maken het monument dan schoon en dragen zelfgemaakte gedichten voor.

Na de oorlog

Met de burgerlijke gemeente wordt afgesproken dat zij het groot onderhoud van de begraafplaats vier keer per jaar uitvoert en voorafgaand aan een begrafenis of steenzetting zorgt voor extra onderhoud en inzet, inclusief het delven van het graf. Voor dagelijks onderhoud stelt de Joodse gemeente zelf iemand aan.⁵⁵

In 1996-1997 worden de begraafplaats en het huisje ook opgeknapt. Het lekkende plafond, de binnenmuren en de houten vloer zijn hersteld. Op het monument is de vlam hersteld. Het maaien van de begraafplaats gebeurt in die tijd door de Heidemij, voluit de Nederlandsche Heidemaatschappij. Doordat het huisje er na die 'ingrijpende restauratie weer als nieuw bij' ligt, springt extra in het oog dat op het hoogste punt van de voorgevel het middelste van de drie vaasvormige ornamenten ontbreekt. Een oproep in de krant leidt ertoe dat een vroegere loodgieter zich met twee iets minder uitbundig uitgevoerde exemplaren meldt. Hij vertelt over de naoorlogse opknapbeurt die door de steun van de broers Noach kon worden uitgevoerd en herinnert zich dat er toen vijf vaasvormige versieringen op het dak stonden, namelijk ook twee aan de achterzijde. Vanwege de beperkte financiën kreeg de loodgieter toen te horen dat de drie vazen aan de voorzijde hersteld moesten worden en de twee andere weggegooid mochten worden. Hij nam ze mee, waarna ze vergeten raakten in zijn opslag.

In 1996 is subsidie aangevraagd voor het aanbrengen van een nieuwe plaat boven de ingang van een Hebreeuwse tekst en Nederlandse vertaling daarvan: 'De Eeuwige behoeft mijn uitgaan en mijn binnenkomen.'⁵⁶ Pas bij de volgende restauratie in 2012-2013 verschijnt deze tekst, met dien verstande dat 'binnenkomen' is vervangen door 'binnentreden'.

Op 15 april 2002 krijgen begraafplaats en metaheirhuisje de status van rijksmonument, volgens de officiële omschrijving vanwege de architectuurhistorische waarde door het gaaf bewaarde karakter van het geheel, inclusief de ommuring en vanwege de stedenbouwkundige waarde door de ligging buiten de bebouwde kom op een hoger gelegen perceel te midden van een overstromingsgebied.⁵⁷ Al veel eerder ondernam R. Noach de eerste stappen naar de beschermde status; bij een verzoek tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst is als argument toegevoegd de aanwezigheid van zeldzame planten, die zich konden handhaven door de vele jaren van

Begraafplaats 2020, bovenaanzicht.
(Google Maps)

beslotenheid en het zeer spaarzaam maaien.⁵⁸ Als in december 2008 een begrafenis plaatsvindt, blijkt toch opnieuw sprake van achterstallig onderhoud en verwaarlozing. Het resulteert in stappen die zullen leiden tot een restauratie. Het woekerende groen wordt gesnoeid, gras gemaaid, het huisje opgeruimd. Teksten en symbolen op de stenen worden door vrijwilligers zichtbaar gemaakt door ze weer zwart te schilderen. Fondswerving gaat van start: subsidies, vrijwillige giften en de opbrengsten van activiteiten, zoals vanaf 2010 de stadswandeling Joods Zutphen. In augustus 2012 begint een algehele restauratie van het metaheirhuisje en de ommuring. Hersteld zijn deze keer onder meer de fundering, de vloeren, de houten schuifdeuren en de lambrisering. Ruim een jaar later, op 3 oktober, vindt de officiële heropening plaats van het metaheirhuisje door opperrabbin Binyomin Jacobs en de Zutphense burge-meester Arnold Gerritsen. Het is ook de dag dat de weg de naam Meijer Groenpad krijgt. De restauratie van huisje en ommuring wordt in 2013 bekroond met de twejaarlijkse Paltsprijs van Het Wijnhuisfonds. Doorlopend blijft onderhoud en herstel nodig van het terrein en kapotte grafstenen en vervaagde opschriften.

Graven Hengelo Gelderland

In achterste deel van de begraafplaats, aan de linkerkant, achter het monument, door bomen enigszins gescheiden van de rest van de begraafplaats, heeft in maart 1965 de herbegravenis plaats gevonden van in het Gelderse Hengelo ter aarde bestelde doden.

Aanleiding was de bestemming van het omliggende gebied van de begraafplaats aldaar tot waterwingebied. Vanwege de grafrust gebeurt verplaatsing alleen in het uiterste geval en uitsluitend onder rabbinaal toezicht. De Hengelose burgemeester verleende vergunning tot het opgraven, vervoeren en herbegraven in Zutphen van de stoffelijke resten. Er werden twaalf voorwaarden gesteld, die als basis hebben: discreet en met piëteit te werk te gaan, het werken op aaneensluitende dagen en afsluiting van het terrein en het metaheirhuisje tijdens de werkzaamheden. Speciale aandacht wordt gevraagd voor het jongste graf, van de enige Joodse Hengelose man die de oorlog heeft overleefd en in 1957 overleed: alle handelingen dienen op dezelfde dag te geschieden. De andere graven zijn dan al meer dan twintig jaar oud. De toestemming is onderdeel van een bureaucratisch proces: acht personen en instanties krijgen een kopie, waaronder de burgemeesters van omliggende gemeentes, de politie en de inspecteur van volksgezondheid. Het gaat om zevenendertig of zesen-dertig herkenbare graven. De oudste, uit de periode 1880 tot maart 1900, zijn voorzien van paaltjes. De grafzerken zijn van de periode daarna. Daarop is een uitzondering, die bovendien opmerkelijk is door de sterfdatum en -plaats: het van een paaltje voorziene graf van een vrouw, overleden in Enschede in september 1944. Totaal zijn er zeventien graven met een steen, zestien met een paaltje. Drie graven hadden geen herkenningsteken. Een vermeend graf bleek leeg te zijn. In de periode 1812-1880 zijn ongeveer vijftig personen begraven. Slechts van een van hen is de grafsteen bewaard gebleven: Pinchas Zelig, zoon van Jacob Fortuin, overleden in 1859. In de burgerlijke stand staat hij vermeld als Salomon Jacobs Fortuin. Bij de herbegraving is de grond van de hele Hengelose begraafplaats ruim en diep uitgegraven en overgebracht. Toen in 1941 een deel van de Hengelose synagoge vernield werd door beschonken Duitse soldaten, heeft een daarbij geschonden Thorarol een plek gekregen op de begraafplaats. Na de oorlog was de precieze locatie niet meer bekend.⁵⁹

←
Een deel van de naar Zutphen overgebrachte graven en stenen van de geruimde begraafplaats van Hengelo Gelderland. (foto Ingeborg van 't Hoff)

Plaatsen van samenkomst

Synagoge bij de watermolens

Na de stichting van de Joodse begraafplaats is de oprichting van een synagoge de volgende stap van de in 1796 vastgelegde burgerlijke gelijkstelling. Op 4 mei 1798 kopen Asser Levie en Simon Vles in opdracht van de Joodse gemeente voor dit doel een hoekhuis met twee vertrekken beneden en twee boven, en een kelder en een zolder. In de benedenvertrekken zijn twee stookplaatsen. Het wordt met geleend geld gekocht van het echtpaar Ten Cate-Steuvener en ligt achter hun eigen huis aan de Nieuwstad. Oorspronkelijk is het gebouw het achterhuis van Het Haagje, een middeleeuws pand.⁶⁰ De ‘voorkant’ van het verworven pand ligt aan de toenmalige Schoenmakerssteeg, die later Van Tillstraat gaat heten. De Eekmolen, onderdeel van het grote watermolencomplex, vormt het nabijgelegen buurpand. Het water van de ‘Rivier de Berkel of Molengracht’ stroomt langs de eerste Zutphense synagoge. Een deel van de kelder wordt drie jaar na de koop doorverkocht aan de eigenaar van het naastgelegen pand. Het kelderdeel aan de kant van de rivier blijft van de Joodse gemeente. Mogelijk is hier het rituele bad geweest, het *mikwe*, want bij een plan tot verkoop van het hele pand in juli 1841, dus decennia later, is de omschrijving: ‘openbare verkoop door Manhigem der Israëlitische Gemeente alhier van gebouw en erf aan de Molenbeek, dienende voor badhuis en verder godsdienstig gebruik’. Ondanks de verkregen toestemming van Gedeputeerde Staten van Gelderland wordt het dan toch niet verkocht.⁶¹ Uit een voorval in 1809, beschreven bij ‘wetsovertreders’, valt op te maken dat de synagoge zich op de verdieping bevond. Het huizenblok waar de synagoge deel van uitmaakte is in de jaren vijftig van de vorige eeuw gesloopt om de verkeersdoorstroming van en naar de IJsselbrug te verbeteren. Enkele jaren geleden is bij de herinrichting van de Overwelving, die na de sloop van de watermolens werd aangelegd en de Berkel aan het zicht onttrekt, in de stenen rand van een verheven bloemperk de aanduiding ‘synagoge 1797 – 1814’ aangebracht. Voorafgaand aan die herinrichting is in maart 2015 archeologisch onderzoek verricht naar de mogelijke resten van de eerste synagoge. Er is een proefsleuf gegraven waarbij muurwerk van de zuidwestelijk hoek van de voormalige synagoge is blootgelegd. Vondsten gerelateerd aan de functie van het gebouw als synagoge zijn niet gevonden.

Watermolens, zicht naar het noordoosten, afgebroken rond 1890, nu Overwelving. Rechts tegenwoordige Spoorstraat. Eerste synagoge bevond zich op de verdieping van het huis in het midden, met de ramen met roedenverdeling. Ansichtkaart J.W. Brincker, welk bedrijf in de twintigste eeuw van de Joodse fotograaf Sanders is. (NL-ZuRAZ, 0451, SZU002029108)

Maar geconcludeerd is dat de bodemresten van de oudste synagoge het behouden waard zijn.⁶²

De Joodse gemeente blijft groeien en onderneemt al in 1808 pogingen om tot een grotere synagoge te komen. Koning Lodewijk Napoleon wordt aangeschreven, wat een formeel traject tot gevolg heeft. Het verzoek komt bij een minister. De burgemeester van Zutphen wordt om aanvullende informatie gevraagd, zodat Zijne Majesteit een beslissing kan nemen. Het besluit van de koning wordt vervolgens door de minister naar de burgemeester gestuurd, die het op zijn beurt aan de Joodse gemeente mag overbrengen.

De koning buigt zich erover op 6 juli in zijn Amsterdamse paleis. De uitkomst is 'of in de gezegde stad niet het een of ander stads- of landsgebouw voor handen is, het welk ter uitoefening van den godsdienst der Joodsche gemeente aldaar geschikt zoude zijn of daar toe met weinige kosten zoude kunnen worden geappropriëerd'. En kan de, volgens de burgemeester zelf, kleine Joodse gemeente niet bij een naburige gemeente haar godsdienst uitoefenen? Bij kleine hervormde en katholieke gemeenten gebeurt dat immers ook. Het stadbestuur heeft geen gebouw ter beschikking. En die andere gemeenten: 'als moettende in tegendeel de gemeenten der naburigen dorpen zich tot dat einde naar Zutphen begeven'.⁶³ Door de aanhoudende inzet van de *parrassijn* (bestuurder) en boekhouder der Hoogduitsche Joodsche Gemeente te Zutphen is er het volgende jaar opnieuw betrokkenheid van Lodewijk Napoleon 'door de gratie Gods en de Constitutie des Koninkrijks, Koning van Holland, Connétable van Frankrijk'. Hij tekent in hetzelfde paleis op dag 28 van de Bloeiemaand (mei) 'van het jaar 1809 en van onze regering het vierde' een Koninklijk Besluit dat overeenkomt met het eerdere advies. De burgemeester van Zutphen wordt nu gelast 'om indien er in tijd en wijlen een publiek gebouw aldaar mogt vacant worde, als dan het zelve, op convenabele voorwaarden aan de genoemde gemeente af te staan'.⁶⁴ Op zichzelf een toezegging, maar weinig concreets biedend. Het aantal Joden in Zutphen neemt toe. Waren er in november 1805 55 Joden op een bevolking van ruim 7000 zielen,⁶⁵ in het voorjaar van 1810 zijn er volgens opgave aan Zijne Majesteit de Keizer van Frankrijk intussen 97 Hoogduitse Joden.⁶⁶ De toenmalige synagoge in het vroegere woonhuis kan niet eens de helft van het aantal Joden bevatten.⁶⁷ Ter vergelijking: in 1810 zijn in Deventer 174 Joden, in Zwolle 350 en in Kampen 159.⁶⁸ In het voorjaar van 1815 is het zover dat de volgende en eerste als zodanig gebouwde synagoge in Zutphen in gebruik kan worden genomen. Het pand bij de Eekmolen blijft zoals vermeld in 'godsdienstig gebruik'; pas in 1851 is het niet meer in bezit van de Joodse gemeente. Dat jaar is timmerman Andries Nijeveldt belastingplichtig voor het pand. Niet voor

niets wordt Nijeveldts beroep in de kadastrale boekhouding op enig moment door-
gestreept en vervangen door 'koopman': bij veel onroerendgoedtransacties staat zijn
naam. De voormalige synagoge bij de Eekmolen verandert hij in twee 'huizen met
erf', die hij ruim twintig jaar in bezit houdt.⁶⁹

Tweede synagoge - Rosmolensteeg

In 1814 komt de bouw van een nieuwe synagoge eindelijk dichterbij. Op 19 november
legt notaris Schlüter afspraken vast met meester-timmerman Dirk Lijsen en houtko-
per Gerrit Jan Lijsen, 'beiden behoorlijk gepatenteerd'. Het kerkbestuur bestaat dan
uit tijdelijk voorzitter Jacob Joseph de Haas, boekhouder Jacob Abraham van Gelder
en de kerkmeesters Heyman Jacob de Leeuw, Joseph Abraham van Gelder en David
Levi Hamburg. Daarnaast zijn maar liefst zestien leden van de Israëlitische gemeente

*Overwelving vanuit zuidwesten,
1951-'52. Rechts zicht naar Berkelruïne.
'Links' daarvan voorkant Nieuwstad 2.
De reclame voor kleermakerij en
herenmodezaak Gebroeders Spier
staat op achterkant van Nieuwstad 1.
Huizenrij links verdwenen Van Tillstraat,
liep parallel aan de Nieuwstad. Op rech-
terhoek Van Tillstraat en Overwelving,
achter pand Gebroeders Spier, stond de
eerste synagoge. Foto P.L.J. Dullaert.
(NL-ZuRAZ 0507-0001-0661)*

Kadasterkaart 1823. Nummer 690 is de plaats van de eerste synagoge (boven woordje 'of' dat in de 'Berkel of Molenbeek' is geschreven), achter het huis aan Nieuwstad, 688 en 689. Nieuwstad rechtsboven in verlengde van de Turfstraat. De watermolens staan links van het woordje 'of'. In blauw aangeduid 1021 'Jodenkerk' aan de Rosmolen(stee); op kadaster-toelichting omschreven als 'kerk en erf'. Zuidelijk van de synagoge 1020, 'tuin', en noordoostelijk 1024, 'pakhuis en erf', eveneens bezit van de Joodse gemeente. (NL-ZuRAZ, SZU005000189)

aanwezig, die zich garantstellen voor de betaling, indien Jacob Joseph de Haas als vertegenwoordiger van de Joodse gemeente ‘bij voortdurende nalatigheid’ niet aan de verplichtingen zou kunnen voldoen. Ze zijn daarom medeondertekenaars van de akte. Deze groep garantstellers bestaat bijna geheel uit koopmannen en slaggers. De koopmannen zijn David Moses Zwabing, Andries Philip Wijnmart, Liefman Herts, Levi Meijer Cohen, Benjamin Marcus Vredenburg, Salomon Hartog, Nathan Philip Franket en Samuel David Sterneveld. De slaggers zijn Abraham Salomon Gombrecht, Levi Salomon Kransberg, Jacob Koppel Cohen, Levi Spier, David Salomon Meuleman en Ruben Israel van Meurs. Levi Moses Snattiger laat als beroep *kaustersnijder* vermelden: ritueel slachter, een term die verwant is met het woord *koosjer*.⁷⁰ Zowel koopman als slager is Michiel Israel Hanau. Ook de kerkbestuurders zelf zijn koopman of slager, met één echte uitzondering: De Leeuw is kaarsenmaker. Tien van de aanwezigen ondertekenen in het Hebreeuws.

De plaats van handeling is het huis van de genoemde koopman Samuel David Sterneveld. Zijn woning tussen de Turfstraat en Rosmolensteeg grenst aan de plek voor de nieuwbouw. Een uitbouw van zijn pand zal ervoor gesloopt worden. Door het in detail uitgewerkte bestek is zelfs zonder de niet teruggevonden bouwtekeningen een beeld te vormen van het in- en uitwendige van het gebouw. Het vormt een aanvulling op de enige bekende afbeelding. Daarom wordt ruim geciteerd uit het bestek. Die tekening dateert uit 1834. Het is een sepia-tekening gemaakt door J.M. Kronenberg als onderdeel van een serie van twaalf Zutphense stadsgezichten. Het bestek omvat twintig artikelen. Een daarvan is gewijd aan de ‘vrouwekerk’. Toegevoegd is een paragraaf met wijzigingen: de synagoge wordt ruimer en hoger

De huidige situatie aangegeven op Kadasterkaart 1823. (gemeente Zutphen, team archeologie)

Synagoge Rosmolensteeg. 1834. Tekening uit een serie met twaalf Zutphense stadsgezichten door J.M. Kronenburg. (© Stedelijk Museum Zutphen)

dan oorspronkelijk gepland. De vier voorziene ramen in de zijgevels vallen groter uit en de westelijk gelegen voorkant krijgt drie in plaats van twee Gotische ramen. Twee ronde ramen worden toegevoegd. Er komt halfwit Brussels glas in de vensters. Bij de ramen moet een ruit ‘in blik gezet dragende om versche lugt in te kunnen laten’. Het bestek noemt allereerst het afbreken van zes werken: het gebouw waarin op dat moment Mr. Albers de Franse school houdt, ‘d’anexze kamer’ van Sterneveld, een daarnaast staande keuken, een scheidingsmuur, afdaken op het plaatsje tussen genoemde keuken en de Rosmolensteeg en tot slot een houten schuur op het zuidelijke deel van het terrein achter het huis De Star, dat zijn voorkant aan de Turfstraat heeft. Bij de sloop van de afdaken en de vloer bij de keuken moet gezorgd worden dat de aanwezige pomp onbeschadigd blijft.

Voor dit alles in de plaats komt de synagoge. De benodigde materialen worden opgesomd: hout, gehouwen en gebakken stenen, cement, kalk, pannen, lood, ijzerwerk, verfwaren, gips, riet en koperdraad, 'met alle de arbeidslonen aan het voornoemde en overige werk, transporten, steigeringen en gereedschappen niets uitgezonderd'. Gaaf en goed sloopmateriaal mag de aannemer in zijn voordeel gebruiken bij de nieuwbouw, met de rest kan een aanwezige kelder worden gedempt. De dakpannen worden afgenomen, gesorteerd en de goede hergebruikt. Ook met de banken en lambriseringen uit de dan nog in gebruik zijnde synagoge bij de watermolens mag de aannemer zijn voordeel doen. Wel wordt bepaald dat de eerstaangewezen plek voor de oude banken de vrouwenkerk is, of de plaatsen onder het vrouwenbalkon. De noordelijke en oostelijke muur mogen met oude stenen worden opgemetseld: die staan niet in het zicht, in tegenstelling tot de voorkant en de rechterzijkant, die aan een tuin grenst. Wat aan afbraakmateriaal overblijft moet afgevoerd worden, want het terrein moet 'behoorlijk' schoongehouden worden. De aannemer is verantwoordelijk voor eventuele ongelukken of schade aan buurpanden door de sloop. Het fundament van het aan de Rosmolensteeg grenzende kelderdeel van het huis van Sterneveld 'zover het vast is, zal blijven leggen om er weder op te metzelen'. Zo nodig wordt dit fundament verzwaard of vernieuwd. De fundamenten van de drie andere buitenmuren worden van oude stenen gemaakt. Extra aandacht vraagt de fundering van de kolommen waarop het vrouwenbalkon komt te rusten.

De afbeelding uit 1834 geeft geen antwoord op de vraag of de buitenmuren bewerkt of geleverd zijn. In het bestek gaat het slechts over het schilderen van kozijnen, deuren en goten, om af te sluiten met: 'Eindelijk na den afloop des gehelen buitenwerks worden opgeleverd.' Dit moet over het houtwerk gaan, er staat: 'De couleur zal zijn de kozijnen ramen en goten wit en de deuren en vensters donker olijf' en niets over het muurwerk. Bij de bakstenen voor hergebruik, in de oostelijke en noordelijke buitenmuur, wordt gesproken over 'zover het buiten komt met rode stenen'. De oude stenen zijn dikker dan de nieuwe. De ingang deur, voorzien van een 'best' dag- en nachtslot en schuiven, heeft een grenenhouten kroonlijst. Voor de deur ligt een blauwe zogenoemde Soisijnsche steen. De dorpel tussen de deurlijsten dient als tweede trede. Vermeld wordt dat aan de noordzijde van de te bouwen synagoge een stal staat; het is deze stal die veel later een belangrijke functie zal krijgen.

Dan naar binnen. Er is sprake van een voorhof, een dwarsgang en een dubbele openslaande binnendeur. Als dragers voor de vrouwenkerk worden van dennenhout vier Dorische kolommen gemaakt, die bestaan uit basementen en kapitelen en staan op een eikenhouten voetstuk. De balustrade van het balkon is voorzien van lambri-seringen en lijstwerk. Onder de trap naar het vrouwenbalkon is een kast, die gemaakt

wordt van ‘oude lambriserings uit de tans zijnde kerk’. Er zijn gestucte plafonds, gemaakt met riet en gips. De vloeren zijn van vurenhout en oud eikenhout. Onder de banken wordt bespaard op vloerhout: de bodems van kastjes onder de zittingen bedekken de ondergrond toch. In de dwarsgang bestaat de vloer uit blauwe estriken. Er zijn banken rondom tegen de muren opgesteld, waaronder een parnassijnsbank. In de later toegevoegde paragraaf wordt het aantal zitplaatsen aan beide kanten van de ‘kast voor de boeke mozes’ (Arke) van vier naar vijf gebracht. De kast heeft een bordes en is verankerd aan de muur en versierd met pilasters, kolommen, bovenlijst, een driehoekige bekroning, lijstwerk en lambrisering. Hij heeft twee nachtsloten. Voor de zitplaatsen is een plankje, bedoeld als lessenaar om de boeken op te leggen. ‘De begeerde schuinte’ kan ingesteld worden door een aan beide kanten aangebracht plankje met drie gaatjes en een ijzeren bevestigingsstuk. De kwaliteit van de verf wordt bereikt door ‘onvervalst’ zuivere lijnolie en het beste loodwit toe te passen. Niet geverfd worden de trap naar de vrouwenkerk, de vloeren en de zitplaatsen met voetbanken. De pilaren en de Arke worden met water gladgeschuurd. De kolommen met de kapitelen worden gemarmerd. Het houtwerk dat niet genoemd is, wordt voorzien van ‘hout coleuren’. Alles wordt een keer vernist.⁷¹ Achter in de synagoge komt een deur met nachtslot voor doorgang naar het huis De Star dat kosterwoning wordt. De openingen in de eindgevel van het huis van Sterneveld wordt deels over de volle dikte dichtgemetseld. Volgens de eerste kadastrale kaart, 1832, staat de synagoge met de achterzijde tegen twee panden, namelijk De Star en het noordelijk daarvan gelegen pand, maar bij beide gebouwen blijft een stuk(je) muur vrij. Woonde Sterneveld naast of in de beoogde kosterwoning? In 1832 is het huis De Star in ieder geval niet in bezit van de Joodse gemeente en komt de familienaam Sterneveld niet voor bij de huizen rond de synagoge.

In 1829 wil de Joodse gemeente onderhands verkopen voor 300 gulden een open erfje grenzend aan de noordzijde van de synagoge aan de Rosmolensteeg. Daarvoor is toestemming nodig van Gedeputeerde Staten van Gelderland, die weliswaar van hen gekregen wordt maar die ook bepalen dat de kooppenningen in een rentegevend effect moeten worden belegd. Het bestuur wil echter het geld gebruiken om een drukkende hypotheekschuld te verminderen, aangezien dat ‘het belang der gemeente meer doelmatig deed voorkomen’. Provinciale Staten veranderen hun besluit zodat de 300 gulden gebruikt kan worden voor die aflossing.⁷²

In de loop der jaren vraagt de synagoge aan de Rosmolensteeg steeds meer onderhoud en herstel. Daarnaast blijft het aantal gemeenteleden groeien. Het gebouw wordt te klein en te oud. Al decennia voordat een nieuwe en grotere synagoge zal ver-

rijzen probeert de Joodse gemeente bij herhaling geld bijeen te krijgen om tot herstel of nieuwbouw te komen. Op 19 augustus 1849 vindt een gemankeerde vergadering plaats. Tijdelijk voorzitter M.J. Franken is duidelijk teleurgesteld dat 'na behoorlijk geconvoceerd te hebben' de overige leden het laten afweten en ook de uitgenodigde leden van een voorgaand kerkbestuur verstek laten gaan. Het doel van de bijeenkomst was een keuze te maken over het verrichten van herstellingen aan 'het oude kerkgebouw thans tot vergaderkamer en badhuis in gebruik' of er afstand van doen; daarmee is bedoeld de voormalige synagoge bij de Eekmolen. Naast de voorzitter zijn alleen penningmeester E.L. Spier en voormalig penningmeester S. Hartog verschenen, 'zoo is dezelve tot nader orde weeder uiteengegaan'.⁷³

Een uitwerking van het plan klinkt een jaar later door. Dan schrijft het bestuur aan burgemeester en wethouders dat het zich al meerdere keren tot hogerhand heeft gericht om een bijdrage te krijgen ter bestrijding van de kosten 'voor de aller noodzakelijkste en dringendste vernieuwingen en reparaties aan hun Kerkgebouw, alsmede aan het aanhoorige gebouw'. Ze herinneren zich dankbaar eerdere hulp van de stadsbestuurders, maar evenzogoed een pijnlijke verrassing: de afwijzing door het Rijk in 1848. Omdat jaren geleden het Genie-wezen een inspectie had uitgevoerd en een rapport opgesteld dat de noodzaak tot herstel onderschreef, was het bestuur overtuigd dat het Rijk zou bijspringen. Maar het oordeel luidt dat 'uit hoofde der bezuiniging die in de tegenwoordige omstandigheden, op de Rijksuitgaven in het algemeen gevorderd worden, in het verzoek niet konde worden getreden'. Deze teleurstelling maakt dat het bestuur zich tot Zijne Majesteit de Koning richt met het verzoek tot toestemming 'om het oude geheel bouwvallige kerkgebouw volgens overeenkomst als bij ruiling af te staan aan den Mr Timmerman A.Nij(e)veldt alhier om zich daarentegen te verplichten van een stal der gemeente, grenzende aan het tegenwoordige kerkgebouw eene Badplaats met vergader Kamer en Woonvertrek, als volstrekt onmisbaar voor de gemeente daar te stellen, terwijl de daarbij bedongen som als surplus in termijnen, aan de gemeente moet worden afbetaald, zijnde met deze werkzaamheden reeds een begin gemaakt. Dat intussen de vernieuwingen en reparaties aan het Kerkgebouw zelve, en wel hoofdzakelijk wat het dak en muurwerk en de vloer betreft, thans de allerdringendste voorziening vordert, waarvan het bedrag door den architect is geraamd op p.m. 5 à f 600, terwijl de leden der gemeente reeds zoo hoog zijn belast voor de gewone jaarlijkse kerkelijke bijdragen.'

Bij dat laatste gaat het om uitgaven voor de Eredienst en een rentebetaling van honderd gulden per jaar vanwege een hypotheek van tweeduizend gulden, waarmee het gebouw al jarenlang bezwaard is. Met andere woorden: aan een verhoging van de ledenbijdragen valt niet te denken. Het kerkbestuur vraagt daarom subsidie zo

mogelijk tot de helft van de geraamde kosten, 'het bestuur dan zal trachten de ontbrekende gelden hetzij bij de leden der gemeente, hetzij elders van weldenkenden bijeen te zamelen'.

Fijntjes voegt het kerkbestuur eraan toe dat de rooms-katholieke kerk naar verluidt honderd gulden ontving van de gemeente voor herstel van de 'St Jans toorn'.⁷⁴ Het mag niet baten. Gesteld wordt dat de Israëlitische gemeente weinig goeude leden telt en dat het dus naar verwachting zeer moeilijk wordt de noodzakelijke werkzaamheden te kunnen betalen. Dat mag voor de stad echter geen reden zijn af te wijken van de regel geen subsidie te verlenen aan kerkelijke gemeenten. Het argument dat er geld is verstrekt voor herstel van de toren van de Sint-Janskerk klopt trouwens niet: de toren is niet van de kerkelijke gemeente.⁷⁵

Samengevat: met het bouwvallige kerkgebouw wordt de synagoge bij de Eekmolen bedoeld, die na de ingebruikname van de synagoge aan de Rosmolensteeg als badhuis en vergaderkamer heeft gefunctioneerd. Timmerman Nijeveldt krijgt dit pand in ruil voor reparatie van de vervallen 'nieuwe' synagoge aan de Rosmolensteeg en de verbouwing van het naastgelegen pand tot badhuis, vergaderruimte en woonhuis. Op basis van de kadastrale gegevens moet dat laatste nummer 1024 zijn, een pakhuis en erf genoemd (zie afbeelding op pag. 59). Het badhuis komt in dit pand dat aan de zuidzijde van de tegenwoordige Spoorstraat staat.

Op weg naar een nieuwe synagoge

Juli 1859 weet de Joodse gemeente opnieuw de weg te vinden naar de Koning der Nederlanden. Parnassijn B.L. Snatager en penningmeester E. de Wolff schrijven vertrouwen te hebben in Majesteits Koninklijke hulpbetoon. Het zielenaantal groeit dusdanig dat al jaren behoefte bestaat aan vergroting van de synagoge, 'terwijl zonder die noodzakelijkheid de bouwvalligheid der kerk buitendien een kostbare herstelling vereischt'. Het ruimteprobleem kan worden opgelost doordat twee aan de sjoel grenzende woningen te koop zijn, maar daarvoor ontbreken de financiën. Om dat onvermogen te benadrukken wordt aangehaald dat voor de verzorging van 'harer vele weduwen en weezen' niet zelden de welwillende hulp van de protestantse stadsgenoten wordt ingeroepen. Een subsidie tot het welzijn der behoeftige Zutphense Israëlitische gemeente is welkom, want er is zesduizend gulden nodig voor aankoop en herstel, terwijl 'met moeite uit den boezem der Gemeente' duizend gulden kan worden bijgedragen. Een antwoord 'vanwege de Koning' laat lang op zich wachten. Burgemeester en wethouders, de minister en de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten worden betrokken voor beoordeling en advies. Ruim een jaar

later, eind 1860, is het advies daar: 'te wijzen van de hand'. Het is weliswaar duidelijk dat de Zutphense Joodse gemeente inderdaad bij voortduring in omvang toeneemt en dat grote herstelwerkzaamheden nodig zijn, maar omdat de Joodse gemeenschap zelf niet veel kan bijdragen zal een kleine toelage weinig baten. Bovendien is er voor bijstand aan alle Israëlitische gemeenten in totaal slechts 3.500 gulden beschikbaar, dus wordt aan geen enkele gemeente een subsidie van duizenden guldens verleend; een gebruikelijke toelage is 200 of 250 gulden.⁷⁶

Twaalf jaar later, maart 1873, volgt een nieuw verzoek aan de landelijke overheid, deze keer gericht aan de minister van Financiën, afdeling Eerediensten en onderkend door voorzitter M.J. Spier en secretaris Klein. Dezelfde argumenten gelden nog. 'Dat, om in deze gebreken te voorzien, de stadsarchitect de heer D.J. Itz, reeds in 1865 is geraadpleegd, die na onderzoek verklaard heeft dat de constructie van dien aard is dat het gebouw na weinige jaren zal moeten worden afgekeurd, en dat geene verbetering hierin kan worden aangebracht, dan met zeer veel kosten. Dat thans reeds blijkt uit scheuren die zich in het muurwerk vertoonen en de stukken die uit het plafond vallen, dat binnen een niet ver verwijderd tijdstip, het kerkgebouw niet langer zonder gevaar zal kunnen gebruikt worden.' Het kerkbestuur heeft veel ondernomen om binnen de eigen kring financiën te verwerven. Aanvankelijk met goed resultaat, zeker in aanmerking nemend 'de weinige gegoeden die het onder zijne gemeente telt'. Maar het is bij lange na niet voldoende: door een bouwkundige is begroot dat er 22.000 gulden nodig is. Omdat het perceel aan de Rosmolensteeg te klein is, moet er bovendien geld zijn voor een nieuw grondstuk. Eerlijk wordt vermeld dat er al een aankoop voor zeventuizend gulden is gedaan, die ook al betaald is; waarschijnlijk betreft dit een locatie aan de Waterstraat. Er is nog eenzelfde bedrag in kas voor de nieuwbouw en hoopvol heet het dat 'onze stadsgenooten' nog tweeduizend gulden zullen bijdragen. Voor het gat van zesduizend gulden wordt subsidie uit 's Rijks Schatkist gevraagd. Het deze keer snelle antwoord is opnieuw afwijzend. De minister zet het gevraagde bedrag af tegen de behoeften van vele andere Israëlitische gemeenten en de beperkte beschikbare gelden. Hij concludeert dat een mogelijke subsidie niet in de buurt komt van wat Zutphen nodig zegt te hebben 'en dat het dus aan haar zelve moet worden overgelaten het ontworpen bouwplan aanmerkelijk te vereenvoudigen of anders in de behoefte door eigen krachtsinspanning of door het opsporen van andere hulpbronnen te voorzien'. Het bestuur van Joods Zutphen reageert. Natuurlijk hebben ze dit 'reeds vroeger in ernstige overweging genomen', met heel veel inspanningen zelfs. Het zelf verkrijgen van meer geld van particulieren is onmogelijk. Het bouwplan is opnieuw bekeken, 'ofschoon wij bij het oorspronkelijke plan de zuinigheid en de weinige middelen waarover wij te beschikken

hebben volstrekt niet uit het oog hebben verloren'. Door de zorgwekkende staat van het gebouw, is snel handelen vereist. Daarom zal de kerkgemeente zich tot het strikt noodzakelijke beperken, zodat de hoofdsom iets zal verminderen. Mogen ze horen waarop gerekend kan worden uit 's Rijks Schatkist, eventueel in jaarlijkse termijnen? Dan kunnen de plannen daarop worden aangepast en een nauwkeurig bestek met voorwaarden en begroting worden overlegd. Voorzitter A.J. Fortuin en secretaris D. Klein krijgen maanden later te horen dat het een onverstandig plan is, en dat zelfs geen 'zeer matige Rijkssubsidie' wordt gegeven voor de meest noodzakelijke en minst kostbare bouwwerkzaamheden. Een verstrekking in termijnen kan sowieso niet.⁷⁷

Dan duurt het nog drie jaar. De synagoge aan de Rosmolensteeg blijft in gebruik. Een keerpunt brengt een veiling in april 1876 in de Groote Sociëteit van 'een huis en erf met tuin staande en gelegen op den hoek van de Halter en Diezerstraat te Zutphen' met daarbij zoals gebruikelijk alle rechten en plichten. Speciaal genoemd wordt een dakraampje in het buurhuis dat tegen de erfscheiding staat en uitkijkt op de tuin: het is met toestemming van een vorige eigenaar aangebracht. Vier familieleden Putman Cramer vormen de verkopende partij, maar geen is zelf aanwezig. Twee wonen in 'Nieuw York', een op Java, en onderwijzeres Putman Cramer uit Deventer laat zich machtigen. Voor de aanvang van de veiling is al ingezet en getekend voor een bedrag van 9.126 gulden door Jacob Elzas, koopman uit Borculo. Voor 12.030 gulden wordt het uiteindelijk gemijnd door J.A.G. Gerritsen, architect te Zutphen. Hij verklaart de bieding gedaan te hebben voor de Israëlitische gemeente. 'Waarna onmiddellijk zijn verschenen', conform de veilingregels, Bernhard Fortuin, koopman en David Klein, onderwijzer, respectievelijk voorzitter en secretaris van het Joodse kerkbestuur. Als getuigen tekenen een kastelein en stadsomroeper.⁷⁸ Met deze koop komt eindelijk de bouw van een nieuwe synagoge in zicht. Hij zal verrijzen in de tuin van dit pand. Het gebouw zelf wordt gemeentegebouw. In de loop der tijd is het de plek voor de Joodse school, een leerlokaal, vergader- en feestzaal, keuken, bibliotheek, archief, kosterwoning, mikwe⁷⁹ (ritueel bad) en voor toiletten die niet in de te bouwen synagoge zullen komen.

'Gelukkig kon men een reeds aangekocht gebouw aan de Waterstraat met winst verkopen.' Dit wordt in een terugblik bij het vijftigjarig bestaan van de synagoge aan de Dieserstraat gememoreerd.⁸⁰ Waarschijnlijk gaat het om het in 1871 door de Israëlitische gemeente aangekochte huis met erf, open plaats en achterhuis dat in augustus 1876 weer van de hand gaat. Nieuwe eigenaar wordt logementhouder Nathan Schwar(t)z. Een voorwaarde is dat hij vanaf 1 januari voorafgaand al belastingplichtig is voor de grond.⁸¹ Misschien duidt dat erop dat hij al eerder gebruik maakte

van het geheel? In eerdere jaren wordt N. Schwartz in de Zutphense adresboeken genoemd als logementhouder in de Hospitaalstraat en in de jaren 1875 tot 1878 drijft hij een Israëlitisch Hotel en Restauratie aan de Waterstraat.⁸²

Juni 1878 verschijnt in de *Nieuwe Zutphensche Courant* een oproep voor de aanbesteding voor de nieuw te bouwen synagoge. Aanneemster wordt weduwe A. Gerretsen.⁸³ Al op 17 juli, 'den 16e Tammoez 5638', wordt de eerste steen gelegd. Ter gelegenheid daarvan is een fraai uitgevoerd en van vele handtekeningen voorzien Proces-Verbaal opgesteld. Alleen het jaartal is in het Hebreeuws vermeld, klein opgenomen in het woord Proces boven de verder Nederlandse tekst. Penningmeester J.L. Spier legt de steen in aanwezigheid van elf leden van de Commissie tot stichting van Kerk en Schoolgebouw, kortweg de Bouwcommissie en zijn medebestuurders B. Fortuin en M.J. Spier en de leden van de kerkenraad S. Weyl, N. Schwartz, L. Snatager, en J. Spanjer. Ook D. Lijsen, de Zutphense architect die de bouw zal leiden, is aanwezig.⁸⁴ De bouw is al begonnen vóór de toekenning van een subsidie uit de staatskas. Willem III ondertekent zijn Koninklijk Besluit daartoe op 22 september 1878. Die handtekening geldt meteen ook voor twee andere zaken die niets met Zutphen te maken hebben. Ze staan alle drie in hetzelfde Koninklijk Besluit dat genomen is op voordracht van het ministerie van Financiën na een positief advies van de Permanente Commissie van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap. Groenlo krijgt geld voor dringend herstel van de zeer vervallen synagoge en Weesp voor de herbouw van het kerkelijke bad. Uit de toelichting blijkt dat de Zutphense nieuwbouw begroot is op 24.689 gulden. Daarvan is 23.490 gulden al beschikbaar of toegezegd. De plannen zijn onderzocht door de bouwkundige van Landsgebouwen en aan zijn bedenkingen over de kostbare uitvoering is door de Zutphense Joodse gemeente tegemoetgekomen, zodat de bouwplannen 'thans in alle deelen voldoen aan de eischen van soliditeit en deugdelijkheid'. Het tekort van 1.200 gulden wordt door de overheid aangevuld.⁸⁵ Ruim een jaar later, op 15 augustus 1879, wordt de nieuwbouw ingewijd. Op de ochtend van de inwijding is er een afscheidsdienst in de sjoel aan de Rosmolensteeg. Per koets worden de Thorarollen en andere belangrijke benodigdheden naar de nieuwe sjoel vervoerd, een feestelijke optocht. Dagelijks worden er drie diensten gehouden.

Daarmee is de kous nog niet af. De verplichte rekening en verantwoording over de verstrekte rijkssubsidie blijft uit, zodat de minister een jaar later, eind oktober 1879, zelf in de pen moet klimmen om te vragen hoe het staat met de bouw en uitvoering van 'kerk en bad'. Weer verloopt de communicatie via provincie en B en W. Het ministerieel verzoek moet nog eens herhaald worden.⁸⁶ In april 1881 wordt de zaak eindelijk afgehandeld: de rekening en verantwoording opgesteld door het Kerkbestuur

Aanbesteding, Nieuwe Zutphensche Courant 12-06-1878. (NL-ZuRAZ)

zijn goedgekeurd. Uit deze stukken blijkt dat de 'oude Synagoge en huis' ruim 8.000 gulden hebben opgebracht, waarvan de eerste betaling in november 1878 plaatshad. De overige ontvangsten, bij elkaar ruim 24.000 gulden, bestaan uit een hypothecaire lening van 7.000 gulden, de rijkssubsidie, het saldo van vorige jaren en bijdragen van de gemeenteleden. De uitgaven voor de bouw omvatten de periode september 1878 tot december 1879. De verschillende uitvoerders worden met naam en klus genoemd: architect D. Lijsen, schrijnwerker A.J. de Ruijter voor de Arke, timmerman J.R. Hamer voor het ameublement, 'verwer' H. Douwes, de directie Gasfabriek voor de aanleg van gasleidingen, notaris W. de Bas voor de hypotheekakte. Het stuk is naast de handte-

*Synagoge Dieserstraat. Foto ter
'Herinnering aan het 50-jarig bestaan
van der synagoge te Zutphen. 5639 25
menachem 5689 - 1879 31-8-1929'.
(© Stedelijk Museum Zutphen)*

Bestuursvergaderkamer, verdieping Halterstraat 22. Doorkijk naar feestzaal. Juli 1922 kreeg L.J. Spier voor zijn inzet als 'lid der Bouwcommissie' voor de restauratie van de gemeentegebouwen map met foto's van J. Sanders. Map door nazaten in 1976 aan Stedelijk Museum Zutphen geschonken. (© Stedelijk Museum Zutphen)

keningen van voorzitter en secretaris voorzien van een lakzegel met davidster waaromheen de woorden 'Israëlitische gemeente te Zutphen' zijn aangebracht.⁸⁷ Als aanvulling op de verkoop van de 'oude Synagoge en huis': achter op de enige tekening van de synagoge aan de Rosmolensteeg wordt vermeld dat deze later het achterhuis vormt van koffiehuis De Groot. Aan de Turfstraat zat in de tweede helft van de negentiende eeuw Koffijhuis, Billard, Restaurant en Slijterij in wijn en bier D. de Groot.⁸⁸ Op een latere Ansichtkaart dragen de twee huizen op de hoek met de Spoorstraat samen het opschrift 'Cafe Groot / Derk de Groot', waarbij dat laatste de slijterij betreft. In advertenties worden een 'tuin en waranda' genoemd, dat was dan op of naast de plek van de synagoge Rosmolensteeg.⁸⁹ Al een jaar na de ingebruikname van de synagoge Dieserstraat wordt besloten tot het aanleggen van een urinoir 'ter voorkoming van verontreiniging van den buitenkant der gebouwen en voor het gebruik der schoolkinderen (...) aan den kant der school'. Weer een jaar later is er een voorstel om in de oost- en westzijde de ramen van matglas te voorzien, mede omdat 'het uitzicht vooral aan de oostzijde op de daken zeer onaangenaam en weinig kerkelijk is'. In 1884 is het 'verwen' van ramen aan de orde omdat synagogebezoekers door 'de ongedekte ramen aan de zuidzijde op sommige

Uit de map van L.J. Spier, foto van J. Sanders, 1922: secretarie, verdieping Halterstraat 22. Daar hingen drie fotoportretten van bestuursvoorzitters, te zien is dat van Joseph L. Spier (1834-1926). (© Stedelijk Museum Zutphen)

Hal begane grond gemeentegebouw Halterstraat 22 met de door S. Nijburg geschonken lamp. Uit map van L.J. Spier. Foto J. Sanders, 1922. (© Stedelijk Museum Zutphen)

tijden des jaars last van de zon hebben'.⁹⁰ In 1906 en 1907 komen er kachels in de synagoge en wordt gaslicht geïnstalleerd. Over de kou in het gebouw tijdens de diensten waren veel klachten. Op de vrouwengalerij blijken de ijzeren kronen ongeschikt voor gaslicht, 'deskundigen zijn van meening om het licht aan de pilaren en zijwanden aan te brengen'. Er komen vier gaslichten aan elke kant.⁹¹

In 1922 worden synagoge en gemeentegebouw grondig gerestaureerd, zo gepland dat de diensten tijdelijk in het gemeentegebouw kunnen plaatsvinden. Archivaris J. Gimberg beschrijft een bezoek in maart van dat jaar: 'Aan de kerk is niet anders gebeurd dan dat zij opnieuw inwendig geverfd is en van electrisch voorzien, evenals het gebouw Halterstraat 22. Tijdens dit werk is de synagoge in de school gehouden. Het verfwerk was bij mijn bezoek nog niet geheel af. De plafonds zijn alle blauw geverfd, dus ook de beide van de vrouwengallerij. In het midden van het plafond lag en ligt nog het gegoten ijzeren rooster dat men verguld heeft en rondom beschilderd met gouden stralen zoodat het eene zon lijkt. Achter dit rooster is electrisch licht aangebracht. De muren zijn licht grijs geschilderd door zwarte biesjes afgezet. De kolommen zijn van boog bruin geschilderd met zwarten rand (grieksche band).' Het gemeentegebouw zag er vroeger volgens Gimberg zeer verwaarloosd uit. Het is van binnen duchtig onder handen genomen. Gimberg noemt op de begane grond rechts en aan de straatzijde grenzend het vertrek van de conciërge, achterin een ruimte

waarin de ‘kerkelijk gewaden’ (Thoramantels en voorhangen voor de Arke) worden bewaard. Links het schoollokaal dat een aparte ingang krijgt aan de achterzijde zodat het ‘van het eigenlijke gebouw gescheiden is’. In de gang hangt een glazen Louis XIV-lamp, een geschenk van S. Nijburg, op de bovenverdieping een koperen moderne kaarsenkroon, een geschenk van Spier Sr. Ook Vromen Sr schonk een lamp: die vervangt een spiegel aan het plafond van het monumentale trappenhuis en is ‘eene moderne koperen plafonnière met een glas in het midden, waarachter eene electrische lamp. Op de verdieping is de groote feestzaal welke geheel nieuw aangekleed is en van eene groote holle ruimte toe een gezellige zaal is geworden.’ Dit is bereikt door onder andere nieuw parket en behang dat in vlakken is verdeeld door lijstwerk. Boven is ook de vergaderkamer van het bestuur met zijn secretarie en archiefbewaarplaats. In dit vertrek hangen de fotoportretten van drie bestuursvoorzitters: Bern. Fortuin, J.S. Spier en Spier Sr. Op de zolderverdieping bevinden zich tevens vertrekken van de conciërge. ‘Vermelden wij nog dat zich in de kelderverdieping twee badkamers voor vrouwen bevinden. Elke badkamer bestaat uit twee gedeelten een, waar eene badkuip staat, en een met een marmeren in den grond gemetseld bad.’ Gimberg noemt dat Halterstraat 20 en 22 vroeger een geheel vormden. Op dat moment is nummer 20 door de Joodse gemeente als woonhuis verhuurd.⁹²

In september 1929 wordt herdacht dat de synagoge vijftig jaar bestaat met als een van de hoogtepunten de inwijding van een *Seifer Touro*, een heilige wetsrol. Opperrabbijn Vredenburg zegt naar aanleiding van alle geschenken: ‘Het beste waarmee gij Gods huis kunt sterken dat zijn uwe kinderen, die reeds in hun prille jeugd hier moeten komen, opdat zij worden waardige dragers der oude tradities van ons volk.’ Voorzitter van het kerkbestuur A. Vromen richt zich ook tot de kinderen en maant tot trouw schoolbezoek. Voorganger J. Cohen wijst de ouders op de plicht in de praktijk te laten zien wat op school aan de kinderen wordt geleerd. Een maand eerder vond in Palestina een bloedbad plaats waarbij veel Joodse immigranten werden vermoord. In de herdenkingsdienst wordt een collecte gehouden voor de slachtoffers en op het jubileumfeest in de Buitensociëteit, waar vijfhonderd gemeenteleden zijn samengekomen, wordt de aanwezigen gevraagd ‘even op te staan ten einde in gedachten te vertoeven bij hunne geloofsgenoten in het Heilige Land’.⁹³

In en na de oorlog

De synagoge en het gemeentegebouw raken beschadigd door de ontploffing van een Duitse munitietrein op 28 september 1944 en kort daarna, 14 oktober, het geallieerde bombardement. De interieurs van de synagoge en het gemeentegebouw zijn geplun-

Huwelijk Greet Sanders, 3 december 1941. Gemeentebouw Halterstraat 22. Voor: Harry Sanders, Martha Sanders-Hart (1885-1943), Jaap Sanders (1879-1943). Achteraan Sella van Straten die kort daarna met Harry trouwt. (foto familie Sanders)

derd en vernield. Zo zijn de meeste binnendeuren eruit gesloopt. Schaarste en gebrek aan brandstof heeft omwonenden daartoe aangezet. Van de elektrische installatie zijn alleen nog brokstukken aanwezig, hele leidingen zijn weggebroken.⁹⁴ De bezetter gebruikte de synagoge als opslagplaats voor auto- en vliegtuigonderdelen.⁹⁵ ‘Door de maatregelen der bezetter is het overgebleven aantal geloofsgenooten tot zulk een klein aantal gereduceerd dat het betreffende kerkgebouw niet meer in gebruik kan genomen worden.’ Op 17 juli 1946 schrijft secretaris E. Meijers: ‘Ten gevolge van het oorlogsgeweld heeft het Kerkgebouw alhier dusdanig geleden, dat wij na rijp overleg tot de slotsom zijn gekomen, dat slechts algehele verkoop als eenig tastbaar resultaat moet worden gezien. Het interieur verkeert, voorzooverre nog van een

interieur kan worden gesproken, in zeer desolaten toestand. Het Gebouw is n.l. gebruikt als opslagplaats van de Duitschers met alle gevolgen van dien. Het geheel moet worden gezien als vier muren, meer niet.' Het kerkbestuur hoopt op korte termijn sjoeldiensten te kunnen houden in de bovenzaal van het gemeentegebouw. Doorpakken is nodig, want de muren zouden dreigen te barsten en daarmee zou een groot deel van de waarde verloren gaan. Verkoop is door de opperrabbijn toegestaan, verhuur niet.⁹⁶ Voorafgaand is er een emotionele vergadering: enkele gemeenteleden hebben bezwaar tegen verkoop.⁹⁷ Het gebouw wordt getaxeerd door twee aannemers. Omdat de verwachting is dat het pand ook in gehavende toestand kopers kan vinden, wordt besloten zelf geen herstelwerk te verrichten, maar gebruik te maken van de mogelijkheid 'Overdracht Herbouwplicht'. De burgemeester verzoekt intussen met spoed het gebouw als opslagruimte beschikbaar te stellen. Hij verwoordt de gevoeligheid van de vraag: piëteitsgevoel is er zeker.⁹⁸

Voor het herstel en de financiering van materiële oorlogsschade zijn allerlei regels opgesteld, maar de verantwoordelijkheden en taken zijn niet altijd bekend bij de verschillende partijen. Daarbij zijn veel benodigde materialen schaars en op de bon. De Joodse gemeente krijgt te maken met onder meer: landelijke Bureau Wederopbouw, plaatselijke Bureau Wederopbouw, PrijsbeheerschingsCommissie, gemeente-architect, College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw, het Hoofd van de Afdeling Onteigening en Toewijzing, de Centrale Commissie voor Oorlogsschade der Joodsche Gemeenten, de Permanente Commissie tot de Algemeene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw, Plaatselijke schade-enquête commissie, Plaatselijke Monumenten Commissie en Stichting Wijnhuisfonds.

Verskillende potentiële kopers melden zich. In augustus 1946 zijn er twee belangstellenden: een huisschilder biedt 8.000 gulden voor alleen het gebouw. Voor de grond achter de synagoge met inbegrip van het 'fietshok of schuurtje' is belangstelling van de heer A. Krukziener. Over de ruimte achter het gebouw wordt elders opgemerkt: 'geheel ingebouwd en heeft alleen waarde voor de daar aangrenzende fabriek van A.M. Krukziener & Co'. Een koper van de synagoge moet toestaan dat de strook grond links van het kerkgebouw gebruikt kan worden voor bouwwerkzaamheden erachter. Zodra die bouw voltooid is, vervalt deze bepaling.⁹⁹ In oktober is autogaragehouder B. Vermeulen zover dat hij een verbouwtekening tot werkplaats heeft, gemaakt door architectenbureau A. Sobel. Een deel van de linkerzijgevel zou verdwijnen om plaats te maken voor een inrit met daarboven reclame voor 'Phoenix'. Er staat een benzinepomp voor de straatgevel gepland.¹⁰⁰ Die maand beginnen intensievere onderhandelingen met de heer C.F. Hooykaas, die nog een tijd zullen

duren, hoewel er binnen enkele weken al wel een concept-koopakte ligt. Hooykaas is monteur-mecanicien en woont in Almen. Het bestuur wil een minimale verkoopprijs van 10.000 gulden. Complicerend is hoe deze prijs zich verhoudt tot een aangevraagd maar nog niet toegezegd bedrag vanuit de rijksregeling voor tegemoetkoming voor het herstel van oorlogsschade. Het gaat om de sponningen van de ramen, de elektrische lichtleidingen, de waterleidingen, het glasdicht maken van het gebouw en terugbrengen van het dak in de oorspronkelijke staat. Het herstel kan pas beginnen na ontvangst van het geld, maar het bepaalt wel mede de verkoopprijs van het geheel. Een grote en weerkerende bron van onduidelijkheden is het gevolg. De Joodse gemeente wil in de loop van het traject bovendien een deel van het geclaimde schadebedrag gebruiken voor de bouw van een nieuwe synagoge in het gemeentegebouw; overigens geldt de rijksregeling op zichzelf ook voor het gemeentegebouw. De Nederlands Israëlische Gemeente (NIG) wijzigt daarom eenzijdig de concept-koopakte, inclusief opname van een ontbindende voorwaarde voor het geval de schadeclaim niet wordt uitgekeerd. Hooykaas stapt daarop naar advocaat Jhr. Mr. M.W.C. de Jonge. De raadsman wil slechts als bemiddelaar tussen de partijen optreden, aangezien het kerkbestuur bij hem eveneens herhaaldelijk om advies aanklopt. Er passeren varianten, waaronder een koopprijs met en zonder restauratiekosten, wel en niet rekening houdend met uitkering van de claim en de onduidelijkheid of deze claim wel of niet van de ene partij naar de andere mag worden overgeheveld. Ook ontstaat discussie over de door beide partijen opgevraagde kostenberekeningen voor het herstel: er zit wel tot 20 procent verschil in de bedragen.

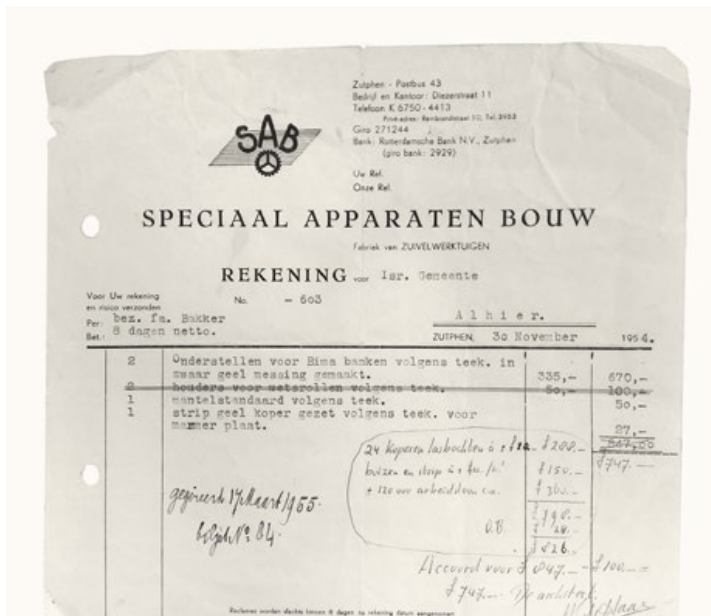
Hooykaas ziet op een moment tot zijn spijt 'een geheel nieuw voorstel van de Heeren, dat met het besprokene niets gemeen heeft en dat ik dan ook kortweg afwijs. Het schijnt nog steeds niet tot de heeren te zijn doorgedrongen dat er geen kwestie meer kan zijn van marchandeeren en dat de transactie tusschen ons definitief tot stand kwam, nadat zij de concept-koopakte van hun fiat voorzagen. Een andere weg komt voor mij gedecideerd n i e t in aanmerking.' En hij verzucht, inmiddels begin januari 1947: 'In deze volgorde wensch ik geen verandering te brengen en vormt deze derhalve een conditio sine qua non.' Waarop per kerende post een aangetekend schrijven van het bestuur zijn richting uitgaat met daarin een eenzijdig gestelde uiterste datum van overeenkomst. Nog meer rechtskundigen worden erbij betrokken. 'De aspirant-koper en zijn advocaat hebben nog niets van zich laten horen, zodat wij veronderstellen dat zij niet tot dagvaarding durven overgaan.'

In maart 1947 laat het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw weten toe te staan de claim te splitsen zodat een deel van het bedrag aangewend kan worden voor een sjoel in het gemeentegebouw. Hooykaas reageert op een 'onbehoorlijke

Dieserstraat. De synagoge verbouwd en vergroot tot fabriek. De naam Speciaal Apparaten Bouw op de voorgevel en het logo SAB boven de nieuw gebouwde poort. Begane grond voorzien van ramen.

brief' naar de verkoper en weer later schrijft hij zinnen als: 'Het lijkt mij een dwaasheid een procedure te beginnen, welke zoozeer het gelijk aan een zijde, de onze, doet zijn.' Eindelijk is er dan de definitieve akte, 1 mei 1947, bij notaris G. Kroeb te Zutphen. Hierin staan de bestuursleden met hun beroep vermeld: voorzitter Isidoor Elzas, koopman; penningmeester Meijer Groen, grossier papierwaren; secretaris Elie Meijers, rijksklerk Arrondissements-Rechtbank; lid Emanuel Krukziener, grossier in zeemleer, textiel-agent; allen te Zutphen, en vice-voorzitter Adolf Vomberg, manufacturier te Warnsveld. De koper heeft bedongen dat een strook grond aan de noordzijde van de voormalige synagoge, die eigendom van de Israëlitische gemeente blijft, niet wordt bebouwd zodat vanaf de Dieserstraat die kant van het gebouw bereikbaar

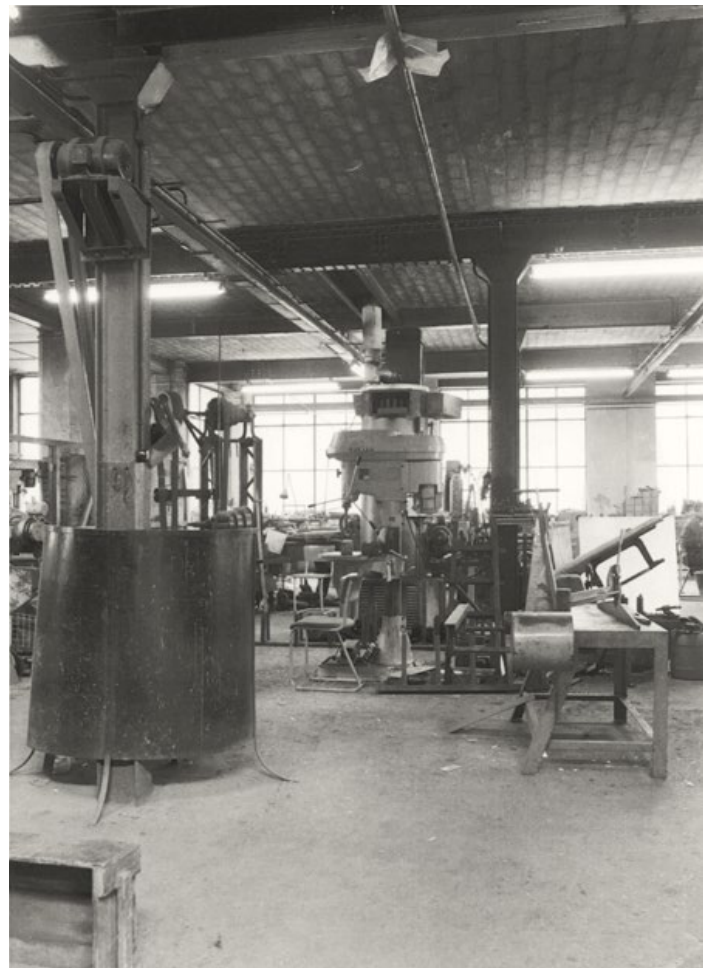

Briefhoofd van fabriek in gebouw synagoge Diesersstraat. Rekening 1954 voor NIG voor werkzaamheden voor synagoge Coehoorsingel. (NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 16)

Speciaal Apparaten Fabrik in Diesersstraat 11. Zicht naar oosten. (© Stedelijk Museum Zutphen)

is voor onderhoud en reparaties. Een opgenomen beding waar een eerdere potentiële koper om heeft gevraagd is dat op de grond achter de synagoge, die eveneens in bezit blijft van de Joodse gemeente, geen bebouwing komt hoger dan de onderkant van de kerkramen. ‘De marmeren trappen en bordes, eiken kast met ombouw blijven eigendom van verkoopster.’ In een ander formulier heet het ‘bordes, stoep, kast, trap en wat daarbij behoort’. In juli 1946 is al een begroting gemaakt voor de kosten van het ‘afbreken en opbergen van het eiken getimmerte met marmeren platen in de Oude Kerk naar het zaaltje’.¹⁰¹

Direct na de verkoop moet het toegezegde herstel aanvangen door de Joodse gemeente die het geld daarvoor heeft gekregen. Eerder werden al pogingen ondernomen, maar de schaarste aan middelen speelt parten. Zo is eind 1946 al 95 m² glas aangevraagd maar de toewijzing is ‘tot heden echter zonder resultaat’. Glasroeden ontbreken ook waardoor het sowieso niet mogelijk is het gebouw glasdicht op te leveren. Op een bouwplan, afgestempeld 31 mei 1947, staan de ramen en het glas nog steeds als belangrijke post vermeld. De aannemingsovereenkomst wordt gesloten met de firma Hummelman Aannemersbedrijf voor een bedrag van 3.581 gulden, goed voor zeven weken werk. De grootste post, een derde van het bedrag, is nodig voor het pannendak. In februari 1948 laat de Israëlitische gemeente weten aan Hooykaas, in dit geval Hooykaas junior, dat aan de verplichtingen is voldaan: de aannemer en schilder

zijn klaar. In overleg met de nieuwe eigenaar zijn de waterleidingen niet gerepareerd, in afwachting van nadere instructies.

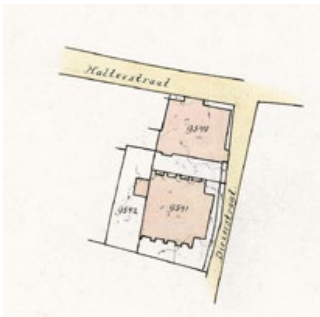
De verkoopprocedure krijgt nog een nasleep, waarvoor enkele maanden later advocaat De Jonge om advies wordt gevraagd. De Joodse gemeente had twee makelaars opdracht gegeven kopers te zoeken voor de synagoge. Die stelden vervolgens allebei Hooykaas voor. Hooykaas had weliswaar zelf een van de makelaars benaderd in zijn zoektocht naar een geschikt pand, maar dat verandert volgens de advocaat niet dat er twee keer provisie verschuldigd is.

In september 1948 verschijnt de naam van D.A. Azink uit de Marspoortstraat als opdrachtgever voor uitbreiding en verbouw van de ‘fabriek zuivelwerktuigen’,

^
Ruimte begane grond ontstaan na plaatsing betonvloer bij verbouwing synagoge Diederstraat tot fabriek. De muren zijn doorbroken voor ramen.

ontwerp architect Schurink. Aan de buitenkant links en rechts verschijnen aanbouwen en schoorstenen, de voorgevel wordt daarmee breder.¹⁰² De grootste veranderingen zijn de betonnen toevoegingen in het interieur. Vooral de nieuw ingebrachte betonnen vloer op de hoogte van de vloeren van de vrouwenbalkons is ingrijpend. Muren verdelen de oorspronkelijke ruimte in kleinere vertrekken, voor onder andere vertinnerij, waslokaal, lassen, polijsten en magazijn.¹⁰³ De firmanaam die op de gevel komt is Speciaal Apparaten Bouw.

De verhitte gemoederen tijdens de verkoop maken plaats voor afstemming in de periode daarna. Voorzitter Elzas gaat akkoord met grotere ramen in de rechter zijgevel, dat wil zeggen aan de kant van het gemeentegebouw. Er komt ondoorzichtig 'kathedraalglas' in en ter hoogte van de vroegere vrouwenbalkons worden de ruiten aan de buitenkant witgeschilderd. Dat wordt ook toegezegd voor eventuele nog te maken ramen in die gevel. De eerste steen wordt uitgebikt en gaat naar de Joodse gemeente. 'Resten thans nog twee stenen met de Romeinsche cijfers I t/m X. In de toekomst zullen wij deze ook wel laten uitnemen en kunt U die van ons krijgen.'¹⁰⁴ Die stenen hebben hun plaats niet verlaten. De eerste steen vond een plek in de opslag van het Stedelijk Museum. In de herinnering van Meijer Groen ontbreekt het geld en de energie om de synagoge te restaureren en 'wisten we niet wat we moesten doen met zo'n grote sjoel met zo weinig mensen'. Als tijdelijke oplossing na de verkoop van de synagoge aan de Diederikstraat worden volgens hem wekelijkse diensten gehouden in een zaal in hotel 'De Prins' aan de Marschpoortstraat. Hij noemt daarbij de Bar Mitswa in 1952 van Bram Meijers.¹⁰⁵

Gemeentegebouw en synagoge, kadastrale tekening 1946 (NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 0063)

Gemeentegebouw¹⁰⁶

Het stadsbestuur vraagt eind 1946 of de 'badgelegenheid' in het pand Halterstraat 22 gehuurd kan worden, na herstel op haar kosten. De NIG gaat te rade bij de opperrabbin. 'In het Gemeentegebouw bevinden zich rituele badcellen. Door het oorlogsgeweld zijn ook deze danig gehavend, ja practisch onbruikbaar gemaakt. Bovendien zullen deze, menselijkerwijs gesproken te Zutphen ook niet meer in gebruik worden genomen. Door het gereduceerde aantal joden, maar speciaal ook van die er vroeger gebruik van maakten.' Het antwoord: 'Wie kan zeggen wat over eeniger tijd geschiedt? (...) 't Is een plicht, dat deze bestaat, in elk geval niet wordt opgeruimd! Eén Mikwe moet in elk geval blijven, wat er meer is kan worden verbouwd en verhuurd.'¹⁰⁷ Het toegezegde bedrag voor schadevergoeding voor het gemeentegebouw zelf is door de overheid vastgesteld op 6.700 gulden en voor de roerende goederen erin 1.700 gulden. Delen van het pand worden verhuurd aan derden. In 1952 zijn er

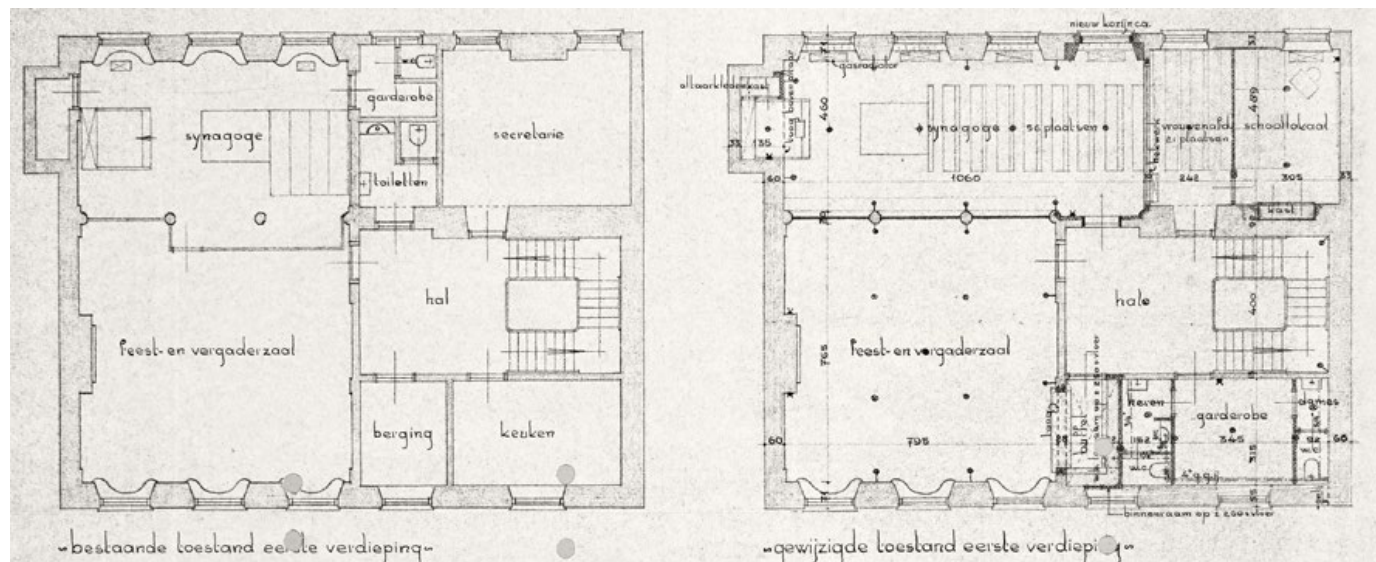
drie huurders. Daaronder is een aardappelhandel die opslagruimte nodig heeft. H. Mozes heeft er zijn bedrijf 'Gelria' Lederwaren gevestigd.

Het herstel van het monumentale gebouw moet voldoen aan de 'Regeling inzake Kerken, Kerkelijke gebouwen en Monumenten'. Speciale aandacht gaat uit naar het als rijksmonument aangemerkte trapgebouw, waarvoor aparte financieringsbronnen beschikbaar zijn. Ook het Wijnhuisfonds draagt eraan bij. Pas in 1950 worden de restauratie en verbouwing van het pand grondig aangepakt.

In 1947 worden al wel een opknappbeurt en een herinrichting uitgevoerd. De urgentie om een eigen plek voor sjoelvieringen in te richten is bepalend. Een van de grotere klussen dan is het herstel en deels vernieuwen van de parketvloeren. Drie maanden zijn er zes dagen mee bezig geweest. Een kleine nieuwe sjoel komt op de bovenverdieping, in een vertrek aan de linker achterzijde: de hoek grenzend aan de Dieserstraat en de voormalige synagoge. In de aan de buitenzijde zichtbare uitbouw aan de oostkant komt de Arke te staan.

Architect M.W. de Haas uit Warnsveld komt in april 1950 met een restauratieplan voor Halterstraat 22. Het werk omvat in hoofdzaak de verbouwing van de eerste verdieping. Daar komt een nieuwe indeling met een grotere synagoge en een vergaderzaal, leslokaal, garderobe en keukentje. Het trappenhuis wordt in oorspronkelijke staat hersteld. De buitenkant blijft ongewijzigd. De synagoge wordt iets smaller gemaakt ten gunste van de ervoor gelegen zaal. De lengte beslaat eerst slechts drie

April 1950, architect De Haas: 'Plan tot het restaureren van het gebouw Halterstraat 22 en het uitbreiden van de synagoge aldaar'. Plattegrond van de verdieping, onderkant is straatkant; synagoge linksboven, de zuidoostelijke hoek. Rechts de beoogde veranderingen. (NI-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 0064)

Synagoge Coehoorsingel, ingewijd 21 november 1954. Foto 1976. (documentatie S. Laansma, in bezit R. Noach)

van de zes achterrazen, nu maken vijf ramen er deel vanuit, waarvan een zich naast het vrouwendeel bevindt. Gepland zijn 56 zitplaatsen en nog eens 21 in het vrouwen-deel. De naastgelegen ruimte van de vroegere secretarie gaat van twee naar één venster en gaat als schoollokaal dienen. Als afscheiding krijgt de vrouwenafdeling een kozijn met daarboven siersmeedwerk. De oostelijke uitbouw heet de plek te zijn voor 'altaar' en 'altaarkledenkast'. De ramen van het vertrek krijgen lichtgetint ondoorzichtig glas-in-lood met een eenvoudige roedeverdeling. In de zaal en de synagoge komt behang van drie gulden per rol. Het vrouwenbalkon en het klaslokaal moeten het met rollen van een gulden per stuk doen. Er wordt op de kleintjes gelet: het aanrechtblad uit de oude keuken wordt hergebruikt. Op een gewijzigde bouwtekening, gedateerd juli 1950, levert de synagoge weer in, het leslokaal omvat dan weer twee ramen.¹⁰⁸

In september worden leden voor een bouwcommissie geworven om de interne verbouwing te begeleiden 'op dat wij in eigen omgeving de Joodse Gemeenteleden op gezette tijden wat kunnen bieden, een omstandigheid, welke dringend nodig is,' waarbij het gaat om activiteiten op geestelijk en cultureel gebied. Met als stimulerende opmerking erbij dat het lidmaatschap weinig tijd zal vergen. De burgemeester

laat via architect De Haas horen dat er fondsen beschikbaar zijn, een bedrag van ongeveer 3.000 gulden of zoveel meer of minder als nodig zal blijken. 'Voor deze geste hebben wij slechts lof, temeer, omdat wij, die zo gaarne voor onze zo zeer getroffen gemeenteleden op de bres willen staan, in onze plannen gehandicapt worden door gebrek aan de daarvoor nodige middelen.'

Al in maart 1952 gaat het gemeentegebouw toch in de verkoop. Het hele pand is groot en van de naar Zutphen teruggekeerde overlevenden besluiten ongeveer dertig te verhuizen naar Israël of elders.¹⁰⁹ Onduidelijk is of de plannen van De Haas zijn uitgevoerd. De wervende omschrijving voor de verkoop noemt als mogelijk gebruik bedrijfsruimten en/of kantoren op de begane grond en eerste verdieping. De zaal boven is door vouwdeuren in tweeën te delen. Bergruimte is op de zolders en in de ruime kelders die een aparte toegang hebben vanaf het achterterrein, dat ongeveer 150 m² groot is. De vraagprijs is 20.000 gulden. Het wordt verkocht voor 10.000 gulden op 25 juli aan M. Jurissen die het gaat exploiteren als kunst-, veiling- en tentoonstellingsgebouw. De Joodse gemeente stuurt pas twee weken voor de gewenste beëindiging van de huur een brief aan de huurders met het verzoek om medewerking. 'Wij verzuimden helaas, om U hiervan eerder in kennis te stellen, doch dit neemt niet weg, dat de heer Jurissen gaarne zo mogelijk per 1 Augustus a.s. het pand zou willen betrekken.' Enkele decennia later komt het gebouw nog een keer in beeld voor een mogelijke rol in Joods Zutphen.

Synagoge Coehoorsingel

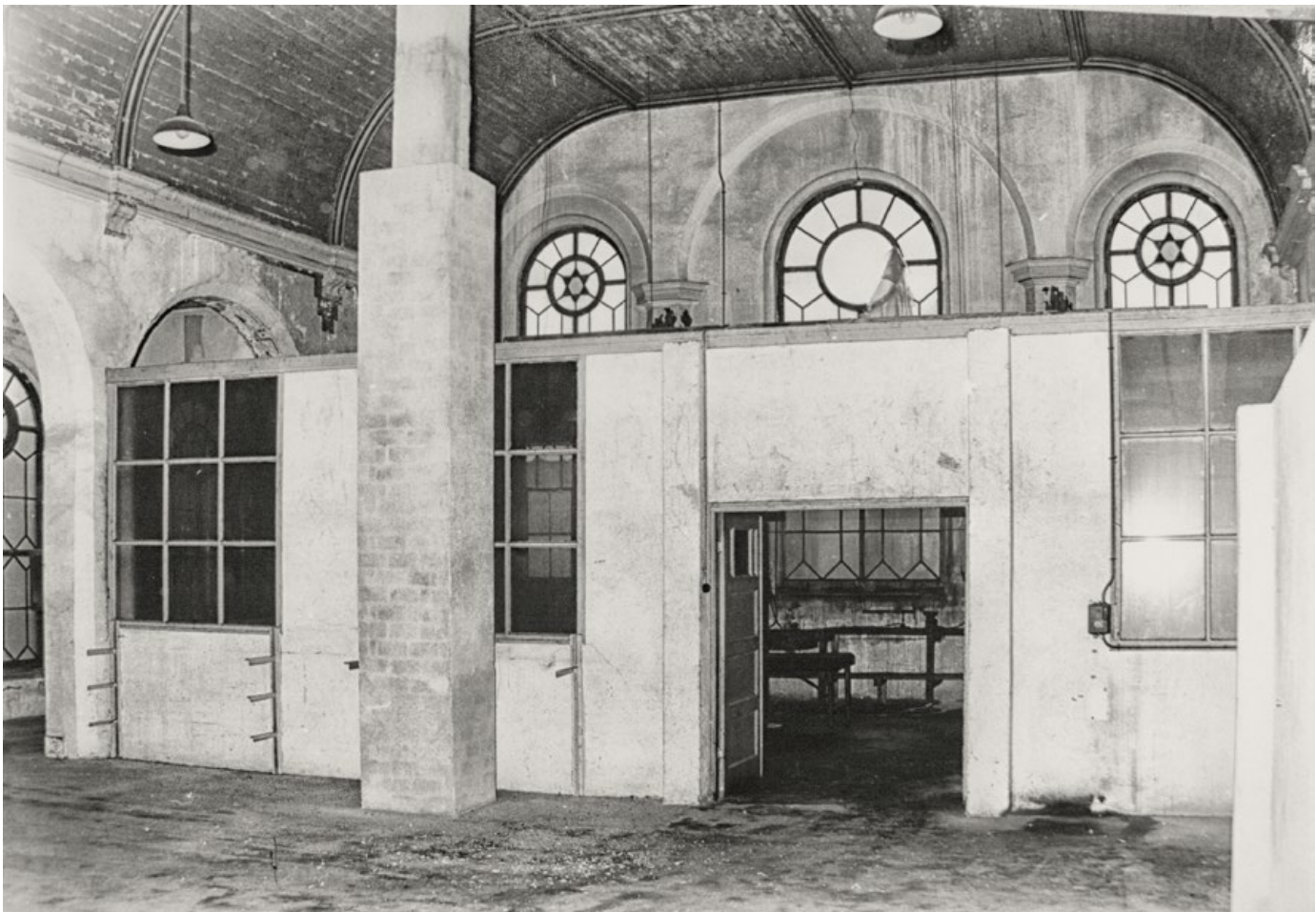
De wens om een nieuwe kleine synagoge te bouwen wordt niet vervuld. In 1954 wordt het woonhuis Coehoorsingel 58 gekocht om daarin een synagoge te vestigen. Voorwaarde van het stadsbestuur is dat de gevel in stand blijft als herenhuis. Oorspronkelijk is het plan de sjoel beneden in te richten en boven een zaal. Maar het ontwerp van de architect maakt het mogelijk de sjoel ook als zaal te gebruiken, waarbij de vrouwengalerij dan als podium dient. Naast sjoeldiensten vinden er lezingen, bijeenkomsten en feesten plaats. Ook wordt er Joodse les gegeven. Over de indeling van de synagoge is discussie met waarnemend opperrabbin Tal. Hij is het er helemaal niet mee eens dat de bima (verhoogde plaats waar uit de Thora wordt voorgedragen) niet precies in het midden komt. Toch geeft hij uiteindelijk zijn goedkeuring. Vermeldenswaard is dat de 'Speciaal Apparatenfabriek van zuivelwerktuigen' gevestigd in de voormalige synagoge aan de Dieserstraat onderstellen voor de bima en een 'mantelstandaard' levert, in geel zwaar messing en koper, 'gezet voor marmerplaat'.¹¹⁰ De bovenetage blijft door de veranderde plannen beschikbaar als woning.

Dat zorgt voor inkomsten. Wie van de gemeenteleden in aanmerking wil komen kan zich melden. De eerste jaren zal de familie Groen er wonen.¹¹¹

Restauratie en herinwijding synagoge Dieserstraat

Door veranderend beleid inzake industrie in stadscentra vertrekt de fabriek van Azink in de jaren zeventig en komt het gebouw leeg te staan. De gemeente Zutphen koopt het pand in 1976 en vraagt het bestuur van de NIG mee te denken over een passende bestemming. Dat leidt tot het voorstel een herdenkingscentrum te maken, vergelijkbaar met de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam. Bepalend wordt

Synagoge Dieserstraat. Leegstand na vertrek van de fabriek. Zicht naar het oosten. (© Stedelijk Museum Zutphen)

het bezoek van de staatsecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening Jan Schaefer. Hij vindt de ligging daarvoor ongeschikt 'en het ging dus niet door'. Vervolggesprekken tussen stad en Joodse gemeente leveren geen concreet resultaat op. Het stadsbestuur kiest voor sloop en de bouw van zes appartementen op de plek.¹¹² Een te plaatsen monument moet herinneren aan het verdwenen gebouw. Verschillende factoren maken dat mensen in beweging komen tegen de sloop. Zoals in heel Nederland komt in die tijd meer aandacht voor en kan er meer gesproken worden over de gruwelijke gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen daarvan en speciaal ook voor de Joodse gemeenschap. Over de Zutphense Joodse gemeente verschijnt in 1977 het boek van S. Laansma met een indrukmakende lange lijst van 'niet-teruggekeerden'.

Betrokken stadsinwoner Theo Engelen leest in 1979, een dag voor de bespreking in de gemeenteraad, in de krant over de voorgenomen sloop. Hij komt direct in actie en mobiliseert mensen. Een raadslid krijgt het voor elkaar dat het besluit tot afbraak wordt uitgesteld. Engelen wil graag dat de voormalige synagoge weer beschikbaar komt voor de Joodse gemeente en benadert Meijer Groen daarover. In 1980 wordt de Stichting Behoud Synagoge Zutphen opgericht om geld in te zamelen voor koop en restauratie. De eerste voorzitter is Engelen, later opgevolgd door Ad ten Bosch en Peter Breukink. Vanaf het begin maakt ook museumdirectrice D.A.S. Cannegieter deel uit van het stichtingsbestuur en na haar vertrek zijn er goede contacten met haar opvolgster C. Reinders. Het gebouw komt op de voorlopige lijst van beschermde monumenten en plaatsing op de definitieve Rijksmonumentenlijst volgt op 23 augustus 1983. Op 26 augustus 1983 verwisselt het gebouw van eigenaar. De Stichting Behoud Synagoge Zutphen koopt het van de stad voor 70.000 gulden en verkoopt het aansluitend voor een gulden door aan de Stichting Oude Gelderse Kerken. Door de koop van de gemeente Zutphen heeft de Stichting Behoud geen geld voor restauratie, zodat naast donateursbijdragen doorlopend naar andere geldbronnen wordt gezocht. Als op 10 september 1985 de eerste steen herplaatst wordt door Meijer Groen start een loterij met als prijzen onder meer reizen naar Israël. Er kunnen delen geadopteerd worden van een kunstwerk dat Martin de Kler maakt voor het interieur, voorstellend twee met elkaar vervlochten linten in blauw en wit, symbool voor de eeuwenlange verbondenheid tussen de Joodse gemeenschap en de stad Zutphen. De kleuren refereren aan het stadswapen en aan de vlag van Israël.¹¹³ Toegezegd wordt dat de creatie wordt onthuld als de financiering van de hele restauratie en inrichting mogelijk is. In december 1986 is dat nagenoeg rond en wordt het kunstwerk officieel overgedragen.¹¹⁴ De linten omhullen de tekst: 'Want mijn huis zal een gebedshuis genoemd worden voor alle volken. Jes. 57:7.' Dat moet zijn Jesaja 56.¹¹⁵

Artikel voorgenomen sloop synagoge. (Gelders Archief. 3045, 150)

Voor de restauratie maakt architectenbureau Dubbeling en Partners uit Groningen in 1981 en 1982 tekeningen, die later nog wijzigen. Met Chanoeka (lichtjesfeest) 1983 bespreken bestuur en gemeenteleden in de synagoge aan de Coehoornsingel de toekomstplannen rond de 'echte' sjoel. Nadat besloten is de betonnen tussenvloer te laten zitten, omdat verwijdering te duur is en omdat de ruimte dan beter kan worden verwarmd, is de discussie of de synagoge op de begane grond of de verdieping een plek krijgt. Beneden levert een betere toegankelijkheid op, maar de bovenruimte komt meer overeen met de oorspronkelijke situatie.¹¹⁶ De begane grond is dan al enige tijd verhuurd aan de Stichting Gelders Oudheidkundig Contact.¹¹⁷ Door het handhaven van de tussenvloer en de keuze voor de synagoge op de verdieping kan

Herinwijding synagoge Dieserstraat, 1985. Binnenbrengen Thorarollen afkomstig van synagoge Coehoornsingel. Boven de deur onbewerkt muurdeel ter herinnering aan de verwoesting van de tempel en dat deze nog niet is herbouwd. Rechts van de deur bordje 'al tenai'. (NLzURAZ, 0458, inv.nr. 26)

Herinwijding synagoge Dieserstraat 1985. Binnenbrengen van de Thorarollen door rabbijn B.J. Jacobs, Meijer Groen, Frits Elzas, Bennie de Beer (laatste twee hier niet zichtbaar) en Ronnie Noach. (NL-ZuRAZ, 0458, inv.nr. 26)

» *Herinwijding 1985. Rabbijn B.J. Jacobs achter de lessenaar. (NL-ZuRAZ, 0458, inv.nr. 26)*

Programmaboekjes (collectie Bibliotheca Rosenthaliana) v.l.n.r. 1904, dienst 25-jarig bestaan synagoge Dieserstraat.

1904, programma feest bij dezelfde gelegenheid in de Buitensociëteit.

1929, dienst 50-jarig bestaan synagoge Dieserstraat.

1865, dienst 50-jarig bestaan synagoge Rosmolensteeg.

de onderruimte na de restauratie worden gebruikt door de Meijer Groen Stichting. Later opgevolgd door het Gemeentelijk Depot voor Bodemvondsten. De ingang naar de synagoge op de bovenverdieping is eerst gepland via een ingang en trap aan de kant van het voormalige gemeentegebouw. Achterin is een glazen scheidingswand bedacht.¹¹⁸ Vooroorlogse herinneringen spreken over frequente wandelingen tijdens de diensten tussen de synagoge en het gemeentegebouw door het ontbreken van sanitaire voorzieningen. Dat is niet meer nodig: op de begane grond komen toiletten. De kap levert bij de restauratie een grote tegenvaller op: die blijkt aangetast en moet helemaal worden vervangen. Doordat het bestuur van de Joodse gemeenschap in Deventer juist haar synagoge moet verkopen komen interieuronderdelen beschikbaar voor de Zutphense sjoel. Bruikbaar zijn twee deuren van de *aron hakodesj* (de Arke), het *neer tamied* (het eeuwig brandende licht), *amored* (lessenaar), hekwerk en houten stoelen. Ook gaat een grote hoeveelheid Thoramantels en *parochot* (voorhangen) naar Zutphen. De woorden *al tenai* zijn in de sjoel aangebracht rechts van de deur naar de trap. Ze betekenen: ‘op voorwaarde’. Het houdt in dat de ruimte ook voor andere dan religieuze doelen gebruikt mag worden. Vanwege het multifunctioneel gebruik is de bima verplaatsbaar gemaakt. Met Chanoeka 1985, 15 december, wordt de synagoge weer in gebruik genomen. Op de dag van de opening wordt nog gewerkt. De Nederlands Israëlitische Gemeente huurt sindsdien de synagoge van de Stichting Oude Gelderse Kerken.

Meijer Groen zegt over de opening: ‘Het was voor mij, als een van de weinigen die de sjoel van vóór de oorlog kenden, dagelijks had bezocht en er in 1942 was getrouwd, zeer aangrijpend.’ Bij de inwijding hoort het binnenbrengen van de wetsrollen. Dit gebeurt door rabbijn J.S. Jacobs en vier leden van de Joodse gemeente. Jacobs refereert aan de dertig leden die de gemeenschap dan nog telt als hij uitspreekt dat het noodzakelijk is dat iedere Jood, met of zonder Joodse kennis, zich aansluit. ‘Iedere Jood is van ontelbare waarde om het Joodse leven te behouden.’¹¹⁹ Ad ten Bosch, voorzitter van de Stichting Behoud Synagoge Zutphen, stelt dat het bij de synagoge vooral gaat om zaken die niet meer zichtbaar zijn. ‘Juist de afwezigheid van zoveel bestempelt haar tot monument.’¹²⁰

De Stichting Behoud gaat door. ‘Nu moeten we zorgen dat het gebouw ook open kan blijven.’¹²¹ De inzet van de Stichting Behoud Synagoge Zutphen richt zich vanaf dan op het gebruik van het gebouw door de Joodse gemeente. Het eind van de stichting wordt gemarkeerd door de overdracht van het stichtingsarchief in 2011 aan het Regionaal Archief Zutphen. De resterende middelen werden verdeeld tussen de Joodse gemeente en de Stichting Oude Gelderse Kerken.¹²²

De notaris wordt in november 1994 bezocht om een oud gebruik voor de toekomst mogelijk te laten blijven. Tussen de Stichting Oude Gelderse Kerken en de eigenaar van de panden Halterstraat 20 – 22 wordt vastgelegd het recht om een loofhut op te richten in de tuin tegen de achterkant van de synagoge. Dit geldt voor eenmaal per jaar een aaneensluitende periode van maximaal drie weken. De hut moet demontabel zijn en niet groter dan 4 bij 3½ meter. Deze afspraak gaat over op volgende eigenaren van het terrein.¹²³

In de jaren negentig vinden op de begane grond nog enkele bouwkundige veranderingen plaats in verband met de aanpassing voor de Meijer Groen Stichting en het daar beoogde museum en documentatiecentrum De Groene Keppel. De slechte, oneffen vloer wordt aangepakt en keukenfaciliteiten geplaatst. In de eerste maanden van 1995 zijn er veel perikelen over een doorbraak in de hal bij de entree om De Groene Keppel goed bereikbaar te maken via een glazen toegangsdeur.¹²⁴

Sporadisch wordt nog een viering in het gebouw gehouden. In november 1999 wordt herdacht dat de synagoge 120 jaar bestaat, een termijn gebaseerd op de leeftijd van Mozes. De vormgeving van het programmaboekje is afgeleid van het drukwerk dat de 50-jarige herdenking begeleidde. De Stichting Behoud Synagoge Zutphen schenkt een nieuwe *sjoefar* (ramshoorn). Het is dezelfde maand waarin de Meijer Groen Stichting aankondigt te stoppen met haar activiteiten in de benedenruimte van de synagoge.¹²⁵

De sjoel staat regelmatig open ter bezichtiging. Er worden lezingen, concerten en cursussen gegeven. Met Chanoeka nodigt de Joodse gemeente ieder jaar belangstellenden uit aanwezig te zijn bij de ontsteking van het licht en het daaropvolgende samenzijn.

Register der uitgegeven Patenten
n°. 1255

Register der Patentpligtigen
artikel n°. 1176

Provincie

Gelderland

Gemeente

Zuyphen

PATENT

VOOR HET DIENSTJAAR 1845/46.

GOED VOOR vier VIERENDEELJAARS.

Ingevolge het bepaalde bij de Wetten op het PATENTRECHT, wordt aan den persoon
van *E. Hartog* wonende te *Zuyphen*, het tegenwoordige **PATENT** afgegeven, als:

Koperplaat snijder alleen
123

onder de FIRMA van _____
waarvan de navolgende personen de medeteekening hebben, te weten:

Volgens artikel 2 der Wet van 21 Mei 1819 (Staatsblad n°. 34), is dit patent van geen kracht,
wanneer het aan iemand mogt zijn uitgereikt wegens beroepen of bedrijven, waarvan hem de
uitoefening door of uit kracht van 's lands Wetten of door den Koning goedgekeurde verordeningen,
hetzij bepaaldelijk, hetzij voorwaardelijk is verboden.

Te *Zuyphen*, den *1 October* 1845.

Zegel van de
gemeente.

Handteekening van den
gepatenteerde.

Onderteekening van het hoofd
of daartoe gemachtigd lid van
het gemeente-bestuur.

E. M. Hartog

Hak, pak, zak en zaken

Tot het einde van de achttiende eeuw kunnen Joden veel beroepen niet uitoefenen, onder andere door het verbod tot aansluiting bij een gilde. Ook kent vestiging veel belemmerende regels, inclusief het te betalen geld. Het maakt dat Joden zich noodgedwongen richten op beroepen die te combineren zijn met een zwervend bestaan of die door anderen als minderwaardig en vuil worden beschouwd. Veel Joden zijn werkzaam als kooplieden in verschillende waren, zoals lompen, huiden of vee, en in het slagersvak. Een slager kan met weinig middelen, enkele messen, zijn werk doen en huisslachtingen zijn gebruikelijk. Bovendien kan hij voor geloofsgenoten koosjer slachten. En er zijn veel Joden werkzaam als marskramer; ‘mars’ staat hier voor ‘mand’. Met zakken en pakken beladen gaan ze ‘de boer op’: van boerderij naar boerderij en van stad naar stad, dikwijls geleid door jaar- en andere markten. De meegetorste handelswaar betreft vaak manufacturen: stoffen, garen en aanverwante behoeften, die compact en eenvoudig te vervoeren zijn. Deze beroepen werden met zelfspot samengevat met de woorden ‘hak, pak en zak’, die staan voor de slager, de marskramer en de handelaar in lompen en vodden.¹²⁶ De rondtrekkende handelaren krijgen in 1743 de letterlijk discriminerende aandacht van het Zutphens stadsbestuur. Verondersteld wordt dat de pakdragende Joden dagelijks meermaals stelen, zowel in de steden als op het platteland. Op grond van dit beeld wordt de poortwachters opgedragen passanten die tot deze groep behoren, man of vrouw, vast te houden en te melden bij hun superieuren, zodat de pakken onderzocht kunnen worden. Bij de vondst van iets verdachts moet dat kortgesloten worden met de ‘heer presiderende’ voor nadere orders. Ook wordt aandacht gevraagd voor pakdragende Joden die buiten de stadsmuren om hun weg willen vervolgen, bijvoorbeeld naar Deventer: die worden op ‘de lange brugge’ over de IJssel aangehouden en ondergaan dezelfde procedure. Iedereen die Joden een overnachtingsplek in de stad verschaft moet dit melden bij de autoriteiten. Bij niet nakomen daarvan volgt een geldboete.¹²⁷ De betrokkenheid van Joden bij de geldhandel, ontstaan door het kerkelijk verbod voor christenen om rente te mogen heffen, is ook mogelijk zonder vestigingsplek. In de middeleeuwen leggen ook de Lombarden uit Italië zich toe op de geldhandel. De Bank van Lening dankt aan hen de bijnaam ‘lommerd’. Het is de instelling waar geld

◀
Patent E. Hartog, koperplaatsnijder, dienstjaar 1845-'46. Door de patentwet 1819 moet worden betaald om te mogen werken; uitgezonderd zijn ambtenaren, advocaten, renteniers, landbouwers, dagloners en arbeiders. In 1893 vervangen door andere belasting. Ook bewaard gebleven een patent van een slager M. van Gelder en uitdrager A.J. Vles. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 49)

Adresboek Zutphen 1874.

gegeven wordt tegen een onderpand dat na terugbetaling inclusief verschuldigde rente weer teruggekregen kan worden. Bij de gelijkstelling in 1796 komt er enige verandering in de beroepsuitoefening, hoewel net als in andere bevolkingsgroepen tot in de twintigste eeuw de vanzelfsprekendheid bestaat dat een beroep van vader op zoon overgaat. De viering van de sabbat en de Joodse feestdagen belemmert de inzet bij niet-Joodse bedrijven. Het gebruik van het Jiddisch vormt enerzijds een onderlinge band en creëert tegelijk een afstand met anderen. Al met al blijven veel Joden werkzaam in de 'oude' of daarmee verwante beroepen. Wel wordt soms de stap gezet naar een grotere handel. Veel Joodse textielondernemingen ontwikkelden zich vanuit de reizende handel in weefsels en grondstoffen: van marskramer tot groothandel. De textielnijverheid concentreert zich vanaf de negentiende eeuw in Twente, Achterhoek en Noord-Brabant, juist ook de regio's waar de uit Oost-Europa afkomstige Joden in eerste instantie terechtkomen. Joodse handelaren in manufacturen en textiel en slaggers zijn ook in het vooroorlogse Zutphen sterk vertegenwoordigd. De Joodse winkels zijn gesloten op sabbat, dat wil zeggen van zonsondergang vrijdagavond tot het moment op zaterdagavond dat het helemaal donker is en er drie middelgrote sterren aan de hemel staan. Daartegenover staat dat ze op zaterdagavond en zondag open kunnen zijn. De slaggers Dormits aan de Barlheze adverteren met aanbiedingen op de zaterdagavond waarbij de openingstijd meeschuift met het seizoen. Bakker Levison aan de Rozengracht trekt op zondag extra niet-Joodse klanten met zijn gebak. In maart 1941 bepaalt de Duitse bezetter dat Joodse bedrijven onteigend worden. Verwalters (zaakwaarnemers) nemen het roer over.

Hieronder worden enkele beroepen en hun beoefenaren uitgelicht. Inclusief functies waarbij de Joodse gemeente zelf de werkgever is. Om een wat breder beeld te geven worden ook beroepen en hun beoefenaars genoemd zonder nadere toelichting; dit zijn slechts enkele voorbeelden. In de negentiende eeuw betekent de vermelding 'winkelier' niet altijd dat er ook een winkelpand is en soms wordt de aanduiding gebruikt voor een venter.¹²⁸

Meister Joesth, Judde

Ondanks de verboden gericht tegen Joden is er bij uitzondering in eerdere eeuwen een Jood die in Zutphen mag wonen en werken. Het is de tijd van de Tachtigjarige Oorlog als ‘Meister Joesth, Judde, genandt Sweitzer’ in 1567 tegen de voorschriften van de Spaanse overheerser in van het stadsbestuur zwart op wit toestemming krijgt om met zijn gezin in de stad te wonen en zijn beroep als arts uit te oefenen. Hij verblijft dan al enige tijd in Zutphen en heeft zich steeds ‘vredelyck’ gedragen. De toestemming behelst, in vereenvoudigde transcriptie: ‘dat hij alhier kranken en gebrekkige personen met hulp van de Almachtige zal mogen cureren en zal de burgers en inwoners dezer stad daarmee gerefflich (aangenaam) wezen, de rijken om temelicke beloning en den armen om Gaedes willen’, dat wil zeggen de kapitaal-krachten tegen een passende, behoorlijke beloning en de minvermogenden om Gods wil, dus gratis. Daar blijft het niet bij. Hij mag met zijn kinderen een bank van lening houden en handeldrijven in ‘edellghesteens unnd anders’. Zowel zijn geneeskundige activiteiten als zijn bank van lening hebben Zutphen milder gestemd ten opzichte van de Joodse beoefenaar. Anders geformuleerd: ze dienden het eigenbelang van de stad. Door bemoeienis van een boze Alva heeft Joost met zijn gezin noodgedwongen begin 1570 Zutphen moeten verlaten, hoewel het stadsbestuur aan Alva laat weten dat het uitsluitend zo gehandeld heeft om de stad een arts te kunnen bezorgen. Joost vraagt uitstel vanwege behandelingen van patiënten, onder andere ‘van adell’ en vanwege lopende handel: daarmee zal hij ook de lommerd bedoelen.¹²⁹

Bank van Lening

Hoe Joost Sweitzer en zijn kinderen met de bank van lening moeten omgaan is in 1567 ook vastgelegd. De ingebrachte goederen moeten ze tenminste een jaar en zes weken bewaren. Als inbrengers binnen die termijn terugkomen moeten de bankiers daarbij behulpzaam zijn. De staat van de goederen moet bij teruggave dezelfde zijn

Vleesbonnen-administratie in verband met de vleesdistributie in de Eerste Wereldoorlog.
(NL-ZuRAZ, 0341, inv.nr. 0309)

Lakzegel JAF: J.A. Franken, houder Bank van Lening. 1841. Als bestuurslid van de Joodse gemeente gebruikte hij dit ook.
(NL-ZuRAZ, 0002, inv.nr. 0323)

Barlheze 42, ongeveer 1941. De boekwinkel van Isak en Emma Cohen, die waarschijnlijk zelf te zien zijn. Middenvoor zoon Salomon Cohen (1910-1945). (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

De verloofden Sientje Kellerman en Simon Cohen (1913-1944), ongeveer 1941. Simon woont bij zijn ouders, Barlheze 42. Op de deur: boekwinkel. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

als ten tijde van de inbreng. De winst die Sweitzer en zijn kinderen mogen maken komt neer op dertig procent van iedere daalder. Bij zilveren en gouden voorwerpen geldt een bijtelling en daardoor een hoger tarief. Sweitzer dient met vlijt en binnen zijn vermogen mee te werken aan verzoeken van de stad. De ‘beleenbank’ is verantwoording verschuldigd aan het stadsbestuur.

Vanaf 1674 is een bank van lening gevestigd aan de Lombardsteeg, waarvan het voorhuis aan de Beukerstraat tot woning van de bankier diende.¹³⁰ In 1814 is de ‘Lombart of Banken van Leening’ in handen van meerdere aandeelhouders tot ver buiten Zutphen. Daarbij lijken geen Joodse participanten te zijn. De Gereformeerde Diakonie in Zutphen is een van de grotere deelgenoten, namelijk voor een kwart.¹³¹ In 1836 komt de bank van lening in Joodse handen: Joseph Abraham Franken. Hij richt in 1841 zijn dank aan burgemeester en wethouders voor het gestelde vertrouwen in hem als pachter van de stadsbank van lening. Franken zit dan tevens in het bestuur van de Joodse gemeente en het armbestuur. Zijn lakzegel siert ook een stuk van de Joodse gemeente. Hij boert goed: in 1850 is hij een van de twee hoogst aangeslagenen voor de kerkelijke belasting. Hij stopt als bankier omdat hij van plan is te verhuizen. Hij stelt daarom voor de volgende pachtperiode aan zijn zoon Mozes Joseph Franken te gunnen, die onder zijn toezicht al vaak de bankzaken heeft waargenomen zonder dat er ooit een negatieve opmerking over hem is gemaakt. ‘Evenwel daar deze niet over het benodigde kapitaal uit eigen fondsen kan beschikken, o.a. mij huur van het huis zal moeten betalen’ vraagt de vader of de tot dan toe door hem ontvangen jaar-

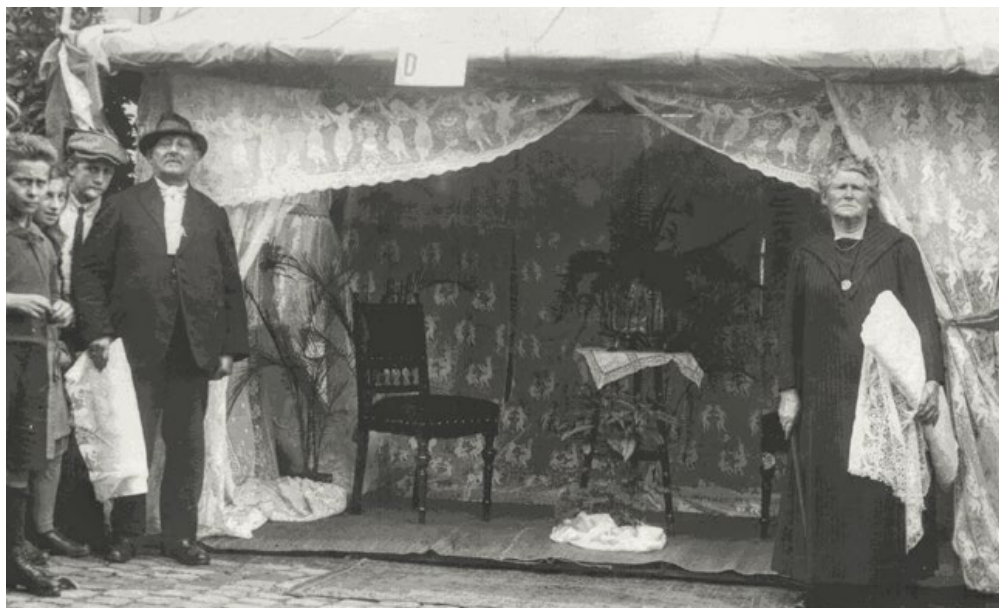
lijkse som van vijfhonderd tot zeshonderd gulden op zijn zoon kan overgaan, ‘tegen welke som hij, blijkens de mede onderteekening dezès, genegen is de gezegde bank voor zes jaren te pachten. (...) Indien dit verzoek bij U geene zwaarigheid ondervindt, zal het door mij gestelde hypotheccair verband ten behoeve der stad kunnen blijven bestaan.’ Die laatste toevoeging heeft misschien geholpen: per 1 januari 1842 wordt uit de Stadskas zeshonderd gulden uitgekeerd aan de nieuwe pachter, zijn zoon Mozes Joseph Franken, voor de periode van zes jaar. Koopman Abraham Weijl wordt juist in het jaar dat het voorgaande wordt geregeld vervolgèd vanwege het houden van een ontwettig beleenhuis. Hij krijgt van de Correctionele Regtbank in Zutphen een gevangenisstraf van drie maanden en een niet geringe geldboete van 150 gulden.¹³² In 1854 verhuizen vader en zoon Franken naar Amsterdam. De bank wordt overgenomen door Aron Jacob Vorst, die de zaak verplaatst naar Kerkhof, bij de Walburgiskerk. Tot zijn dood in 1875 blijft hij in functie.¹³³

Markt

Als een marktdag op een sabbat plaatsvindt krijgt het stadsbestuur herhaaldelijk vragen over het verplaatsen daarvan om de Joodse handelaren mee te kunnen laten doen. Zo is er een verzoek in 1818 van De Haas en andere ‘tot de Israëlitische Geloofsbelijdenis behoorenden’ om verplaatsing van de wekelijkse marktdagen in

*Betje Cohen (Zutphen, 1907) en haar moeder Emma Cohen-Leeraar van Barltheze 42.
(foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)*

*Koopman in manufacturen Hartog Leeraar en zijn vrouw Rebecca Kronenberg: eerste prijs voor de mooiste versierde marktkraam, jaren twintig.
(Misschien wel op de reclamemarkt, mede georganiseerd door Isak Cohen.)
Hartog is de vader van Juda, van De ongeregelde winkel. (www.leeraar.eu)*

Huwelijk Hester Horn (1917-1942) en Willem Boutelje (1919-1944), 10 april 1942, ingang stadhuis Zutphen. (foto familie Horn)

Jozef Israël, geboren in 1867, 'koopman (in kippen)'. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002)

Herman Rudolf Windmuller, geb. 1913 te Zutphen, leerling stuurman, bij paspoortaanvraag 1931. (NL-ZuRAZ, 0363, 0003)

verband met de sabbat. Voorgesteld wordt het schema dat al zes jaar wordt gebruikt te veranderen, door over te gaan naar marktdagen op maandag, woensdag en vrijdag in plaats van dinsdag, donderdag en zaterdag. Dat verzoek is afgewezen. Op 30 april 1825 valt de veemarkt, een van de drukst bezochte onderdelen van de meimarkt, 'op een Zaterdag, derhalve Sabbath'. Nog geen drie weken daarvoor verzoeken J.J. de Haas, S. Hartog en S.D. Hamburg, 'zijnde kooplieden van de Israëlitische gemeente', het stadsbestuur om verplaatsing van deze belangrijke activiteit. Ze halen aan dat in 1821 is toegezegd dat 'ter beneficering van hunnen handel nimmer een grote marktdag op Zaturdagen valt'. Er kan deze keer geen gehoor aan gegeven worden, want het is onder meer gepubliceerd in 'de Almanak'. In de toekomst hoopt het stadsbestuur marktdagen op een zaterdag te voorkomen.¹³⁴

Op 17 februari 1907 begint een ochtenddienst in de synagoge vroeger 'met het oog daarop, dat het juist die dag marktdag is'. Van het voorstel om zes uur aan te vangen maakt de kerkenraad half zeven.¹³⁵

Isak Cohen uit de Waterstraat wordt in de jaren twintig van de vorige eeuw genoemd als bestuurslid van de Zutphense Handelsvereniging Marktbond Mercurius en van Marktbond Hermes, bij die laatste een periode als voorzitter. Later vestigt hij zich in Barltheze 42. Hij maakt zich sterk voor het houden van een wedstrijd voor de mooiste uitstalling in een kraam tijdens een zogenoemde reclamemarkt, te houden in augustus van een onbekend jaar.¹³⁶ Hij speelt een rol in de lompenhandel en heeft een boekhandel.

Uit jeugdherinneringen van mensen geboren rond 1900 opgetekend in de jaren 1980: 'Op de markt stonden aan de ene kant de groentenkraam van De Piegum, Hertog Lipschits, Izak Meijer en aan de andere kant Sappie Polak. Die verkocht nooit veel. Hij had de gewoonte om altijd te zingen bij zijn fruit. "Kaatje moet je kersen, zes

*Sander Polak, geboren Zutphen, 1910.
Rond 1932. Koopman. Barlheze 'B 32a'.
Sappie Polak?
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

centen het pond. Lig toch niet te kletsen, anders krijg je voor je blote... Kaatje moet je kersen, zes centen het pond.” Die man zong de hele morgen en maakte je er helemaal gek mee.’ Er woont een S. Polak jr. (waarschijnlijk genoemde Sappie) aan de Barlheze, hoek Spiegelstraat, die onder andere handelt in sinaasappelen en in mei 1914 adverteert met ‘schoone kasdruiven, perziken, kersen, aardbeien, tomaten enz’. en in 1918 met ‘Versche Zeevisch’. Waarom De Piegum zo heette is onbekend, het was een Lipschits. ‘Als ie wat verkocht had stond hij zijn hele buit weer na te tellen. Hij handelde overal in. Hij liep vaak met een kar met van alles en nog wat. Dan riep ie: “Alles voor een dubbeltje, alles voor een dubbeltje.” Hij had een oudere zoon. Die had later een lampenzaak in de Frankensteeg. Die is met Jet getrouwd, een tamelijk dikke dame, zodat iedereen zong “Heb medelijden Jet, is er voor mij nog plaats in bed”.’¹³⁷

Lompen en aanverwant

Lompen en vodden hebben een enigszins negatieve klank. Daarom een kanttekening: voordat de confectie-industrie ontstaat, is het heel gebruikelijk om tweedehands kleding te kopen en te dragen. De *Zutphensche Courant* heeft in de eerste jaren van de twintigste eeuw een serie ‘Zutphensche Kiekjes’. In een van de afleveringen staat lompenkoopman Meijer Lipschits centraal. Hij komt zelf aan het woord, zijn straat-roep is in notenschrift vastgelegd door Marius A. Brandts Buijs, een geposeerde foto

Meijer Lipschits. Foto uit aan hem gewijde bijlage van de Zutphensche Courant, begin vorige eeuw.

completeert het geheel. Het artikel begint als volgt: ‘Langs Zutphens straten gaat met slenterenden gang de zoon van het oude volk, het levende pendant van (Jozef) Israëls’ schilderij: de koopman die koopt van alles.’ Lipschits wordt geschetst als een dankbare, tevreden man: ‘Laat ons werken zoo lang het dag is. Tevredenheid is geluk.’ Hij is dan 71 jaar en heeft met zijn vrouw Sara Danser twee dochters en zeven zonen gekregen, waarvan er twee als peuter zijn overleden. Hij is geboren in Amsterdam in 1832 en woont sinds 1866 in Zutphen, lange tijd aan de Spiegelstraat en daarna aan de Barlheze. Lipschits koopt alles op. ‘Weet ge wat dat zeggen wil? Van alles dat zijn: oude flesschen, een linnenkastje, uw beste pantalon, de hoed van uw vrouw, het kerkboek van uw dochter, het portret van haar cavalier, de muts van zijn

erfante, haar pukhond, desnoods diens halsband of zijn vel, de stoel waar gij op zit, de couranten die gij gelezen of niet gelezen hebt, de sigarenkistjes die ge leeggerookt hebt.... Het onaanzienlijkste is hem niet te gering; niets menselijks is hem vreemd; de wereld heeft voor hem geen geheimen meer; de roest en mot erkent hij niet als verteerders; en den tand des tijds heeft hij uitgetrokken.' In zijn jonge jaren heeft hij dienstgedaan in het Indische leger, en vervolgens bij het regiment grenadiers en jagers. 'Dat was zijn "zwarte tijd". De blauwe knoop had toen nog niet zooveel invloed.' In 'Zutphense Kiekjes' staat dat Lipschits 24 jaar geleden vanuit Deventer in Zutphen is gekomen, dat is heel wat korter dan volgens het bevolkingsregister. Daaruit blijkt ook dat hij niet uit Zutphen is vertrokken, zoals Laansma stelt. Hij overlijdt in 1908.¹³⁸ Voor de volledigheid: de in Laansma gepubliceerde notenreeks begint met een hogere noot dan Brandts Buijs vastlegde en is zo ook foutief vastgelegd op de gevelsteen 'De straatroep van Meijer Lipschits'. Deze steen in de zijgevel van het pand De Zwarte Arend op de hoek van Broederenkerkstraat en Spiegelstraat herinnert aan de koopman. Beeldhouwer Hans 't Mannetje vervaardigde het kunstwerk op eigen initiatief. Pas bij de oplevering van de restauratie van De Zwarte Arend in 2000 krijgt het zijn huidige plaats. Eerder heeft de beeldhouwer het werkstuk aangeboden aan de Meijer Groen Stichting voor een plek in De Groene Keppel. 'Het zou kunnen zijn dat u belangstelling heeft om deze steen te verwerven,' schrijft hij in oktober 1997. De stichting wil deze graag ontvangen, maar vraagt de maker zelf fondsen te werven voor de aankoop. 't Mannetje beschrijft de aanleiding tot het maken van de steen. Het begint met zijn interesse voor de handkar die in de jaren zestig snel uit het stadsbeeld verdwijnt. Hij richt met vrienden in Amsterdam De Nederlandse Handkarren Stichting op om handkarren in alle variëteiten, toegesneden op even snel verdwijnende beroepsactiviteiten te verwerven en te bewaren. Een publicist

Mozes Simon Stofkooper (1892-1943), Mosje, begint 'in lompen' aan Bornhovestraat 13, wordt uitdrager aan Groenmarkt 27. Daar vanaf 1930 manufacturier, met later ook bedrijvigheid in Schoenmakersstraatje 1. In 1940-'42 woont het gezin op Boompjeswal 7. (© Stedelijk Museum Zutphen; NL-ZuRAZ, adresboeken Zutphen)

Verkrijgbaar bij S. & M. Adelaar.

Fantaisie knoopen, Fantaisie Spelden, Fantaisie Wollen, Flawele Knopen, Flawelen Lint, Floers Lint, Fizzellen Lint, Flanel Band, Flessche Band, Fransche Veterband, Fransche Naaïjje, Franjes, Floet Veters, Fil d'Ecosse, Fil Lustré, Fil Satiné, Friseerkammen, Famille Zeep enz.

☛ Ontvangen een assortiment Oranjelint en Cocardes, voor het aanstaande Waterloo-Foest, waarvan Heeren Winkeliers verzocht worden hunne orders ten spoedigste in te zenden.

PS. Uit hoofde van de invallende feestdagen zal heden en morgen 1 Junij tot 's avonds 9 uur, onze Winkel en Magazijn gesloten zijn.

In het Modemagazijn
VAN
J. SPIER BARNSTIJN
opnieuw ontvangen een groot assortiment der nieuwste **Parijzer Modelhoeden**, voor Dames en Kinderen, benevens gegarneerde **Reis-, Tuin- en Badhoeden**.

Voor den zwaar steels een originele keuze voorhanden.

Zutphensche Courant, 31 mei 1865.
De broers Samuel (1829) en Meijer (1836) Adelaar, van 1865-1874 actief in Zutphen, Sprongstraat. Advertentie uit een reeks waarin telkens producten staan beginnend met dezelfde letter. De feestdagen: Wekenfeest. Het Waterloofoest: 50-jarige herdenking van de Slag.

Zutphensche Courant, 15 april 1890.

over het Amsterdamse volksleven neemt contact op met de Handkarren-stichting in verband met het met de karren verdwijnende fenomeen van de gezongen straatroep. Hij zingt uit volle borst tientallen voorbeelden van heel verschillende straatroepen. 't Mannetje is verrast in het boekje van Laansma 'voor het eerst de muzikale notitie van een straatroep aan te treffen, met de naam van de venter er zelfs bij. Het is de uitzonderlijkheid hiervan die me deed besluiten er een gevelsteen van te maken.'¹³⁹ De gevelsteen is onthuld door professor Isaac Lipschits, een nazaat van de voddenkoopman en zijn vrouw Sara.

Enkele andere uitdragers in de 19^e eeuw zijn: Abraham Simon Vles, tot 1845 aan de Barlheze en daarna Hospitaalstraat, Frankfort, Marcus, Spier en De Winter. In 1891 zijn er twee Koppels uitdrager, een weduwe Koppel is 'Uitdraagster'. In de Spitaalstraat zit dan uitdrager S. Cohen. Jacob Koppel, geboren in 1841, heet in eerste instantie koopman in lompen te zijn, maar dat verandert in 'handelaar in oudheden en zilverwerken'. Zijn broer Heyman Koppel, geboren in 1846, is koopman in lompen. Hun vader Koppel Koppel is uitdrager.¹⁴⁰ Simon Levison heeft jaren een lompenhandel, al beginnend voor 1900.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw bestaat een Vereniging van Zutphense Lompenhandelaren. Dat blijkt uit een brief van de secretaris van de Almelse pendant aan Isak Cohen, eerder genoemd als Marktbond-bestuurder. 'Ik had al eerder iets vernomen dat de vereniging ontbonden was, maar ik hoopte

dat het wel weer bijgespijkerd zou worden. (...) Een ding verwondert me en wel dit, dat er uit die vereeniging niet een kern is blijven bestaan die al was het maar met een bescheiden aantal toch de vereeniging bleef vormen.' Door de opheffing ontbreekt Zutphen ook bij de oprichtingsbijeenkomst van de Nederlandsche bond van Kleinhandelaren in lompen en aanverwante artikelen, waar nota bene een brief van Cohen wordt voorgelezen, waarin hij pleit voor samenwerking. De ontbinding heeft met een conflict te maken. 'Wij hebben hier in Almelo de vrede getekend. Na onze conferentie in Zutphen hebben wij Noach direkt voor de keus gesteld of niet meer koopen van burgers en particulieren en anders geen stukhandel meer van een koopman. Toen kozen zij dit laatste (...).' Almelo laat de leden echter vrij, zodat er toch velen, inclusief de brieveschrijver, bij Noach afleveren. Vermeld wordt nog dat Zutphen een sterke vereeniging had: 'Daar is Almelo te klein voor.'¹⁴¹ Meer over Isak Cohen verderop. Aannemelijk lijkt dat de betreffende Noach de uit Almelo afkomstige lompenkoopman S. Noach is, sinds 1922 in Zutphen woonachtig, Barlheze 22a.¹⁴² Daarnaast bestaat 'De Stormlantaarn' van de gebroeders David en Bram Noach in de Polsbroek. Direct na de oorlog is deze zaak weer in bedrijf: 'Wij zijn weer geopend en kopen alles van U, lompen, vellen, papier, metalen, flessen. enz.' In 1957 is de aanbeveling in een advertentie nog ruimer: 'Alles heeft voor ons waarde', de lijst is uitgebreid met onder meer aluminium, tin, koper, lood, zink, accu's, oude zakken, tapijten, kranten, boeken, tijdschriften, oude archieven en bibliotheken. 'Speciaal adres voor

◀
*Israël Abraham Noach (1881-1943)
 en Betje Noach (Zutphen 1883-1943).
 Rond 1929. (NL-ZuRAZ, 0363,
 inv.nr. 0003)*

◀
*Betje Leeraar (geboren Zutphen 1895),
 rond 1930. 'Gaat zich vestigen te Ned.
 Indië, Bandoeng.' (NL-ZuRAZ, 0363,
 inv.nr. 0003)*

◀
*Bertha Cohn (1879-1943), rond 1932.
 Echtgenoot van A. Philips. (NL-ZuRAZ,
 0363, inv.nr. 0002)*

*Advertentie gebroeders Spier in Gids
 Zutphen rond 1923.*

Martha Hart (1885-1943), verlovingsfoto 1910, na haar huwelijk met Jaap Sanders, spil van Maison Hart, hoedenatelier. (foto Familie Sanders)

paardenhaar en andere haarsoorten.’ In september dat jaar worden aan degene die de meeste kilo’s lompen inlevert twee dekens cadeau gedaan. ‘Er is maar één adres, daar waar de Stormlantaarn brandt’, voorafgegaan door Polsbroek 184, Lievenheersteeg 43.¹⁴³ Bram, ook genoemd ‘Kleine Abraham Noach’, was een succesvol handelaar.¹⁴⁴ Zijn zoon Ronnie wordt actief als handelaar in Oosterse tapijten, met een zaak in Korte Hofstraat 14; in de jaren negentig is hij voorzitter van de NIG Zutphen. De lompenhandel gaat mee in de modernisering, zoals blijkt uit de ontwikkelingen bij NV Handelsmij. S. Levison, met als locaties Hooge Losplaats 3 en Havenstraat 19 en 43. In 1932 wordt in alle drie gebouwen een elektrische hijsinrichting geplaatst die door twee motoren wordt gedreven. Op het eerste adres is net een nieuwe lompenopslagplaats gerealiseerd met een elektrische balentransportinrichting. Twee jaar later verschijnt daar ook een elektrische balenpers.¹⁴⁵ Na de oorlog is David Levison directeur van de handelmaatschappij. Hij wordt genoemd in een zoektocht naar overlevende nakomelingen als schoonzoon van S. de Winter.¹⁴⁶ In

1961 is aan Havenstraat 19 een administratiekantoor gevestigd met de naam NV Gemeenschappelijk Aandelenbezit der familie Levison.¹⁴⁷ Herinnerd wordt 'Levison oud ijzer' op de Mars.¹⁴⁸

Kleermaker

In februari 1901 verspreidt Jos. Windmuller, Groenmarkt 13, wat nu flyers zouden heten: zich minzaam aanbevelend voor 'Heerenkleeding op maat'. 'Daar hij zijn opleiding bij de eerste firma's in dit vak genoten heeft, is hij in staat zijne begunstigers wat Coupe en Afwerking betreft, geheel naar de eischen des tijds te bedienen. Steeds voorhanden fijne Engelsche en Fransche Stoffen tegen billijke prijzen.'¹⁴⁹ Hij is een stiefkind in het gezin van Mozes Hoek, koopman in manufacturen, met welk gezin hij vanuit Vorden in 1896 naar Zutphen komt om te gaan wonen aan de Groenmarkt. Voorafgaand aan de bovenstaande aanbeveling verkeert hij bijna twee jaar in Rotterdam, waarschijnlijk voor het opdoen van vakkennis. In 1903 vertrekt de kleermaker naar Winterswijk. In het gezin Hoek komt in 1909 de 22-jarige Duitse coupeuse Martha Schwarz wonen. Ergens rond die tijd is er ook een manufacturenwinkel van I. Windmuller, schuin tegenover de zaak van de Gebroeders Spier aan de Nieuwstad.¹⁵⁰

Stoffen, meubelmaker, stoffeerder

Verschillende familieleden Leeraar, Cohen en Weijel bewonen afgelopen eeuw Barlheze 42, het tegenwoordige 42a. Hartog Leeraar, (1854-1927), is koopman in manufacturen. Met zijn vrouw Rebecca Kronenberg (1857-1929) heeft hij twaalf kinderen, waarvan er drie maar kort leven. Vier zonen worden ook koopman in manufacturen: Juda uit 1884 en zonen die naar Arnhem en Amsterdam vertrekken. Hartog adverteert in 1919 met de tekst dat op dit 'van ouds bekende adres echte Veenendaalsche sajete' in allerlei kleuren te verkrijgen is. In 1921 pakt hij nog meer uit: zijde, Crêpe de Chine, zuiver wollen Voile, Turksche Mouseline voor een spotprijs en ook de nieuwste patronen, zowel in huis, als op de donderdagmarkt.¹⁵¹ Na het overlijden van Rebecca bewonen Emma Leeraar en haar man, de hiervoor genoemde Isak Cohen het pand. In 1905, het jaar van hun huwelijk vestigt zij zich in Zutphen. In ieder geval in 1919 wonen ze nog in de Polsbroek. Isak is dan uitdrager. Ze krijgen zeven kinderen. Het gezin is liberaal Joods. Met hun enige ongetrouwde zoon Simon wonen ze tot april 1943 aan de Barlheze. Isak heeft hier een handel in boeken en antiquiteiten. Op 17 juni 1938 plaatst de dan 25-jarige Simon een advertentie in de *Zutphensche Courant*: 'Voor

Winkelier en marktkoopman Juda Leeraar (1884-1942) en zijn vrouw Mina Cohen (1888-1942). (www.leeraar.eu)

Rijenhage 18, De ongeregelde winkel van Juda Leeraar en Mina Cohen. Annemelijk Mina links met haar twee thuiswonende dochters die drie jaar schelen? Lena (1912-1944) en Betje (1909-1943). De oudste dochter Rebecca (1908-1943), 'doofstom', volgt vanaf zevenjarige leeftijd dovenonderwijs in Groningen. Ze trouwt met de dove Mozes Wertheim (1908-1943). Zij krijgen een zoon, Gabriel Juda (1940-1943). (NL-ZuRAZ, 0308, inv.nr. 072; Joods Digitaal Monument)

vakkundige reparatie en stoffeerwerk aan alle soorten meubels is Uw adres S. Cohen. Barlheze 42, Meubelmaker Stoffeerder. Vraagt eens prijsopgave.' In die tijd gebruikt Simon als werkplaats een van de achterste panden in de zogenaamde Verlengde Spiegelstraat, richting Berkel. Er bestaan nog meubels die Simon gemaakt heeft. Vader Isak is in 1942 opgepakt en Simon kort daarna op zijn onderduikadres. Emma wil graag bij haar man zijn en is in april 1943 vrijwillig naar Westerbork gegaan. Een buurtgenoot herinnert zich: 'Simon Cohen uit de Barlheze had een eigen timmerbedrijfje. Hij wist dat hij opgehaald werd, maar hij dacht dat ie zou moeten werken. Die heeft zich voor ie daar heen ging nog een paar stevige werkschoenen aangeschaft.' Slechts drie kinderen overleven de oorlog.¹⁵² Genoemde Juda Leeraar, zoon van Hartog en Rebecca, huwt in 1908 Mina Cohen en ze gaan aansluitend wonen Rijkshage, huidige nummer 18, waar zeven kinderen geboren worden. Zij hebben daar een handel in manufacturen onder de naam 'De ongeregelde winkel'.

Magazijn van manufacturen. Wed. S. Weijl ¹⁵³

Simon Weijl, geboren in 1817, en zijn tien jaar jongere vrouw Maria Prins, die Merele wordt genoemd, komen na hun huwelijk te Arnhem in 1855 in Zutphen wonen. Van de vader van de bruid, die goudsmid is, krijgen ze als huwelijkscadeau een winkel in mode en linnengoed aan de Stationsweg 21 in Zutphen. Simon is in Amersfoort geboren waar zijn vader arts was. Simon en Merele krijgen vier dochters en daarna drie zoons. Het op een na jongste zoontje Moritz overlijdt, vijf maanden oud. Hoewel de winkel op naam staat van Simon Weijl is Merele de drijvende kracht. De firma levert regelmatig linnengoed aan het Oude en Nieuwe Gasthuis en is 'hofleveran-

cier'. De winkel verhuist binnen zeven jaar naar Beukerstraat 85. Simon specialiseert zich in het kalligraferen van Hebreeuwse geschriften. Hij schrijft een Thorarol, waar een geoefend schrijver gemiddeld vijf jaar over doet. Simon geeft de Thorarol in 1858 in bruikleen aan de Nederlands Israëlitische Gemeente van Zutphen. De twee Estherrollen die hij schrijft zijn nog steeds in het bezit van de familie.

Na het overlijden van haar man Simon in 1884 zet Merele de winkel voort onder de naam Weduwe S. Weijl. Zij haalt haar jongste zoon Michael die dan zestien jaar is van school om haar hierbij te helpen. Michael ontwerpt japonnen voor hofdames. Na de dood van zijn moeder in 1912 zet Michael de winkel voort. In 1913 plaatst hij in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW) een advertentie voor een verkoopster, met de toevoeging 'De Zaak is op Zaterdag en Feestdagen streng gesloten'. Helena Schaap uit Oudewater reageert. Zij brengt de winkel tot bloei en zal in 1917 met Michael trouwen. Michael is dan 47 jaar, Helena 30. Het paar is in goeden doen. In 1918 wordt zoon Simon geboren. Er is voor hem een kindermisje. Zijn kleren komen van de Bonnetterie in Amsterdam. Vijf jaar later wordt Bettie geboren. Simon krijgt om jaloezie te voorkomen een snoephuisje van suikergoed en marsepein, versierd met zijn initialen. Rond 1925 verhuist het gezin vanwege de privacy van het huis bij de winkel naar Boompjeswal 10. Er zijn bedienden. Bettie herinnert zich de zaak als sjiek met groen fluwelen gordijnen, koperen kroonluchters en smalle houten tafeltjes om een drankje op te zetten. Het gezin Weijl-Schaap leeft streng religieus. Vader en zoon gaan op sabbat naar sjoel, soms gaat dochter Bettie mee. De familie onderhoudt nauwe contacten met bijvoorbeeld het gezin Sanders, dat ook aan de Boompjeswal woont. Sanders is eigenaar van de daar gevestigde zaak Brincker fotografie. De zoons van beide families zijn ongeveer even oud. Ook met de familie Vromen, van wie het

Simon Weijl en Merele Prins beginnen na hun huwelijk in 1855 een winkel in Zutphen, volgens briefhoofden onder meer in katoenen, wollen, linnen en zijden manufacturen, karpetten, parapluis, bedden, matrassen en dekens. (foto familie B. Weijl)

Merele Weijl-Prins zet na overlijden van haar man Simon in 1884 de zaak voort: Wed. S. Weijl. 'Steeds voorradig complete uitrustingen, alsmede voor Oost en West Indiën.' (NL-ZuRAZ, 0341, foto familie B. Weijl)

Helena Weijl – Schaap met haar kinderen Bettie en Simon. Fotograaf Sanders. (foto familie B. Weijl)

Briefhoofd Firma Wed. S. Weijl, rekening 1897. Afgebeeld hoek Beukerstraat – Oudewand, elders aangeduid als Beukerstraat 85 'over het Schupstoel'. (NL-ZuRAZ, 03411)

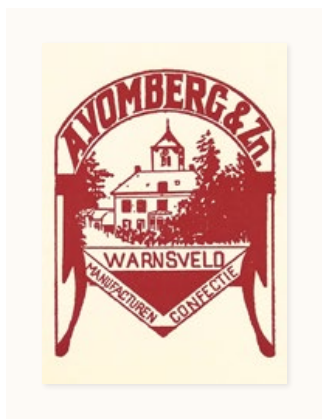

dochtertje Rosientje op de openbare lagere school in dezelfde klas zit als Simon, is intensief contact. Bij de 25 jaar oudere Abraham Vromen gaat vader Michael te rade in Joodse kwesties. Vader Michael is bevriend met dominee De Groot, die geregeld komt eten.

De beurskrach in 1929 en daaropvolgende crisisjaren treffen ook het bedrijf van de familie Weijl. 'Het hof betaalde rijkelijk laat.' Helena reist nog een tijd met twee zware koffers langs voormalige klanten in de hoop iets te verkopen. De winkel gaat failliet. Michael raakt depressief. Het gezin verhuist naar een goedkopere woning, Nieuwstad 25, en later naar toenmalige Deventerweg 1, de tegenwoordige Burgemeester Dijkmeesterweg, waar Helena een pension begint om in het inkomen van de familie te voorzien. Simon studeert inmiddels rechten in Amsterdam, de kortst mogelijk studie, zodat hij zo snel mogelijk het gezinsinkomen kan aanvullen. Net voor het Joden verboden wordt aan de universiteit te studeren, rondt hij zijn doctoraal af. Bettie kan door de maatregelen van de bezetter het laatste jaar van het gymnasium niet meer afmaken.

Spier modezaken

Joseph Levie Spier, geboren in 1834 in Zutphen, en zijn vrouw Sara Wolff bezitten de modezaak 'Firma Weduwe Levi Mozes Spier' aan de Beukerstraat. De oorsprong van deze zaak ligt in het garen- en bandwinkeltje van de moeder van Joseph dat zij begon als jonge weduwe.¹⁵⁴ De kinderen van het echtpaar Spier-Wolff richtten in 1914 het Joseph en Sara Spierfonds op bij de gelegenheid van Josephs 80ste verjaar-

Beeldmerk A. Vomberg & Zn. Dames- en Heerenkleding, Beddegoed.

Magazijn **Wed. L. M. SPIER.**

GROOTE KEUZE:

Zomer-, Regen- en Reismantels, Costumes, Peignoirs en Stoffen met nieuwste garneringen, waarvan Robes, élégant gemaakt, ten spoedigste kunnen geleverd worden.

Voorhanden de **nieuwste En-tout-cas, Parasols** en meerdere **Nouveautés** voor de saison.

Costuum-Naaisters,

die **vast werk** begeeren bij **goed loon**, kunnen zich in persoon aanmelden bij de firma

Wed. L. M. SPIER.

Ook kunnen **Leermeisjes** van **netto familie** op het atelier geplaatst worden.

A. J. FORTUIN

heeft ontvangen:

eene prachtige sortering **Zijden Visites, Jacquets** en **Kindermantels.**

Costumes in **doorn**, **Stoffen** voor **Costumes** met de daarbij passende **Garnering.**

En-tout-cas, Glacé Handschoenen en veel andere Artikelen in groote sortering.

Wed. S. WEIJL.

Ontvangen eene prachtige sortering **Japansstoffen** en **Rubes**, waarvan spoedig **COSTUMES** op maat geleverd worden.

De **nieuwste Modellen.**

Dames- en Kinder- Zomermantels.

Eene uitgebreide collectie **Parasols** en **Es-tout-cas**. **Tricot-Tailors**. **Prachtige Direction** en **assortiment** **Recreatie** voor het seizoen.

Heeren-Modemagazijn,

Gebr. SPIER,

Turfstraat E. I.

Groote sortering **Flanelen Hemden**, **Tricot Ondergoed**, etc.

JALOUX **Recreatieartikelen** uit de **Fabriek van W. BENOIR** **Belgisch**, **Schepers**, **gelden**, **de d'Essene**, **Katoenen**, **merino** en **wolven** **Sakken**, **Handschoenen** in alle soorten, waarvan het merk „Hondvelder“ is **1,25**, **prima kwaliteit** **Merino Parasols** **1,25**.

Het met bekende „**Levite**“ **Shirt** **1,25** waarvan de **substantie** **coupe** en **frank** **qualiteit** **garandeerd** **worden**, is **alleen** **bij** **ons** **verkoop** **baar**.

Advertenties Zutphensche Courant,
14, 15 en 16 april 1890.

dag en vanwege zijn jubileum als lid in tal van besturen van de NIG Zutphen vanaf zijn dertigste levensjaar. Joseph is op dat moment veertien jaar voorzitter van het kerkbestuur en zal dat met vier jaar verlengen. Het doel van het fonds is bij aanvang het geven van financiële steun aan nazaten bij studie, onderwijs, het uitoefenen van een bedrijf of beroep en ook – het is een spiegel van de tijd – het schenken van een (huwelijks-)gift aan meisjes. Tegenwoordig is de doelstelling ruimer: de uitgave van dit boek getuigt daarvan. Een van de zonen spreekt vader Spier bij de oprichting toe. Hij staat stil bij het contrast met vaders eigen opleiding na zijn dertiende: ‘Ge volgt de slechts de lessen van Rebbe Salm.’ Hij stelt dat zijn vader zo vlug en accuraat werkt dat het penningmeesterschap hem slechts geringe moeite bezorgde. J.L. Spiers naam is vereeuwigd op de eerste steen van de synagoge aan de Diederstraat die hij ten tijde van zijn penningmeesterschap heeft gelegd. Joseph en Sara zijn de grootouders van de tekenaar Jo Spier.¹⁵⁵

In 1926 staat een advertentie van de firma boven die van de andere modezaak Spier in Zutphen. Ze vullen elkaar aan zonder te concurreren: ‘Wed. L.M. Spier, hofleverancier. Maison de confection pour Dames et Enfants, Eigen ateliers voor toiletten en Tailor-Made. Specialiteit in fijne Lingerie en Witte Goederen’ en ‘Fa Gebr. Spier, Nieuwstad 1, Engelsch Heeren Modemagazijn - Kleermakerij’. Een bejaarde zoon van een kleermaker herinnert zich in 1984: ‘Mijn vader was kleermaker. Zo’n echte

Overgang Korte Hofstraat - Houtmarkt: boven de zichtbare aanbevelingen stond nog: 'N. Vomberg en zonen' – 'Manufacturen'. Foto plechtigheid na herstel brandschade Wijnhuizen, 1925. 'Gemaakte goederen' is bij strijklucht nog te lezen. (© Stedelijk Museum Zutphen)

ouderwetse. Ik zie hem nog zo voor me, met gekruiste benen zittend boven op de tafel. Hij was ook bontwerker en nog wel een goeie. Werkte veel voor Spier in de Beukerstraat. Nou, dat was in die jaren een heel sjieke zaak.'¹⁵⁶ Het pand Nieuwstad 1 van Gebroeders Spier is na de oorlog afgebroken. Op historische foto's is het herkenbaar aan de metersgrote geschilderde muurreclame van de firma, zie bladzijde 57. Ook de naam Van Spier komt in de jaren twintig voor, zoals een koopman in de Beekstraat, gehuwd met een Lipschits.¹⁵⁷

Nog meer manufacturen, mode en aanverwante zaken

In 1852 is Isaak Leraar paraplumaker.¹⁵⁸ 'Zijden & wolverwer' Isaak Heijman de Leeuw wordt in 1862 genoemd.¹⁵⁹ De in dit boek op verschillende plaatsen en in verschillende rollen genoemde Emanuel Vomberg heeft zijn Firma E. Vomberg Textiel gevestigd aan Nieuwstad 44. Het is een zaak in confectie en beddengoed. De zaak bestaat al

voor de Tweede Wereldoorlog. De familie overleeft de oorlog door onderduik. Tot in de jaren zestig bestaat de winkel en wordt dan door Emanuel en zijn vrouw Elizabeth overgedaan aan het naastgelegen verwante bedrijf De Duif.¹⁶⁰

Op Groenmarkt 37, tegenover de Wijnhuistoren, is voor de oorlog gevestigd kleermaker en manufacturenhandelaar S. Vomberg. Hij levert voor normale posturen uit voorraad en 'naar maat voor moeilijke figuren'. Ook doet hij herstelwerkzaamheden.¹⁶¹ Op Groenmarkt 27 hebben de dames Mansfeld een manufacturenzaak.¹⁶² Aan de Korte Beukerstraat zat stoffenzaak De Beer.¹⁶³

Pettenfabriek Krukziener¹⁶⁴

In de Beekstraat herinnert het gevelopschrift 'Pettenfabriek F.M.M. Krukziener' aan het fabriekscomplex dat hier stond. In 1910 komt Mozes Aron Krukziener met zijn gezin vanuit Twente naar Zutphen om daar zijn pettenmakerij voort te zetten. Door de bloei van de textielhandel in Twente gaan de lonen daar omhoog en vanuit Zutphen is de klandizie van Krukziener, onder andere binnen de Joodse gemeen-

Zicht op de gehele gevel van N. Vomberg en zonen.

schap te Amsterdam, beter te bereiken. Mozes' halfbroer Hartog Aron Krukziener is in de zomer van 1890 al in Zutphen komen wonen; als twintigjarige gaat hij aan de slag als hulponderwijzer bij de Israëlitische gemeente. Tot 1910 is hij de enige Krukziener in Zutphen. Hartog Aron verandert van beroep: in 1906 krijgt hij als fabrikant in essences toestemming een distilleerketel te plaatsen aan de Oudewand 15. In 1924 zijn er negen Krukzieners ingeschreven in Zutphen, behalve Hartog allemaal als pettenmaker of -fabrikant.

In 1911 werken er twee mannen, vier vrouwen, drie jongens en vier meisjes bij de jonge pettenfabriek van Krukziener. De ruimte tussen Halterstraat 18, waar de familie is gaan wonen en de Beekstraat, vult zich met bedrijvigheid. In 1922 worden aangrenzende huizen aan de Beekstraat bij de fabriek gevoegd. Door wijziging van de daken en het uniformeren van de gevels wordt een eenheid in de ingangsevel gecreëerd. In de jaren twintig worden zes elektromotoren geplaatst. De fabriek is in de jaren dertig het eerste Nederlandse pettenbedrijf met een lopende band. Elektrische naaimachines aan weerszijden van de band worden bediend door tientallen vrouwelijke werknemers. 'Luide muziek werd gespeeld om de arbeidsvreugde te verhogen en om de geluiden van de machines te verdringen.' Ook wordt onder het werken aan de band gezongen door de werknemers. Jaren later concludeert de familie: 'De investering was een verspilling.' Het aantal werknemers groeit tot boven de honderd en daarmee behoort Krukziener tot de grotere Zutphense werkgevers. Na de dood van Mozes in 1930 leiden zijn drie zonen Alex, Sally en Meijer de fabriek. De ambities reiken verder dan Nederland.

Klachten over slechte arbeidsomstandigheden zijn in die tijd vrij algemeen in de Nederlandse textielnijverheid. Joodse werkgevers onderscheiden zich daarin niet van niet-Joodse werkgevers. Bij de Pettenfabriek ontstaan conflicten tussen werkgever en werknemers mede door de komst van de elektrische machines, waardoor de productie omhoog gaat en het stukloon onder druk komt te staan. In 1925 haalt een 'Staking te Zutphen' de landelijke pers. Vijftig vrouwen en meisjes en zes mannen en jongens, allemaal lid van de Bond voor de kledingindustrie, hebben het werk neergelegd. De Bond eist een loonsverhoging van tien procent en uitbetaling van Grote Verzoendag wanneer de fabriek stilligt. De firma wil daarentegen een loonsverlaging van vijf procent, halvering van de vakantiedagen en betaling door het personeel van ziektekostenverzekeringspremie, wat tot dan gratis is. 'Gehouden conferenties hadden geen resultaat. (...) De oudste der firmanten verzamelde het personeel om zich heen en sprak een 'gemoedelijk woord'. Hij zei o.a. dat hij het veel beter met het personeel meende dan de hoofdbestuurder van den Bond en blijkbaar om dit te bewijzen voegde hij er aan toe, dat hij als het personeel ging staken en de staking verloor, alle

Achterzijde synagoge Dieserstraat vanuit achterzijde Halterstraat, oktober 1980. De aanbouw aan de achterzijde is na de oorlog gebouwd voor Pettenfabriek AMKA van Alex Krukziener. De afkorting: Alex Mozes Krukziener A? Foto J. Harenberg. (© Stedelijk Museum Zutphen)

toezeggingen terugnam en de in eersten termijn aangekondigde verslechtingen zou doorvoeren. En wat antwoordde het personeel, hoofdzakelijk bestaande uit vrouwen en meisjes in den moderne bond georganiseerd? Het zette spontaan een krachtige internationale in en zong de drie koupletten uit volle borst ten einde. Meer niet, maar ook niet minder. De patroon werd wit om zijn neus en vluchtte zijn kantoor binnen. Op drie na deed het hele personeel mee.' Het werk wordt hervat na een akkoord, onder meer omvattend: verhoging van het stukloon met gemiddeld vijf procent, op Grote Verzoendag wordt het loon doorbetaald, de ziektekostenregeling blijft als voorheen en er volgen geen rancune-maatregelen. 'De staking eindigde zoals ze zes weken geleden begon: met een krachtig gezongen Internationale.' In maart 1927 staat het stukloon opnieuw ter discussie door aanschaf van elektrische machines. In 1935-1936 is de Pettenfabriek een van de bedrijven met een lopende band waarover klachten tot een Kamerlid komen. Het verhaal gaat dat in deze economisch slechtere tijd de machines aan blijven staan om te voorkomen dat voorbijgangers denken dat de zaken slecht gaan. Producten van Krukziener zijn in die periode de Nestor Schoolpet en Baret 'voor meisjes en jongens', mutsen en Eton-petjes.

*Pettenfabriek Gelria, Raadhuissteeg.
Januari 1958, foto J. Harenberg.
(© Stedelijk Museum Zutphen/
collectie Vos)*

In de Tweede Wereldoorlog wordt, als bij andere Joodse bedrijven, door de Duitse bezetter een *Verwalter* aangesteld, hier Hugo Kaulen, die in Duitsland beroemd is als wereldrecordhouder ballonvaart. Na de onteigening worden in de fabriek kepi's voor de Wehrmacht gemaakt. Als Kaulen bij het bombardement op Nijmegen in februari 1944 omkomt, plaatst de firma een rouwadvertentie voor de *Chef und Betriebsführer*. In de loop van de oorlog is het bedrijf leeggeroofd. Door de gevechten bij de bevrijding van Zutphen beschadigt het fabrieksgebouw. Sally wordt met zijn vrouw Margot en kinderen Louis, Rosa, Marcel en Hans in 1942 in Auschwitz vermoord. Alex en Meijer overleven de oorlog. Met hun gezinnen zitten ze twee jaar en acht maanden ondergedoken bij de familie Van der Vegte, Oudewand 94. Alex en Meijer kunnen na de

oorlog niet goed meer samenwerken, onder meer door de stressvolle gezamenlijke onderduikperiode. Bovendien is er het verlies van hun broer Sally die eerder vaak een bemiddelende rol vervulde. Het bedrijf wordt opgesplitst. Alex start een eigen pettenfabriek 'AMKA', aan de Halterstraat, die het goed doet. De NIG geeft hem ten tijde van de opbouw van zijn fabriek toestemming voor de aanvoer van bouwmaterialen via de doorgang tussen de voormalige synagoge en het gemeentegebouw. Eerder is door hen aan Krukziener het stuk grond achter de synagoge verkocht ten behoeve van diens firma, mede omdat de ingeklemde ligging weinig andere kopers zou trekken.¹⁶⁵ Alex overlijdt in 1960.

Meijer en zijn zoon Michel zetten de fabriek aan de Beekstraat voort. Op 22 september 1945 vindt de inschrijving plaats in het Handelsregister van de 'Nederlandse Textielonderneming M.M. Krukziener' met als vestigingsplaats Martinetsingel, het woonadres. De naam Pagode wordt ook gebruikt. Het bedrijf gaat 1 oktober van start met 'de fabricage van petten en de groothandel in petten en ander textiel'.¹⁶⁶ In 1946-1949 vindt herstel plaats van de fabriekspanden in het kader van overheidsmaatregelen voor wederopbouw. Het wordt gecombineerd met nieuwbouw. Meijer koopt in 1947 voor verdere uitbreiding de panden Beekstraat 17 en 17a van M. de Winter. De bouwtekeningen weerspiegelen het productieproces: er zijn een atelier, snijzaal, stoomkamer, pakkamers, expeditie, magazijnzolder, kantoor en privé-kantoor en een grote fietsenstalling voor het personeel. Ingeklemd tussen deze bebouwing is een open plaatsje voor kolen. Door de distributie komen de bouwmaterialen voor het herstel maar mondjesmaat af. Ten slotte draait de fabriek weer. In het *Nieuw Israelietisch Weekblad* adverteert de firma bij herhaling, onder andere in 1953 voor een agent die bekend is met herenmode- en confectiezaken, om de uitgebreide clientèle te bezoeken. In 1961 is de firmanaam 'N.V. Hoeden- en Pettenfabriek M.M. Krukziener en Co'. Maar petten raken uit de mode. De productie is niet meer rendabel, de fabricage wordt stilgelegd. De firma richt zich op de groothandel in hoeden, petten en kleine textielwaren zoals stropdassen. Bij gebrek aan opvolgers houdt de onderneming in de jaren zeventig op te bestaan. Het pand is verbouwd tot meerdere appartementen. Aan de Raadhuissteeg 7 leidt Aron Krukziener na de oorlog de kleinere Pettenfabriek Gelria.¹⁶⁷

Gelria Lederwaren

Begin 1946 worden door de Joodse gemeente drie huurovereenkomsten opgesteld voor delen van het beschadigde gemeentegebouw Halterstraat 22. Ze worden aangegaan voor korte tijd, maar wel met de mogelijkheid tot herhaalde verlenging met een

*Beeldmerk Pettenfabriek Gelria 1953.
(NI-ZuRAZ, 0284)*

maand. Toch is er al in juli 1945 sprake van gebruik van ruimten door M. Mozes, een van de later officiële huurders. Er is dan een meningsverschil over de schoonmaakkosten. M. Mozes is grossier in lederwaren. Hij huurt het voormalige schoollokaal links bij de ingang en de daar tegenover liggende kamer voor zijn bedrijf Gelria Lederwaren. Achteraf informeert de NIG bij de opperrabbijn of verhuur eigenlijk wel toegestaan is. De huurder blijkt een 'zeer liberale Jood', die zelfs niet als lid wenst te worden ingeschreven, bovendien is hij geassocieerd met een niet-Jood. In september 1950 is een aantal ramen nog steeds niet water- en regendicht. 'Dit is een onhoudbare toestand, en verzoek ik U dit zelfs eens te komen bekijken. De winter gaat nu in, en ik zag dit gaarne ten spoedigst in orde gemaakt.' Als duidelijk is dat het pand verkocht wordt, krijgt Mozes de mogelijkheid om als eerste belangstelling te tonen. Gelria Lederwaren is er niet gebleven.¹⁶⁸

Photograaf J. Sanders – Hoedenatelier Maison Hart¹⁶⁹

Martha Hart, in 1885 geboren in Scheemda, komt in februari 1914 in Zutphen wonen, op het adres Nieuwstad 37, al snel gevolgd door de Joodse Francisca Glaser, die net als zij hoedenmaakster is. Enkele weken voor hun huwelijk in juli dat jaar voegt Jacob Sanders, roepnaam Jaap, zich bij Martha. Hij is in 1879 geboren in Groningen, is fotograaf en wordt eigenaar van fotozaak Atelier Brincker, Boompjeswal 5. Martha heeft eerst een winkel aan de Groenmarkt vlakbij de Wijnhuistoren, maar later op Nieuwstad 37 'Maison Hart'. Maison Hart is een sjieke winkel en levert vooral aan de rijke bovenlaag van Zutphen. Stoffen worden rechtstreeks uit Frankrijk geïmporteerd en Martha bezoekt ook Duitsland om op beurzen stoffen in te kopen en ideeën op te doen. Ook gaat ze er kuren. Ze heeft veel modinettes (naaisters) in dienst. Het gaat ze voor de wind. In 1915 is Harry geboren en vijf jaar later Greet. Voor de huishouding is er op wens van Martha personeel. In 1920 kopen de echtelieden grond in het bos aan de Jodendijk in Eefde waar vakantiehuisje De Boet verrijst, opgebouwd uit houten panelen. Als de familie naar het huisje gaat, wordt de bagage daar van tevoren naar toe gebracht. Voor de familie maakt de trein op verzoek een extra stop in de buurt van de Jodendijk. Het gezin verhuist naar Boompjeswal 11a, een nieuwbouwpand dat in 1929 naar eigen inzicht is vormgegeven.¹⁷⁰ Voor dit huis laat Martha een Deventer vloerkleed knopen.

Het gezin wordt omschreven als liberaal Joods, maar wel met een koosjere huishouding. Op reis en bij verblijf in De Boet wordt dit niet gepraktiseerd. De ouders gaan weinig naar sjoel, de kinderen gaan naar een openbare school, maar Harry doet wel Bar Mitswa. Boodschappen haalt men bij Joodse winkels zoals gebruikelijk in

Boompjeswal 11a, gebouwd voor en ten tijde van bewoning door familie Sanders. (foto familie Sanders)

verzuimd Nederland. Sommige familieleden nemen bij bezoek zelf koosjer eten mee omdat ze vinden dat de regels niet stipt genoeg worden gevolgd. Er zijn contacten met Joodse mensen, het standsverschil is meer bepalend. Zoon Harry gaat werktuigbouwkunde studeren in Delft. Vlak voor de oorlog loopt hij stage op een schip dat naar Indië vaart, maar dat moet terugkeren vanwege de uitbraak van de oorlog. Hij haalt zijn bul net voor de beperkende maatregelen die afstuderen voor Joden onmogelijk maken. De diploma-uitreiking gaat gepaard met de opmerking: 'Als u geen Jood was geweest, had u Cum Laude gekregen.' Greet doet het gymnasium en trouwt eind 1941 in Zutphen. Ze vertrekt na haar huwelijk naar Zwitserland. Na de oorlog gaat ze in Palestina wonen, waar al familie gevestigd is. Greet blijft haar hele leven in Israël. Al voor de oorlog bezocht ze Palestina. Haar moeder Martha is dan bestuurslid van de Pract. Palestina-arbeid en Harry en Greet zijn betrokken bij de zionistische jongerenvereniging Libie Bemizrach.

Harry leert Sella van Straten kennen, doordat zij als leerling-verpleegkundige in 1937-'38 in het ziekenhuis van Zutphen komt te werken. Zij trouwen op 15 mei 1942, wat dan alleen nog kan in haar geboorteplaats Amsterdam. Vader en moeder Sanders kunnen door de reisbeperkingen voor Joden daar niet bij zijn. Harry trouwt

*Jaap (Jacob) Sanders, (1879-1943),
fotograaf en eigenaar Atelier Brincker,
Boompjeswal 5. (foto familie Sanders)*

*Harry Sanders (Zutphen 1915-2000
Aalst-Waalre) bij de camera van zijn
vader Jaap. (foto familie Sanders)*

Foto van beroepsfotograaf Jaap Sanders vanuit achterzijde woonhuis Boompjeswal 11a, naar achterzijde Bornhovestraat. Geportretteerde onbekend. (foto familie Sanders)

volgens zijn moeder beneden zijn stand. In de oorlog werkt Sella bij het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis.

Als Harry een onderduikadres voor zijn ouders heeft, blijkt dat zijn moeder Martha niet wil onderduiken. Zijn ouders komen in Westerbork, waar Harry hen nog bezoekt. Beide ouders zijn in 1943 in Auschwitz vermoord. Harry heeft na de oorlog veel ondernomen om de bezittingen van zijn ouders terug te krijgen in de familie. Hij krijgt met zijn zus Greet via de notaris geld van zijn ouders dat zij daar hadden ondergebracht. Het huisje De Boet wordt verplaatst naar Eindhoven. Sella gebruikt

het om te kuren vanwege tbc. De ziekte verhindert het plan van Harry en Sella om naar Palestina te gaan. Harry en Sella krijgen drie kinderen: Jaap, Marian en Harriët. De kinderen wordt geleerd de mond te houden over de Joodse achtergrond. Ze bezoeken de openbare school. Dochter Marian mag van haar vader geen godsdienstles volgen, ze moet dan het lokaal uit. Vader Harry gaat alleen naar sjoel als dat nodig is voor minjan. Maar Jaap doet wel zijn Bar Mitswa en op vrijdag is er kippensoep. In 2011 krijgt Sella een glazen schaal van Copier terug die haar schoonvader Jacob Sanders in de oorlog ter bewaring heeft afgegeven. Een nichtje van de overleden bewaarster spoorde de familie op.

Volgens de Zutphense adresboeken zijn de locaties van de ondernemingen als volgt: Photograaf J. Sanders staat tussen 1916 tot 1926 vermeld op het oorspronkelijke woonadres Nieuwstad 37 en in 1930 op Martinetsingel 13. Van 1932 tot in de oorlog is het adres Boompjeswal 11a. Op zijn bedrijfsdrukkerij heet het in 1929: 'Atelier Firma Brincker. Boompjeswal 5 Zutphen. Foto's en vergrotingen in alle procedé's. Foto-artikelen voor H.H. Amateurs'. Het bedrijfsadres Boompjeswal 5 is een bijgebouw vlakbij de woonplek van het gezin.¹⁷¹ De firmanaam maakt duidelijk dat Sanders' bedrijf een voortzetting is van een eerdere onderneming. Er wordt een fotograaf J.W. Brincker Jr. genoemd in 1910 en 1912 en gevestigd aan Bornhovestraat 43; dat adres is min of meer de achterbuur van Boompjeswal 5, dat gelegen is tussen de beide straten. Maison Hart adverteert in 1936 en 1938 op het vroegere woonadres Nieuwstad 37: 'Dameshoeden in alle genre's.' Hoe zich dit verhoudt met de familie Horn, de nieuwe bewoners van Nieuwstad 37, is niet duidelijk. L.J.E. Horn woont op dit adres vanaf begin jaren dertig tot in de oorlog en drijft er met zijn vrouw ook een hoedenzaak, Maison Horn. Er is in 1961 nog een eenmalige vermelding van een Maison Hart aan de Spitaalstraat 18. J. Sanders schenkt in 1929 en 1930 foto's van stadsgezichten aan de gemeente.¹⁷²

Maison Horn¹⁷³

Leo Horn is in 1884 in Luxemburg geboren uit Nederlandse ouders, die later met hun gezin naar Amsterdam vertrekken. Zijn voornaam is afgeleid van 'Louis'. Zijn toekomstige vrouw is Caroline Benjamins, geboren in 1881 in Amsterdam. Beiden komen uit arme gezinnen met zes kinderen. De vaders zijn respectievelijk rondtrekkend venter en loodgieter. Zowel Leo als Caroline moeten zodra het kan aan het gezinsinkomen bijdragen met dit verschil dat Caroline ook met school moet stoppen. Vermoedelijk rond 1895 begint zij bij het chique warenhuis Hirsch in haar woon-

plaats Amsterdam. Eigenaar Kahn heeft hart voor zijn personeelsleden, hij leidt hen op en stimuleert degenen met aanleg een eigen zaak te beginnen. Caroline klimt op van hulp tot verkoopster bij de hoedenafdeling. Leo en Caroline ontmoeten elkaar rond 1900 bij Hirsch. Hij werkt bij de afdeling inkoop en Caroline is dan inmiddels hoofd van de hoedenafdeling. Leo verblijft eerder in Parijs. Caroline krijgt Kahns steun voor de oprichting van een eigen zaak ook. Die komt in Nijmegen waar haar broer en schoonzus, ook oudgedienden van Kahn en eveneens met steun van hem, modezaak Maison Haspels runnen. In maart 1910 zijn Leo en Caroline ingeschreven in Nijmegen. Maison Horn wordt de naam van hun zaak. Met nadruk zaak, want winkel vindt Caroline te gewoon; ze heeft zich losgemaakt van haar arme jeugd, maar houdt de angst voor armoede. Zoon Lex wordt in 1916 geboren. Meer over hem in het hoofdstuk Kunst en cultuur. Een half jaar na de geboorte op 12 november 1917 van dochter Hester, roepnaam Hesje, verhuist het gezin naar Bussum om daar een nieuwe zaak te beginnen. Daar wonen al Leo's vader en zijn broer Jo, die handelt in stoffen en stolpen, de vormen waarop hoeden worden gemaakt. In Bussum wordt een goed koperspubliek verwacht. Als inkomstenbron wordt de zaak in Nijmegen verpacht, nodig om een huishoudster en kindermisje te betalen, aangezien Caroline lange dagen maakt en Leo op pad gaat om ideeën op te doen en stoffen in te kopen in steden als Brussel en Parijs. Caroline en Leo komen in 1930 naar Zutphen, waar ze met hun kinderen Lex en Hesje gaan wonen en een hoedenzaak beginnen op Nieuwstad 37, het adres waar Maison Hart gevestigd was. Het gezin wordt ingeschreven als lid van de Joodse gemeente, maar het Jodendom speelt geen belangrijke rol in het gezin. 'Er wordt weinig gesproken over godsdienst en met Kerstmis is er een kerstboom.'¹⁷⁴ Caroline is de spil van het bedrijf. Met een modiste maakt ze de hoeden. Ze ontvangt de klanten, die ook 's avonds voor de deur staan en bestellingen doen die de volgende dag gereed moeten zijn. Caroline hecht in haar zaak aan de sfeer die ze kent van Hirsch. Ze stelt zich dienstbaar op, maar imponeert als een matrone. Het gaat financieel wat beter, maar dat vraagt veel inzet. Bij de bewoners van Nieuwstad 37 staat in 1938 modiste mejuffrouw Nieuwenhoff ingeschreven en in 1942 een mejuffrouw Van Baalen. Leo voelt zich weinig geslaagd. Als hij niet op zakenreis is, is zijn werk beperkt en onduidelijk. Hij geeft bijles Frans, dat hij goed beheerst door zijn jeugd in Luxemburg. Decennia later, als zoon Lex zich verdiept heeft in het werk van Freud, laat hij zich kritisch uit over zijn 'alwetende' moeder en zijn 'mislukte' vader. Hesje doet de mulo en blijft bij haar ouders wonen. Ze assisteert in het atelier en de hoedenzaak. Op 10 april 1942 trouwt ze met Willem Boutelje. Willem is geboren in Steenwijk en woonde in Zwolle; opgeleid tot ingenieur verdient hij de kost met lesgeven.

Leo (L.J.E.) Horn, geboren 1884.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)

Hesje (Hester) Horn en haar moeder,
voor Maison Horn, Nieuwstad 37.
(foto familie Horn)

In de oorlog wordt de hoedenzaak onteigend en een *Verwalter* aangesteld. In 1942 krijgt Leo een oproep zich te melden voor een werkkamp. Leo, Caroline, Hesje en Willem Boutelje, en zijn ouders duiken in juli 1942 onder, hun persoonlijke en zakelijke bezittingen achterlatend. Ze komen terecht in een schuur bij De Bijvanck, Stopsdijk 2 in Almen, bewoond door de familie A.E.N. Hooykaas. Daar was een opvanghuis voor Indische kinderen van in het buitenland werkende ouders. Terzijde: een Hooykaas uit Almen koopt na de oorlog het synagogegebouw Dieserstraat. In augustus wordt het huis Nieuwstad 37 van de familie Horn leeggehaald. De situatie in Almen wordt door het aantal onderduikers te gevaarlijk gevonden. Lex en Jos Wibaut, met wie hij in 1940 is getrouwd en in Amsterdam woont, regelen een veiliger onderduikplek in Friesland. Ze reizen richting Almen. Lex verlaat in Amersfoort de trein om te voorkomen dat hij in Zutphen herkend wordt. Jos bereikt het huis De Bijvanck en kan Leo en Caroline overtuigen met haar mee te gaan. Hesje en Willem besluiten achter te blijven bij zijn ouders. Ze hopen via contacten in Zwitserland te komen, maar voordat die plannen uitgevoerd kunnen worden, zijn ze verraden en opgepakt. Hooykaas komt in kamp Vught, maar overleeft de oorlog. De opgepakte onderduikers komen in Westerbork. Hesje wordt vermoord in Auschwitz, Willem in Sobibor. Ook zijn ouders overleven de oorlog niet. Caroline en Leo krijgen door inzet van hun zoon Lex een nieuwe identiteit en verblijven als niet-Joodse mensen het

laatste deel van de oorlog in Amsterdam. Na de bevrijding blijven ze daar wonen, ze keren niet terug naar Zutphen.

Fabriek J. Koppel en Zonen

Met een proeftijd van een jaar wordt aan de fabriek J. Koppel en Zonen in 1911 een Hinderwetvergunning verleend voor politoeren en vernissen.¹⁷⁵ In 1918 komt het pand Laarstraat 77 in het bezit van de firma, die dan opereert onder de naam J. Koppel en Zonen, 'handel drijvende in chemicaliën'. De zonen zijn Salomon en Louis Koppel en zij zijn de enige firmanten, geboren in Zutphen, respectievelijk in 1881 en 1888. Hun vader Jacob is overleden in 1913. Vader was eerder koopman in lompden en op een later moment koopman in 'oudheden & zilverwerken'. Salomon is eerst ook koopman in lompden en hij is in 1918 woonachtig in Amersfoort.¹⁷⁶ In de koopakte staat bij beide zonen expliciet vermeld Jzoon; niet ten onrechte, want verwisseling ligt op de loer met de andere gebroeders Koppel in Zutphen met dezelfde voornamen. Het verworvene betreft een pakhuis ingericht als slachtplaats, zouterij en rokerij, eerder in gebruik geweest bij vleeswarenfabrikant Gerrit van Berkum, met de daarachter gelegen grond.¹⁷⁷ Op dat terrein verrijzen uitbreidingen van de fabriek, waarvan heden ten dage nog een deel resteert dat is aan te merken als industrieel erfgoed. In 1919 volgt een vergunning voor de oprichting van een wassmelterij, een fabriek voor alcoholische vernissen, 'enz.' en de opslag van spiritus en terpentijn. Ook wordt toestemming verkregen voor bijplaatsing van een stoomketel.¹⁷⁸

De afbeelding van de fabrieksgebouwen op het briefpapier van de firma is een nauwkeurige weergave. Dit briefhoofd is in opzet in gebruik van de jaren twintig tot 1941. Wel wordt het aangepast aan de uitgebreide handel. Toegevoegd worden:

metaalvernissen, modellakken, cellulose-spuitslakken, vleeschlijm, beenderlijm én de vermelding dat tussen 12 en 1.30 en na 6 uur een ander telefoonnummer in gebruik is¹⁷⁹; er is geen woonhuis bij het pand. In de herinnering leeft het bedrijf ook voort als zeepfabriek.¹⁸⁰ Het complex omvatte onder meer een loods, ketelhuis, kolenberging, expeditieruimte, werkplaats en het representatieve kantoor.¹⁸¹ In dat aan de straat grenzende kantoor bevindt zich nog steeds een schoorsteenmantel met het opschrift 'Fa J. Koppel & Zn'. In 1945 vormt J. Koppel, de 24-jarige zoon van medeoprichter Louis, de firma samen met de broer van zijn vader, een van de oorspronkelijke 'zonen'. De jonge Koppel woont aan de toenmalige Deventerweg 42. Hij wordt dan beschreven als 'moreel gunstig bekend staand' en het bedrijf als een 'en gros zaak in wasartikelen, terpentijn enz. en voor de fabricage van dergelijke artikelen'.¹⁸² In 1961 handelt de firma in 'materiaal voor centrale verwarmingsinstallatie'.¹⁸³

Gebr. Koppel. Kruidenierswinkel

Gevestigd Spitaalstraat 20-24. De panden zijn in 1900 in het bezit van de gebroeders gekomen. Het tegenwoordige pand in Jugendstil is in 1902 gebouwd als kruidenierswinkel in opdracht van de broers naar een ontwerp van D.J. van Loo. Op 1 mei 1902 begon de sloop van de voorganger van dit pand, dat het jaartal 1640 droeg en waar op de ruit boven de voordeur de firmanaam te lezen was. De broers zijn Salomon en Louis Koppel Samuelszoon en zij werken vanaf 1905 in een vennootschap onder de naam 'Gebroeders Koppel', 'ten doel hebbende het gemeenschappelijk drijven van een handel in koloniale waren, comestibles, borstelwerk en aanverwante artikelen'. Ze zijn beiden koopman, maar Salomon is ook 'reiziger'. Naast het winkel- en woonhuis, inclusief pakhuis, 'staande en gelegen aan de Spitaalstraat en aan den

◀
Huidige situatie in het vroegere kantoor firma Koppel, Laarstraat 77.

◀
Briefhoofd firma Koppel, 1926. Kantoren en fabriek Laarstraat 77. Huidige voorgevel en achterliggende bedrijfspand nog goed herkenbaar. (NL-ZuRAZ 0341, inv.nr. 0310)

Beeldmerk nota Gebr. Koppel. (NL-ZuRAZ, 0341, inv.nr. 0309)

Tademasingel' en de daarin aanwezige voorraad aan winkel- en koopmansgoederen, brengen ze ook in 'hun arbeid, vlijt en nijverheid'.¹⁸⁴ In het begin van de oorlog heeft Meijer Groen er een tijdje gewerkt ter vervanging van de niet-Joodse knecht die ontslagen moest worden. 'Zo had hij daarvoor al meegeholpen in de winkel van Netje Sternfeld aan de Rozengracht.' Meijer herinnert zich dat Louis en zijn twee zussen Isabella en Clara de zaak runden. NSB'ers namen de zaak over. Toen zij kwamen werden de zussen opgesloten in het achterdeel dat aan de Tademasingel grenst en werd de kassa leeggehaald. De familie is met geweld weggevoerd. De firmanaam is in opdracht van de NSB-beheerder verwijderd. Louis is vermoord in Mauthausen en de zussen in Sobibor.¹⁸⁵ Na de oorlog heeft onder andere IJzerhandel De Beer er gezeten.¹⁸⁶ Boven de ingangdeur is enkele jaren geleden de firmanaam 'Gebr. Koppel' opnieuw aangebracht. In Zutphen waren ook Koppels actief als slager en als koopman. Bijvoorbeeld in 1891 de slagers A. Koppel, Laarstraat en J. Koppel, Beekstraat en de koopmannen H. Koppel, Dieserstraat, J. Koppel, Halterstraat en L. Hertz Koppel, Vijfmorgenstraat.¹⁸⁷

Zutphensche Courant, 14 mei 1890.

Bakker Snatager en de Firma E. Snatager & Co, grossierderij in naaifournituren

Vanaf de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog zijn er altijd bakkers Snatager actief in Zutphen.¹⁸⁸ In 1834 begint Jette van Gelder uit Dieren als dienstbode bij bakker Snatager. Na bijna twee jaar vertrekt ze alweer, naar Doetinchem. Daar komt ze door een misdrijf een tijd in de vrouwengevangenis terecht. Als ze in 1841 verpleegd wordt in Gouda en vandaar een beroep gedaan wordt op de kas van het Zutphense Joods armbestuur, is duidelijk dat men zich in Zutphen niet voor haar verantwoordelijk voelt.¹⁸⁹ Rond 1850 is Berend Levie Snatager bakker.¹⁹⁰ Op een Internationale Bakkerij-Tentoonstelling in 1906 is B. Snatager Lzn. uit Zutphen een van de prijswinnaars.¹⁹¹

Bakker David Snatager, Nieuwstad 16, is in de Tweede Wereldoorlog een van de laatste Joodse ondernemers die zijn beroep mag uitoefenen op basis van 'onmisbaar werk'. Als hij zijn niet-Joodse personeel heeft moeten ontslaan, helpt zijn neef Herman uit de Raadhuissteeg hem. Herman en zijn broer Eduard zijn handelsreizigers in manufacturen. Over hen en de bakkerszaak van hun oom David is veel bekend door de correspondentie die de broers voeren. De brieven die Herman vanuit Zutphen schrijft aan zijn in Wapenveld ondergedoken broer Eduard zijn gepubliceerd in het boek *Zo gaan we allemaal... brieven van een vervolgd man*. De originele, in kleine letters tot in de hoekjes volgeschreven bladen, bevinden zich sinds 2019 in het

Regionaal Archief Zutphen. Eduard is voor de oorlog Palestina-pionier en overleeft door de onderduik. Bakker David, zijn vrouw Hedwig Anschel, hun dochters Flora en Henny en neef Herman en diens vrouw Betty Polak zijn vermoord.

De manufacturenhandel van Herman en Eduard is opgezet door hun vader Emanuel Snatager onder de naam E. Snatager & Co. Wie die 'Co' was blijft ook voor de familie de vraag. Emanuel en zijn vrouw Julie Wallenstein krijgen drie kinderen, in 1910 Bram, Herman in 1912 en Eduard in 1917. Ze wonen aan de Raadhuissteeg 8. Zonder een groot resultaat trekt Emanuel met knopen, band en garen langs potentiële klanten. Hij noemt zich 'koopman in damesfournituren'.¹⁹² Eduard later over zijn vader: 'Wij zaten altijd met een reuze dalles, dat betekent dat er nooit geld was. Mijn vader zei altijd 'een vrolijke dalles gaat boven alles'. (...) mijn vader kwam tot de conclusie dat het niet aan hem lag en filosofeerde dat een gram mazzel meer waard is dan een kilo verstand. "Die kilo heb ik wel, maar dat grammetje mazzel mis ik," zei hij dan. Nee, hij heeft het nooit tot iets gebracht.' De oudste zoon Bram leert moeilijk. De familie bekommert zich om hem. Zo heeft hij een tijdje samen met Herman in Den Haag gewoond, toen de laatste daar een baan kreeg als handelsreiziger in manufacturen. Herman zet na de dood van zijn vader door een ernstige ziekte in 1935 de Zutphense zaak voort en Eduard draagt bij als succesvolle verkoper. 'De handel in knopen, garen en bandjes bleek ook winstgevend te kunnen zijn.'¹⁹³

Er zijn meer Snatagers in Zutphen werkzaam geweest. Aan Nieuwstad 2 ronde een Snatager een zaak in koloniale waren.¹⁹⁴ 'Openbaar koopvrouw' S. Snatager in Arnhem wordt in september 1909 failliet verklaard. Eerder woonde ze in Zutphen en handelde daar onder handelsvennootschap Chemische fabriek Eureka.¹⁹⁵ Aan de

Echtpaar Hedwig Anschel (1889-1942) en David Snatager (1880-1942) van bakkerij Nieuwstad 16. Rond 1922. (NL-ZuRAZ, 0363, 0002)

Gezin Snatager voor hun bakkerij Nieuwstad 16. David en Hedwig met hun dochters Flora (1917-1942) en Henny (1922-1944). (uit: Snatager, H. Zo gaan we allemaal.)

Winkel van Snatager, Rozengracht 2, links van noordelijke ingang Rosmolensteeg in 1938. Op de ruit L. Snatager. 'Zondag geopend'. In bovenlicht Kwatta-reclame. (NL-ZuRAZ, 0177-1091-0013).

toenmalige Rozengracht 2, tegenwoordig Spoorstraat, vestigt zich in 1890 de nog net 30-jarige Jette van Gelder, weduwe van Louis Snatager. Ze gaat in haar geboortestad wonen met haar twee in Amsterdam geboren kinderen: Bram, officieel Abraham Louis, geboren in 1888, en dochter Sara uit 1889. Sara gaat nog een tijdje terug naar Amsterdam, maar voegt zich in de jaren twintig weer bij haar broer en moeder. Jette heeft een winkel o.a. in tabak, koek en feestartikelen, in het links van het poortje naar de Rosmolensteeg gelegen pand. In 1913 en 1914 werkt Bram vanaf dit adres 'in agenturen', later is hij kantoorbediende en vanaf begin jaren twintig handelsreiziger.¹⁹⁶ In

1934, mogelijk al iets eerder, volgt Sara haar moeder op. Haar broer heet dan 'reiziger in Kwatta'. Bovenbuur, op nummer 2a, is in de jaren tien mejuffrouw H. Koppel, wollennaaiester, en begin jaren dertig veehandelaar J. Hanouwer. Al eerder zijn er 'cigarenmakers' in Zutphen actief: Simon Abraham, geboren in 1836¹⁹⁷ en S. Cohen aan de Polsbroek.¹⁹⁸

Firma Levison - bakker en restaurateur

David Levison is in 1871 bakker aan de Hospitaalstraat. Twee jaar later zit zijn bedrijf aan de Waterstraat. In 1898 is de bakkerij gevestigd aan Groenmarkt 34. Zijn zoon Izak woont dan aan de Rozengracht 18 en staat geregistreerd als 'koopman', maar hij gaat ook het vak van bakker uitoefenen. Er wonen dan tegelijkertijd ook twee Levisons die handelen in lompden. In 1902 is er een ruil: Izak heeft zijn bedrijf aan de Groenmarkt en vader David betreft Rozengracht 18 met zijn zonen Henri en Simon, respectievelijk koopman en bakker. David vraagt dat jaar aandacht voor niet alleen zijn bekwaamheden als confiseur en patiseur maar ook voor zijn restaurant aan de Rozengracht 18. Tevens biedt hij zich aan voor de verzorging van bruiloften en partijen door het hele land. Na zijn dood in 1913 zet Izak de zaak aan de Rozengracht voort. In dat jaar komt er een heteluchtoven, in 1922 worden diverse elektrisch aangedreven machines geplaatst en twee jaar later breidt de bakkerij uit met activiteiten in het om de hoek gelegen pand Apenstert 15. 'Ook des Zondags versch brood en gebak'. In advertenties passeren veel lekkernijen: gemberbolussen, gevulde boterkoek, chocoladegebakjes met slagroom en aardbeien, roomsoesjes, moccanootjes enzovoort. In 1914 is er in Apeldoorn een tweede vestiging van de brood- en banketbakkerij, aan de Dorpsstraat 42.¹⁹⁹ Er wordt verlof aangevraagd voor de verkoop van alcohol-vrije drank.

In 1925 beroept de 'gerenommeerde firma Levison, Cuisinier te Zutphen' zich op een reputatie van veertig jaren als waarborg voor het correct uitvoeren van opdrachten voor bruiloften, feesten enzovoort.²⁰⁰ Izaks plotselinge overlijden in 1935 krijgt onder de kop 'Een tragisch geval' aandacht in het *Nieuw Israelietisch Weekblad*. Hij is in Amsterdam in het gebouw van 'De Joodsche Invalide' om over de opname van een hulpbehoevende te spreken en wordt daar plotseling onwel. 'Na ongeveer een uur gaf hij den geest. De overledene was in de gemeente Zutphen zeer geacht. Als bakker en restaurateur onder rabbinaal toezicht genoot hij, zooals ook wijlen zijn vader, het volle vertrouwen van de opvolgende Opperrabbijnen en leeraren.'²⁰¹ Izaks zoon David, geboren 1901, is vervolgens de bakker van de Rozengracht. In de zaak staan zijn vrouw en zus Dina, zie bijschrift en foto bladzijde 261.²⁰² Hij zelf bezorgt zijn

Bakkersechtpaar Bertha Levison-Levison (1874-1943) en Izak Levison (1875-1935). Rond 1922. (NL-ZuRAZ, 0363, 0001)

Laarstraat, links firma Vromen.
(NL-ZuRAZ, SZU002027961-035)

> Hannchen Schönthal (1885-1944).
Vrouw van Gerson Vromen (1885-1944)
en moeder van Bram (Abraham) (1917-
1944) en Hans (1918). Foto rond 1922.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0001)

> Vromen 'in lompen en beenderen,
huiden en metalen', Laarstraat 21, 23.
(NL-ZuRAZ, SZU002028852)

waren met een transportfiets. Dit vervoermiddel wordt hem in de oorlog fataal door de onduidelijkheid of een transportfiets valt onder de maatregel tot inlevering van fietsen door Joden in augustus 1942.²⁰³ De zaak wordt herinnerd als mooi, schoon, personeel met hagelwitte schorten en met veel lekkers en koosjere waar.²⁰⁴

Vromen in papier, lompen, metalen en beenderen²⁰⁵

Abraham Vromen, geboren in 1843, heeft een afvalbedrijf waarin gehandeld wordt in papier, lompen, metalen en beenderen. In een eerder hoofdstuk kwam hij aan de orde als actief gemeente- en bestuurslid. Op het adres Laarstraat 21 en 23 wordt gewoond en gewerkt. Met zijn vrouw Sientje Leverpoll krijgt hij dertien kinderen, waarvan er drie sterven in het geboortjaar. Na Abrahams dood op 1 maart 1934 volgt zijn zoon Gerson, geboren in 1885, hem op. Gerson blijft bij de zaak wonen. Bij de IJssel, ergens in het zuidelijke deel van de stad, staat een loods voor opslag. Een andere loods staat op de Mars. Er is een schip voor vervoer van oud ijzer. Gersons zoon Bram komt na afronding van de hbs ook in de zaak. Hij krijgt zijn opleiding door stages te lopen bij zakenrelaties en door de samenwerking met zijn vader. Gersons tweede zoon Hans (Johan) zoekt zijn eigen weg. Na de handelsschool gaat hij studeren en wonen in Engeland, maar vanwege de oproep tot mobilisatie komt hij noodgedwongen terug naar Nederland. Als een van de weinige gezinsleden

zal Hans onderduiken. Hij overleeft de oorlog en ziet geen andere keus dan het familiebedrijf voort te zetten. Hij past de zaak aan door zich alleen te richten op textielafval, een vorm van recyclen avant la lettre. Hij levert door heel Europa aan garenfabrieken. Ook poetslappen vormen handelswaar. Hij is een jaarlang voorzitter van het 'Bureau Internationale de Recuperation'. Als er in 1960 bedrijfsuitbreiding nodig is, kiest hij voor de Laarstraat vanwege zijn behoefte dicht bij huis te zijn als hij niet op zakenreis is. Dochter Karin herinnert zich met spijt de mooie tuinen achter het woonhuis op nummer 23 en dat van een bakkerij op nummer 19. De ruimte en het groen met fruit en vlier worden opgeofferd aan opslagruimte, sorteerderij, kantine, kantoor en garage. Ook een schuur achter het bedrijfspand op nummer 23 ruimt het veld, evenals de achter de huizen gelegen 'moddergracht', een zijarm van de Berkel. Ondanks het succes van het bedrijf breken hem het verlies van zijn familie en zijn niet vanzelfsprekende keuze voor het bedrijfsleven op. Eind jaren zestig verkoopt Hans de panden.

Een andere zoon van Abraham is Meijer, geboren 1872. Die maakt in 1918 reclame voor zijn 'Zutphense firma M. Vromen & Co. Papierwarenfabriek – telefoon 402. – Papierhandel En Gros'. Er is sprake van een grote magazijnvoorraad, waardoor voordelige aanbiedingen mogelijk zijn van verschillende soorten papier, bijvoorbeeld pakpapiersoorten. Proefmonsters worden rondgestuurd met de kanttekening dat er meer voorbeelden op te vragen zijn. Beschikbaar zijn onder meer Java Pakpapier,

Briefpapier Joh. Vromen TextielafvalLEN.
(verzameling Karin Vromen)

papier voor Apparaat Rolletjes, Prima Eenzijdig Sealings Krafftpapier.²⁰⁶

Een dochter van een werknemer herinnert zich in 1980 een papierfabriek genaamd firma Vromen gevestigd aan de Lievevrouwenstraat bij de Polsbroek, die al voor de oorlog verhuisd is naar de Noorderhaven.²⁰⁷

Papierhandelaar Eduard is ook een zoon van Abraham. Waarschijnlijk werkt hij eerst samen met zijn broer Meijer, maar al gauw zet hij een eigen bedrijf op. Hij verkoopt dat en vertrekt in 1938 met vrouw en zoon naar Amerika. De andere kinderen van Abraham komen in diverse beroepen terecht. De dochters Jansjen en Mietjen trouwen met twee broers Boutelje. Jans woont met haar man, neerlandicus, in Den Haag. Mietjen werkt mee in de groothandel van haar man (fournituren?) bij hun huis in de Marspoortstraat.

In augustus 1945 is 'Vromen voor verpakking' in oprichting, Groenmarkt 27, een bedrijf van A. Vromen Jr.²⁰⁸ Dit is Bram, de zoon van Meijer. Hij heeft gewoond in het huis van zijn ouders aan de Deventerweg. Later verhuist hij met zijn bedrijf naar Doetinchem. Het bedrijf fuseert met wat Bührmann-Ubbens Papiergroothandel wordt. Voor zijn sociale contacten blijft hij Zutphen trouw. Speelt hij in zijn jeugd voetbal bij Be Quick, later is hij voorzitter van de club en wordt hij sponsor. Hij bespeelt verscheidene instrumenten en zingt en treedt op in restaurant Het 's Gravenhof. Hij wordt de eerste Joodse Prins Carnaval.

Een andere handel in papier en verpakkingen is Groen Papier, van Meijer Groen.

Hotel, pension en kamerverhuur

Rond 1865 vestigt zich in Zutphen de Wed. S. Frank. Ze komt uit Arnhem.

Herhaaldelijk wordt in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* aan het 'geëerd reizend publiek' de mogelijkheid aangeboden tot dineren in de Frankensteeg. Ook één à twee commensalen zijn welkom. Die hebben de keus uit wel of niet gemeubileerde kamers.

In 1863 heeft koopman N. Schwartz een logement in de Spitaalstraat onder de naam De Keizerskroon. In 1877 runt hij een 'Isr. Hotel en restauratie' aan de Waterstraat, het toenmalige nummer C 40.²⁰⁹ Op 12 mei 1893 richt een Hotel Schwarz zich in het *Nieuw Israelietisch Nieuwsblad* tot reizigers. 'Ook bestaat er uitstekende gelegenheid voor pension. Mooie Zitkamers, alsmede Tuin.'

Voor de Tweede Wereldoorlog is Pension Israël aan de Nieuwstad 91 in bedrijf. Een begindatum is niet bekend. Abraham Israël, 'schoenmaker' en op een ander moment 'koopman in ongeregeld', zijn vrouw Schoontje Cohen en hun drie zonen Salomon, Casper en Frederik Nathan wonen er al in de jaren twintig. Abraham overlijdt in 1931. Hoewel niet officieel als pension bekend, wonen er in die jaren geregeld andere

De ondergeteekende die zich met zijn zuster de Wed. S. FRANK, gevestigd heeft in de Frankensteeg, in het huis bewoond door de Wed. S. HARTOG naast de Ploeg, beveelt zich minzaam aan voor den in- en verkoop van oude Klederen enz. enz. als ook neemt hij commissien waar voor erfhuizen; belooft eene goede bediening.

D. STIBBE.

Zutphensche Courant, 8 juli 1865.
David Stibbe adverteert voor zijn zus. De Ploeg is 'van de oudsbekende Herberg in de Frankensteeg'.

mensen. Salomon Israël en zijn niet Joodse vrouw Anna Heuvelink zijn met ingang van 1940 de pensionhouders, officieel op naam van Salomon. In de oorlog behoren ook onderduikers tot de gasten. De boekhouding loopt door tot augustus 1944. Salomon is in 1943 in Kamp Amersfoort gekomen, maar hij wordt door zijn vrouw op grond van een hartziekte vrijgepleit. Kort daarna sterft hij in Zutphen. Schoontje en Frederik komen door oorlogsgeweld om het leven.²¹⁰

Winkelier en lotenverkoper

‘De Kollecteur der Koninklijke Nederlandsche Loterijen’ stelt in 1841 aan het gemeentebestuur van Zutphen voor om onder anderen L.D. Hamburg en G.J. Levie te benoemen tot ‘gedelegeerde van de Tweede Klasse of Debitant der Koninklijke Nederlandsche Loterij voor de 184e en twee volgende Loterijen’.²¹¹ Mozes Rubens, de grootvader van de schrijvers Jacob Israël de Haan en Carry van Bruggen, verdient zijn geld als ‘winkelier’ en lotenverkoper. Hij is woonachtig aan het nu gesloopte noordelijke deel van de Rijkshage, tussen de tegenwoordige Overwelling en Dieserbrug. Zijn dochter, de moeder van de schrijvers, is in 1852 in Zutphen geboren. Mozes overlijdt jong, in 1857, en wordt begraven op de Zutphense begraafplaats.

In meubels en damesmode ²¹²

Ivy Philips, geboren in 1928, heeft zijn herinneringen op schrift gesteld. Zijn vader Simon Philips is een financieel geslaagd koopman in meubelen, hoewel hij door de beurskrach noodgedwongen personeel moest ontslaan. Ivy vertelt dat zijn vader na de eerste gevechtshandelingen in 1940, wanneer de familie aan de Boompjeswal woont, in zijn auto stapt om bij de IJsselbrug te gaan kijken naar de gevolgen. De grootouders van beide kanten zijn handelaren en fabrikanten in textiel en meubels. De ouders van zijn moeder Henny, het echtpaar Rozendaal-Frank, wonen tot 1931-'32 aan de Berkelkade 6. De grootouders Izak Philips en Eva Philips-Weyel wonen op Boompjeswal 8 en overlijden voor de oorlog. In dat huis gaat het gezin van Ivy wonen, komend van Nieuwstad 95. Ivy heeft een broertje Maurits. De Boompjeswal is een straat waar veel Joodse families wonen. Het zomerhuisje in Eefde van buurfamilie Sanders wordt ook gebruikt door de familie Philips. Het gezin Philips is bevriend met de familie Gerson Vromen in de Laarstraat. Ivy trekt op met zoon Hans Vromen. Ivy's moeder Henny drijft in de Beukerstraat een damesmodezaak die in Hilversum een filiaal onder de naam Maison Vuurhardt krijgt. Op maandag en dinsdag werkt Henny in Hilversum. Woensdag behartigt zij haar zaak in Zutphen,

Daniël Mozes (1903-1942) van 'De Nieuwe Bazar, Het beste en goedkoopste adres' Nieuwstad 10, rond 1930. (NL-ZuRAZ, 0363, 0003)

Hoek Broederkerkhof-Turfstraat. Rechts slagerij Fa. A.D. Hamburg, welke naam boven de etalage is aangebracht.

om donderdag weer naar Hilversum te vertrekken. Vandaar gaat zij op vrijdag naar Amsterdam om collecties te zien en inkopen te doen. Een enkele keer gaat ze op en neer naar Amsterdam vanuit Zutphen. Als zijn moeder ziek wordt – Ivy zit dan in de derde klas van de lagere school – wordt de damesmodezaak gesloten. Het pand in de Beukerstraat dat eigendom is van vader Simon wordt gebruikt als toonzaal voor onder andere door hem geproduceerde slaapkamerameublementen. Een oud-klasgenoot herinnert zich de zaak van Ivy's ouders als 'een lampenwinkel achterin de Beukerstraat'.²¹³

Simon Philips wordt opgepakt bij een razzia op 3 november 1942. Ivy overleeft als enige van het gezin de oorlog. Het kost grote moeite om het familiebezit terug te krijgen. Dat geldt ook voor Hans Vromen. De twee zetten de vriendschappelijke contacten voort en steunen elkaar.

Enkele andere beroepen en zaken

Rond 1832 is zilversmid Levie Markus van Duren gevestigd aan de Turfstraat.²¹⁴ In 1883 is in Zutphen actief goud- en zilversmid Mozes Lipman Prins. Aan de Frankensteeg woont in 1891 L. Cohen koopman in groenten.²¹⁵ Voor de Tweede Wereldoorlog zit

aan Nieuwstad 10 'De Nieuwe Bazar' van Daniël Mozes. Het briefhoofd van een nota uit 1931 maakt duidelijk dat het aanbod veelomvattend is: galanterieën, speelgoederen, luxe- en huishoudelijke artikelen, lijsten, schilderijen, spiegels, glas, porselein, aardewerk, reismanden, handkoffers, lederwaren, borstelwerk, emaille, gevolgd door een veelzeggend 'enzovoort'.

Anderen herinneren zich uit die tijd een rommelwinkel van Ben Veterman op de hoek van de Laarstraat-Halvemaansteeg, inclusief de zin 'Ben even weg Ben'. Op de Schupstoel kunnen matzes gekocht worden bij 'Uiekruier'. Op de Groenmarkt naast de Wijnhuistoren zitten twee hoedenmaaksters²¹⁶; de eigenares van Maison Hart heeft daar ook sporen achtergelaten. H. Krukziener van Coehoornsingel 16a handelt in 'Essences, Flesschen, Koolzuur'. Aan Groenmarkt 28a zit 'Agentuur en commissiehandel Themans Agent voor buitenlandse Huizen, Gereedschappen, IJzerwaren enz'.²¹⁷

Slagers

Bij het honderdjarig bestaan in 1936 van slagerij Fa A.D. Hamburg, gevestigd aan het Broederenkerkhof 2, brengt Abraham Hamburg (1882-1942) de toenmalige eigenaar en kleinzoon van oprichter een gedenkschrift uit. Daarin laat hij niet alleen de ontwikkeling van zijn eigen bedrijf zien maar ook de veranderingen in het slagersbedrijf door de beschikbaarheid van elektriciteit, gas- en waterleidingen. Vanaf 1919 geldt de wettelijke keuring van vlees en met de opening in 1930 van het gemeentelijke slachthuis op de Mars wordt het aan huis slachten verleden tijd. Ook de extra belastingen en de crisiswetten hebben hun invloed. De slager 'betaalt belasting op vet, op rund- en kalfsvleesch, op varkensvleesch en bovendien nog omzetbelasting, waarvoor hij netjes een register heeft bij te houden'.

'In de hoofdstraten trof men in dien tijd nog geen slagerijen aan, misschien wel omdat het slachten geschiedde in den winkel, die tijdens deze bezigheid door het aanbrengen van lakens voor de vensters aan het oog van nieuwsgierigen was onttrokken.' Het vee moest vaak door het winkeldeel naar de slachtplaats worden geloodst.²¹⁸ Al heel veel eerder zijn er klachten over slagerspraktijken. Zo wordt in 1827 en 1829 het stadsbestuur aangesproken over met bloed verontreinigde straten ten gevolge van slacht en nabloeden.²¹⁹

In het genoemde gemeentelijke slachthuis is een ruimte voor het ritueel slachten door de *sjochet* (ritueel slachter). In november 1941 wordt het Joden verboden in het slachthuis en op de markt te werken.

Verwant met de slagerij is de handel in vee en de leerlooierij. Verschillende familie-

David Bos (geb. 1902): 'Altijd hier gewoond, koopman' en de toevoeging 'onvermogen'. Foto rond 1929. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002)

den Vles zijn in die laatste branche actief. Simon Jacob Vles heeft in 1832 een looierij met een erf, groot vier hectare, aan het water van de 'Molenbeek of Berkel' bij de Rozengracht; hij bezit ook percelen met erf in de Heukestraat en de Barlheze. Een andere looier is Levie Joseph Vles, geboren in 1836. Ook diens vader Joseph Simon Vles beoefent dit beroep.²²⁰ In 1863 laat koopman Schwarz uit de Bornhovestraat toevoegen dat hij koopman in hoornvee is. In 1877 woont hij aan de Spiegelstraat. Een opmerkelijk product: in 1891 is K. Koppel Cohen in de Dieserstraat 'in Varkenshaar'.²²¹ Soms wordt handel gecombineerd. Op Rozengracht 9 biedt in 1918 L. Sternfeld aan 'Fijne Vleeschwaren, visch etc'. Veehandelaar Sam Joseph stopt in 1936 met zijn werk als 'melkboer met een eigen wijk'.²²²

Barlheze

In 1840 wonen 57 Joden in de Barlheze, met beroepen als koopman, uitdrager, voorzanger en onderwijzer. 'Ging de handel in potten en pannen niet, dan begon men de volgende dag met sinaasappelen.'²²³ Er woonde voor de oorlog aan de oostzijde van de straat tussen Rozengracht en Kreyneckstraat een Lipschits die handelde in fruit en ondergoed, hij ventte op de Mars. Sam Noach vraagt het ene jaar 'eenige naaisters' en een jaar later, 1915, koopt hij eikels op, ook per wagen en in grote partijen.²²⁴

Rechts nog bestaande maar veranderde gevels Barlheze 42 en 42a. Huizen links verdwenen bij bombardement 1944. Op raam Barlheze 44: 'Vleeschhouwerij Weijel'. Ook op 42a (huidige 42) woont lange tijd een familie Weijel, in ieder geval vanaf 1910.
(© Stedelijk Museum Zutphen)

*Barlheze, naar noorden gezien.
Rechts, op de hoek met Heukestraat:
'Vleeschhal, Gebrs. Dormits, slagerij en
veehandel'. 1920 of later.
(© Stedelijk Museum Zutphen)*

Slagers blijven tot in de eerste helft van de twintigste eeuw goed vertegenwoordigd. Barlheze 44: sinds 1890 woont hier de rundveeslager Joseph Weijel met zijn vrouw Carolina Zilvermit en hun kinderen. De oudste zoon Jacob, veehandelaar, gaat na zijn huwelijk in het buurhuis Barlheze 42a wonen. Na de dood van Joseph in 1919 zet zoon Levi de zaak voort samen met zijn zussen Elske, Kaatje en Johanna. Waarschijnlijk is ook broer Jacob erbij betrokken. Barlheze 44 verdwijnt in de oorlog door het bombardement. Ook verdwijnt dan Barlheze 99, richting Berkel aan de linkerkant van de Barlheze, 'naast de Vischmarkt', zoals in verschillende advertenties wordt aangeduid. Daar is van 1902 tot 1943 de Vleeschhouwerij gevestigd van Jacob Dormits, met als bijnaam 'de Kop'. Jacob, geboren in 1865, is de zoon van Bela Weijel en runderslager Louis Jacob Dormits, die een slagerij hebben op Spitaalstraat 95. Dit echtpaar krijgt negen kinderen van wie de vier zonen eveneens runderslager worden. Naast Jacob zijn dat Abraham, geboren 1869 en in 1906 overleden, Joseph 1874 en Herman 1887. Jacob begint zijn slagerij kort na zijn huwelijk met Heintje Salomons uit Arnhem. Het echtpaar krijgt vier kinderen. Bij dit gezin heeft Meijer Groen begin jaren dertig zijn eerste Zutphense woonplek. Groen omschrijft het milieu als provinciaals vroom, niet zo streng als in Joods Amsterdam. Meerdere mensen hebben

*Volgens overlevering: 'Slager Dormits,
Barlheze'. Verdere informatie ontbreekt.*

M. VAN GELDER,
Nieuwstad 30 - ZUTPHEN.
 TELEFOON 119.
VLEESCHHOUWERIJ.

TELEFOON 48.

Vleeschhouwerij.

Zutphen, 21 Oktober 1917

Hoek Turf- en Broederkerkstraat

NOTA voor

de *Ho. Gemeente Alhier*

van **A. D. HAMBURG.**

Beeldmerk nota M. van Gelder.

Beeldmerk nota A.D. Hamburg.
 (NL-ZuRAZ, 0341, inv.nr. 0309)

Bertha van Gelder-Jacobs (1862-1943).
 Haar man Joseph Abraham van Gelder
 overleed op 86-jarige leeftijd in oktober
 1940 in Zutphen waar hij ook geboren
 was. Foto rond 1924.
 (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002)

er inwoning, onder wie in 1922 handelsreiziger L. Mozes uit Vorden. In 1910 heeft Jacobs moeder, twee jaar na de dood van haar man, de eveneens Joodse slagerij van I. van Gelder, Barlheze 33, overgenomen. Aannemelijk is dat haar ongehuwde zonen Joseph en Herman een belangrijke rol spelen in deze zaak, die de naam Zutphensche Vleeschhal krijgt. De vorige eigenaar had achter de zaak in 1896 al een slachtplaats voor runderen en schapen laten maken. In 1920 woont het drietal op een andere plek, Barlheze 14, waar ze wederom een runderslagerij runnen. De koeien worden achter het huis geslacht.²²⁵ Het is het jaar dat Herman trouwt met Sientje Cohen, ze krijgen twee kinderen. De inwonende moeder overlijdt in 1923. Als dienstbode werkt bij de broers sinds 1931 hun nichtje Rijntje, een dochter van Jacob, de slager van nummer 99. In een door de 'gebroeders Bosch uit Leesten' geplaatste advertentie in de Zutphensche Courant in mei 1919 raden zij boeren aan geen vee te verkopen aan Joseph. De achtergrond is onbekend. In 1937 wordt de Vleeschhal op nummer 14 gesloten en de slagerij voortgezet op Nieuwstad 42 op naam van Herman. Rijntje verhuist met haar ooms mee. Ook Barlheze 14 is verwoest in de oorlog. Op de plek is nu een ommuurde tuin geflankeerd door Heukestraat en Barlheze. Een toen bekende reclamezin was: 'Laat bloemen uw tolk zijn en Dormits uw slager'. Niet vast staat of hij van Jacob of Joseph is. Dat geldt ook voor de slogan: 'Geef je vrouw een azalea en je schoonmoeder een cactus.'²²⁶

Rond 1900 heeft I. van Gelder een slagerij aan Spiegelstraat 23. Zijn zoon Carel, geboren in 1883, verblijft tussen 1904 en 1911 in de Verenigde Staten. Na terugkomst woont hij eerst even bij zijn ouders en aansluitend op Barlheze 22. Hij is veekoopman. Naast zijn huis is op nummer 24 in 1900 door de tegenoverliggende niet-Joodse slagerij een slachtplaats ingericht. Als die bijna twintig jaar later verplaatst wordt naar een plek elders in de Barlheze grijpt Carel van Gelder zijn kans om van Barlheze 22 een slagerij te maken. Op vrijdag 29 augustus 1919 opent om 8 uur zijn 'naar de eischen des tijds ingerichte vleeschhouwerij'. Bestellingen worden zonder prijsverhoging binnen en

Rosalina Hamburg-Glaser (1885-1942) tussen dochters Betsy (1924-1942) en Flora (1922-2017) voor de gesloten slagerij Hamburg, Broederenkerkhof, naast poortje Rosmolensteeg, 30 september 1942. Vader en echtgenoot Abraham (1882-1942) wilde niet onderduiken en vertrok 8 augustus naar een 'werkkamp'. Voor Flora is op deze plek ook een struikelsteen gelegd. (foto familie Langer)

buiten de stad bezorgd. Al snel verschijnt de bedrijfsnaam Gelria. Uit een advertentie later dat jaar blijkt dat hij ook varkensvlees verkoopt. In 1927 is Carel een van de woordvoerders namens veertig Zutphense slagers bij de besprekingen om tot een gemeentelijk slachthuis te komen.²²⁷ Het gezin Van Gelder – vader, moeder en twee kinderen – heeft de oorlog niet overleefd, het inwonende winkelmeisje Sara Aussen-Roozendaal evenmin.²²⁸ Na de oorlog heeft stoffenkoopman B. de Beer een zaak in dit pand.

Slagerij Fa A.D. Hamburg²²⁹

Slagerij Fa A.D. Hamburg is begonnen aan de Heukestraat en is daar tot 1875 gevestigd. Omstreeks 1850 is de zaak uitgebreid met een afzonderlijke slachtplaats en stal voor twintig stuks vee. Ook achter het later betrokken pand Broederenkerkhof 2 komt een slachterij. In 1910 is sprake van een stal van Hamburg Spiegelstraat 19.²³⁰ In het eerdergenoemde jubileumboekje (1936) schrijft Abraham Hamburg: 'De vele eigenaars van landgoederen buiten Zutphen, maar ook tal van vooraanstaande burgers die de zaak Hamburg onder haar klanten mocht tellen, lieten te hunnen

Zutphensche Courant, 20 april 1865.
De broers David en Joseph Spanjer splitsen hun zaak aan de Laarstraat en gaan apart verder. David zit rond 1874 in het bestuur van het armbestuur en van de Hulpkkas voor minvermogene Israëlieten. Joseph is als kerkenraadslid betrokken bij de bouw van de synagoge Dieserstraat.

Zutphensche Courant, 18 juli 1866.

huize in het souterrain of in de keuken, waarvan de vloeren dan keurig met witte lakens waren bedekt, de slacht klaar maken. (...) De eenige goede bewaarplaats in den zomer was nog de kelder, maar die koelruimte was toch heel wat minder duurzaam dan die, welke we thans in onze bedrijven kennen.' Als klanten worden genoemd burgemeesters, onder wie een baron, verschillende militairen, en het garnizoen. De vrouwen spelen een grote rol. 'Zoo was het gewoonte dat de vrouw of dochter bestellingen ging opnemen, die dan door den man en de knechts werden uitgevoerd en bezorgd. Ook de vrouw van den stichter der zaak, de grootmoeder van den tegenwoordigen eigenaar deed zulks. Oude Zutphenaren zullen zich haar misschien nog kunnen herinneren, gekleed met knipmuts, jak en rok en bij koud weer met Weener sjaal, de toenmalige kleeding van vele burgervrouwen. De bezorging geschiedde te voet of naar buiten met paard en kar. (...) En dan de werktijden! 's Ochtends begon voor den patroon en de knechts al heel vroeg de dagtaak en pas na het luiden van het Poortersklokje kwam het einde in zicht.' Als zwarte bladzijde noemt Hamburg de jaren als de vleesverkoop op de bon komt, zodat klanten van buiten de stad niet meer bediend kunnen worden. Zodra het tij keert, verrijzen 'in de dorpen de slagerijen als paddenstoelen uit den grond', waardoor een groot deel van de klandizie voor de slagerijen in de stad verdwijnt. Het herdenkingsboekje eindigt met woorden van de eigenaar, gericht aan de Joodse en niet-Joodse klanten, de 'wensch uitsprekende, dat hij hen, met dank voor hun vertrouwen in al die jaren in de zaak gesteld, nog lang tot zijn klanten zal mogen rekenen'. In 1942 moet Abraham zich melden voor transport. Hij, zijn vrouw en dochter Betsy worden vermoord in Auschwitz. Dochter Floor overleeft de oorlog.²³¹ Het is haar niet gelukt om alle familiebezit terug te krijgen. Ze vertrekt naar Israël, waar ze in 2017 op 95-jarige leeftijd overlijdt. Bijzonder is de vondst in 1980 van een omvangrijk archief van de zaak en familie op de zolder van het buurpand Turfstraat 17, door de vinder ondergebracht bij het Regionaal Archief Zutphen. De oudste stukken dateren van 1855. Het bevat correspondentie, zowel zakelijke als van de familie, debiteurenboeken en bestellingen, die op heel verschillende manieren binnengekomen zijn: via briefkaarten, visitekaartjes, telegrammen, snippers papier, tot op papier met een rouwrand.²³²

Sjochet - koosjer vlees

Een koosjere slagerij staat onder rabbinaal toezicht. Dit houdt in dat het vlees geslacht wordt door een sjochet, een opgeleide ritueel slachter die verantwoording aflegt aan de rabbijn. De slagerijen moeten daarvoor een vergoeding betalen aan de Joodse gemeente. Conform het Bijbelboek Deuteronomium mogen herkauwende

landdieren met gespleten hoeven worden gegeten. Dus wel runderen, schapen en geiten, maar geen varkens en paarden. Alleen gezonde dieren komen in aanmerking. Met één haal van het slachtmes worden zowel de slokdarm als de luchtpijp doorgesneden waardoor een snelle verbloeding optreedt. Als het vlees niet goed bevonden wordt, wat ook kan door een niet goed verlopen slacht, is het *treife* (ongeschikt om te eten). Het geschikt bevonden vlees wordt gemerkt door het aanbrennen van loodjes. In 1885 bestaat 'een zeldzame eigenaardigheid': ritueel slachter I.E. Kleerekooper wordt door de stad Zutphen aangesteld tot keurmeester van vis en vlees. Hij is op dat moment in Zutphen al 28 jaar 'sjochet, leeraar enz'.²³³ Twee jaar later, 1887, is er op verzoek van de Joodse gemeente op proef een assistent sjochet actief in de persoon van B. Frank. Hij is vele jaren en op meerdere fronten actief binnen de gemeenschap, onder andere als secretaris van het bestuur, voorzanger en bestuurslid bij Joodse verenigingen. De inzet van een extra sjochet is nodig omdat op de zaterdagavonden en na het beëindigen van de feestdagen binnen enkele uren veel vee geslacht moet worden. Daardoor kunnen 'de slagers in de Lare en Spitaalstraat eerst in het nachtelijke uur geholpen worden'. Misschien speelde mee dat een paar jaar eerder een nieuwe verordening op het slachten is vastgesteld die tot extra werkzaamheden leidde. De proef slaagt, in 1889 wordt geld uitgetrokken voor een extra zogenaamde stempeltang, nodig om loodjes als waarmerk aan het koosjer geslachte vlees te bevestigen. Ook 5.000 loodjes worden besteld. Twee jaar later is men aan nieuwe loodjes toe. In 1893 laat de gezondheid van Kleerekooper te wensen over. Hij acht zich niet meer in staat om zijn taken naar behoren te vervullen. En dat zijn er 'sedert vele jaren' meerdere: naast ritueel slachter is hij koster en geldincasseerder. Op enig moment is hij ook voorzanger; zijn vrouw is dan modiste.²³⁴ De werkzaamheden als sjochet wil hij overdragen aan S. de Jong, die al langer hulp-sjochet is. In mei 1896 overlijdt Kleerekooper onverwacht. De *Zutphensche Courant* besteedt daar aandacht aan, vanwege zijn functie als stedelijk keurmeester: 'Men kon het den man reeds een paar jaren aanzien dat hij lijdende was, en toch ... deed hij onverdroten en ijverig zijn plicht, vervulde hij zijn bescheiden doch hoogst nuttige taak. Er werd scherp en streng door hem gewaakt en we zijn er van overtuigd, dat als de heer Kleerekooper over een volle en ongeschokte gezondheid had mogen beschikken, de overheid in hem een nòg strengere dienaar, de marktbezoekers in hem een nog lastiger contròleur zouden gehad hebben, want Kleerekooper was met hart en ziel keurmeester.'²³⁵

Een paar jaar later stelt de opperrabbijn nieuwe taken vast voor de controle van slagers door de sjochet, dat is dan S. de Vries. De uitvoering gaat daardoor veel meer tijd kosten en daarom is er verhoging van salaris. De eerdergenoemde S. de Jong komt weer in aanmerking om hulp-sjochet te worden, onder voorwaarde dat hij in

*Emanuel de Winter (Zutphen 1889-1944), slager. Rond 1923. Broer van Ferdinand.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002)*

*Ferdinand de Winter (Zutphen 1894-1943). Slager. Rond 1930.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

januari 1898 zijn examen daarvoor haalt. Zijn takenpakket is in die tijd omvangrijk: koster, suppoost, opzichter van de begraafplaats, schoonmaker van de synagoge en het gemeentegebouw, lichtopsteker en geldincasseerder. De hulpsjochet is ook belast met het toezicht op de slagerijen. B. Frank neemt nu de controle op het koosjer werken van de bakkers op zich.²³⁶

Begin twintigste eeuw pleit de sjochet voor het op kosten van de Joodse gemeente aanstellen van een andere sjochet voor de duur van drie dagen, zodat hij zijn toegestane acht verlofdagen kan opnemen.²³⁷

Het toezicht heeft ook consequenties. Zo maakt in 1922 J. Vredenburg, opperrabbijn van Gelderland bekend dat de slagerij 'Firma M. de Winter & Zn en het tot nu toe met den Kosher-verkoop belast filiaal dezer zaak van A. Hanouer' niet langer onder rabbinale controle staan.²³⁸

Na de oorlog worden pogingen ondernomen om de orthodoxe voorschriften na te leven. In september 1945 voeren drie Joodse gezinnen een rituele huishouding. Twee andere gezinnen veranderen 'zo gauw het enigszins kan hun huishouding'. In februari 1947 biedt een slager in Apeldoorn aan koosjer vlees te leveren tegen inlevering van geldige distributiebonnen. In december 1948 maakt de Joodse gemeente Zutphen een afspraak met NIG Deventer over de inzet van de Deventer sjochet De Wolff. Voor de slacht zal hij eenmaal per week naar Zutphen komen. Door de hoge leeftijd van De Wolff komt daar echter niet veel van terecht.²³⁹

De goederenschaarste ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog leidt tot een op landelijke regels gebaseerd distributiesysteem voor de beschikbaarstelling van 'ritueel vleesch aan de Israëlitische bevolking dezer Gemeente'. Aan de hand van een lijst met alle Joodse ingezetenen wordt bepaald hoeveel koosjer vlees er voor de stad mag zijn; de namen zijn doorgenummerd tot 489, met toevoegingen en doorhalingen. In maart 1918 is de wekelijkse maximum hoeveelheid 1 kilo per 10 Israëlitische inwoners. Een maandelijks systeem met bonboekjes, honderden vleesbonnetjes, betalingen, afdracht en kwitanties tussen slagers, Joodse gemeente, distributiebureau Zutphen en de directeur daarvan is het gevolg. Deze omslachtige maandelijks procedure is van juli 1917 tot april 1918 van kracht. Tegen het eind van die periode is sprake van verminderde rantsoenering, de bonnen gaan daarom voor twee weken gelden in plaats van een week. In april 1918 komt er ook bemoeienis bij van een landelijk Vetdistributiebureau naar aanleiding van 'Vet voor Israëlieten'. Er wordt toestemming gegeven voor de in Zutphen wonende 'Israëlieten, welke regelmatig steeds ritueel vet gebruiken, één ons rugvet per hoofd per vier weken ter beschikking te stellen, welk vet dan in de plaats komt van bak- en braadvet, dat door hen toch niet

*Carel Weijel (geboren Zutphen 1905).
Rond 1929. Slager, zoon van slager
Abraham Weijel, Sprongstraat 9.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

*Izak Weijel (Zutphen 1904-1943),
broer van Carel.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

gebruikt mag worden'. 'Wij verzoeken U in overleg met het Israëlitische Kerkbestuur wel voor goede controle te willen zorg dragen.'

Het aantal onder de distributie vallende Joodse slagerijen varieert. De genoemde slagerijen zijn: Vleeschhouwerij Firma A.J. van Gelder, Nieuwstad, later vervangen door M. van Gelder Nieuwstad 30; D. Hamburg resp. Vleeschhouwerij A.D. Hamburg. 'Hoek Turf- en Broederkerkstraat'; Wed. J. Koppel en Zn; M.A. Menk; Philip Weijel, Rund-, Kalfs- en Lamsslagerij, Laarstraat 92; M. de Winter & Zoon, Vleeschhouwerij, Nieuwstad 4; Meier Weijel; M. de Wolff & Co Vleeschhouwerij Waterstraat 49; en A. Weijel, die net in die tijd begint.²⁴⁰

In 1977 viert laatstgenoemde slagerij aan de Sprongstraat het zestigjarig bestaan, onder de naam De Hollandse Vleeshal. Na A. Weijel staan Carel Weijel en de eigenaar van dat moment Bram Weijel aan het roer. Uit een interview met Carel Weijel ter gelegenheid van het jubileum: 'Om eerlijk te zijn, niet helemaal zestig jaar daar tijdens de oorlogsjaren, vanaf 1942 tot het eind van de oorlog, collaborateurs de zaak hebben waargenomen. (...) Mijn ouders en een broer zijn omgekomen in een kamp (in Polen), bewijzen dat het mijn zaak was kon ik zodoende niet meer, maar dankzij een ministeriële beschikking konden we uiteindelijk toch weer aan de slag. Hoewel

het allemaal wel moeilijk ging daar we slechts 50 kilo vlees in de week toegewezen kregen. Mijn vrouw, een slagersdochter uit Warnsveld, hielp in de winkel en zelf trok ik de boer op om het benodigde vee te kopen, hetgeen ik nu, hoewel onze zoon de zaak drijft, nog dagelijks doe. Overal in de wijde omgeving heb ik vee gekocht, goed vee mag ik wel zeggen. Er is in dit opzicht echter wel iets veranderd. Als je vroeger een koe kocht voor de slacht moest het een vet beest zijn; tegenwoordig heb je een vleeskoe nodig. Vet eten de mensen niet meer. Het vlees is het enige dat telt. Ingewanden, vet en beenderen leveren tegenwoordig niets meer op. Naast de verandering in de eetgewoonten is er in het vak ook nogal het een en ander veranderd zoals bijvoorbeeld het slachten. Vroeger deden we dat zelf, tegenwoordig gebeurt dat op het abattoir.’²⁴¹

*Betaalde functies binnen de Nederlands Israëlitische Gemeente Zutphen*²⁴²

Onder de kop ‘Jaarwedden’ worden in de laatste decennia van de negentiende eeuw verschillende grotere en kleinere banen genoemd. Naast de eerdergenoemde sjochet zijn dat de voorzanger, koster, geldincasseerder, secretaris, suppoost en de bedienden. Die laatste zijn de klokopwinder, de badvrouw, de pomper van het bad en de lichtopsteker. De groei van de technische mogelijkheden zorgt voor veranderingen en daarmee de beloning. Maar dat voltrekt zich niet van de ene op de andere dag. Eind negentiende eeuw wordt bezuinigd door functies te combineren en bij minder mensen onder te brengen zonder een hogere betaling.

Lichtopsteker

Voor een lichtopsteker op de sabbat en de feestdagen wordt in de negentiende eeuw regelmatig geld uitgetrokken. De komst van gaslicht en later elektrisch licht verandert de taak. In 1890 worden de gaslichten in de winter tijdens de ochtenddienst ook aangezet ter verwarming. In 1902 wordt gasgloeilicht aangelegd.

Pomper en badvrouw

In 1879 is er een nieuwe pomp bij de rituele baden die het oppompen van het badwater makkelijker maakt. Maar de pomp voldoet niet aan de verwachtingen: het is te zwaar voor de badvrouw. De aanleg van de waterleiding maakt de functie ‘pomper van het bad’ overbodig. Begin 1889 krijgt de pomper daardoor zijn laatste loon. Voor de verwarming van de ‘badkamers’ zijn twee kachels noodzakelijk, zo klinkt het in 1882. Na tien jaar blijkt dat de schoorsteen telkens roet doorlaat in het badhuis,

zodanig dat een 'bekwaam rookverdrijver' wordt ingezet. Voor het gebruik van het bad betalen de vrouwen. Tot ongeveer 1890 krijgt de badvrouw een aanvulling op haar salaris van 'de' Vrouwenvereniging in verband met 'onvermogenen die om godsdienstige reden ook van deze inrichting gebruik maken'. Daarna stelt de Joodse gemeente hiervoor een bedrag beschikbaar aan de badvrouw.

Suppoost

In 1885 stelt het kerkbestuur voor om een tweede suppoost aan te stellen, 'zij meent dat de kerkorde daardoor zeer bevorderd wordt'. Twee jaar later blijkt dat er tijdens de feestdagen geen hulpsuppoost is aangesteld, maar dat dat wel wenselijk was geweest door 'de vele kinderen die ook de galerij der synagoge bezoeken bij de hoge feestdagen'. Dormits, rond 1886 overleden, is een met naam genoemde suppoost. In 1889 is er al een tijd geen hulpsuppoost, maar dat komt doordat niemand te vinden is die deze taak op zich wil nemen.

*Elias Cohen, geboren te Zutphen 1906.
Elektricien. Rond 1930.
(NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)*

De broers Philips: Leon (Zutphen 1890-1941) rond 1924, Samuel (Zutphen 1888-1943) rond 1929, en Alexander (Zutphen 1878-1943) rond 1924. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0002 en 0003). Met hun vader Karel hadden zij een exportslager van koosjer vlees, vooral naar Duitsland en Denemarken. In Emmerich beschikten ze over een koelcel voor tijdelijke opslag.

Onderwijs en jeugdwerk

Opzet en inhoud van het onderwijs

Een Joodse gemeente zonder godsdienstonderwijs is ondenkbaar. Joodse leiders stellen het in de loop der eeuwen als verplichting. Het omvat Hebreeuws, de Thora en geschiedenis. Het Joodse godsdienstonderwijs maakt dat veel Joden kunnen lezen en schrijven als dat voor anderen niet vanzelfsprekend is. Dit onderwijs richt zich op kinderen tussen zeven en veertien jaar en staat los van het ‘gewone’ onderwijs. Die leeftijdsgrens heeft te maken met het volwassen worden: jongens op de leeftijd van dertien jaar en meisjes op hun twaalfde. Ze worden dan Bar Mitswa, respectievelijk Bat Mitswa: zoon of dochter van het gebod.

In Zutphen dateert het eerste bericht over Israëlitisch godsdienstonderwijs uit 1820 als er een onderwijzer wordt genoemd. In 1829 komen de lessen aan de orde als de Joodse gemeente aan het stadsbestuur vraagt om een financiële bijdrage voor de onderwijzer. Het gaat om 43 schoolgaande kinderen, van wie twaalf van armlas-tige ouders die allen ‘grondig onderwezen worden, zoo wel in het Hollandsch als Hebreeuws; en zulks voor eerstbeginnenden met behulp van een letterkast, ook voor de Hebreeuwsche taal, door den onderwijzer zelf uitgedacht. (...) door uitleg-ging van den Hebreeuwschen zin der vijf boeken Mozes en door het lezen van een kerkelijk goedgekeurd boek, handelende over zedekunde en Godsdienst. Dat het onderwijs op alle andere Israëlitische scholen in alle steden van dit rijk op dezelfde wijze is ingericht en het niet mogelijk is bij het lezen van de Mosaïsche boeken, de ophelderende aanmerkingen achterwege te laten, en dat (de onderwijzer), wat de bevoegdheid betrof, om zoo veel nodig, godsdienstig onderwijs te geven, daartoe van de Kerkelijke autoriteit de nodige aanstelling had ontvangen.’ Het verzoek wordt afgewezen omdat er ‘slechts 12 zijn, die het onderwijs gratis ontvangen, terwijl alle de overigen het schoolgeld behoorlijk betalen en het dus niet noodzakelijk mag genoemd worden, om voor deze 12 eene tegemoetkoming van stadswege te verlan-gen, te min daar de geheele Israëlitische Gemeente ligtelijk de kosten kan dragen van het onderwijs dier 12 kinderen.’²⁴³ Op een Schoolreglement uit begin 20e eeuw worden in de loop der tijd aanvullingen en verbeteringen aangebracht. In 1908 wordt vastgelegd dat de kerkenraad gelegenheid moet bieden tot het volgen van

◀
1922. Joodse school in gemeentegebouw Halterstraat 22. Uit map van L.J. Spier. Foto J. Sanders. (© Stedelijk Museum Zutphen)

Caroline Elzas - Mainzer (1891-1943) met haar in Zutphen geboren dochters Regine (1919-1945) en Sophia (1921-1944). Rond 1931. (NL-ZuRAZ, 0363, 0003)

Maurits Nathan Elzas (1888-1943), de man van Caroline en vader van Regine en Sophia. (NL-ZuRAZ, 0363, 0002)

‘voldoend onderwijs’ in ‘daartoe bestemde voldoende localen’. Het toezicht ligt bij de ‘Nederlandsch Israëlitische Schoolcommissie te Zutphen’, waarvan een lid tevens kerkenraadslid is.²⁴⁴

Uit 1932 dateert een elf bladzijden en 38 artikelen omvattend gedrukt Reglement der Nederl. Israëli. School te Zutphen, opgesteld door de schoolcommissie, bestaande uit voorzitter B. Heimans, secretaris A. Vomberg en Aron Krukziener. Het doel is onderwijs te verstrekken om de Israëlitische jeugd te vormen tot goede Israëlieten, volgens de leerplannen zoals die in overleg met de Opperrabijn-Inspecteur worden vastgesteld. Zeven hoofdstukken behandelen het beheer van de school, de vergaderingen, de toelating van leerlingen, orde en tucht, de onderwijzers, schooltijd en onderwijs, gevolgd door enkele slotbepalingen. Elk jaar moet een schriftelijk jaarverslag aan de kerkenraad worden geleverd. De schoolcommissie mag geen opmerkin-

gen over een onderwijzer maken 'ten aanhoore der kinderen'. Op de school worden toegelaten jongens en meisjes die 'maatschappelijk' onderwijs volgen uit Zutphen alsmede de eronder vallende buitengemeenten. De ouders of verzorgers hebben de plicht verzuim te voorkomen en de kinderen 'op behoorlijke wijze gekleed en zindelijk ter school te zenden en hen aan te manen en krachtig in te prenten dat ze zich op school stil, gehoorzaam, en streng naar de bevelen der onderwijzers hebben te gedragen'. De deuren van de school worden vijf minuten na de aanvang van de lessen gesloten. Ouders krijgen een ernstige waarschuwing als het verzuim frequent is. Beloningen worden uitgekeerd aan leerlingen die het minst onwettig verzuimen, het meeste vlijt vertonen en de meeste vorderingen hebben gemaakt. Er is geen les tijdens de zomervakantie en 'Gedurende alle Israëlitische feestdagen en hoogtijden, en de daaraan voorafgaande dagen; op de vastendagen; op den 8en Ab namiddags; op de middendagen van het Pésach- en het Soekkousfeest; de beide dagen van het Poeriemfeest; de namiddag- en avonduren van het Chanoekofeest.' Het is de onderwijzers ten strengste verboden zich gedurende schooltijden met andere zaken dan het onderwijs bezig te houden. Zij 'waken met strengheid voor de orde, stilte en oplettendheid der klasse gedurende den geheelen schooltijd. Zij richten hun onderwijs zoodanig in, dat steeds de geheele klasse gedurende den ganschen tijd van het onderwijs bezig zijn. Als er gestraft moet worden kiest de onderwijzer zoodanige geoorloofde straffen, als hij het doelmatigst oordeelt.'²⁴⁵

Na de oorlog, in december 1949, stelt het kerkbestuur een hernieuwde schoolcommissie in, waarin A. Vomberg uit Warnsveld, tevens penningmeester van het bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG), B. de Beer en A. Grünberg zitting hebben. In december 1950 wordt A. Vomberg vervangen door Emanuel Vomberg van Nieuwstad 44, die een grote rol gaat spelen. Benny de Beer bedankt in maart 1953 vanwege zijn drukke werkzaamheden in zijn manufacturenzaak, maar komt daar snel op terug, blijkt op 6 mei: 'Het Kerkbestuur verheugt zich dat U zich toch nog beschikbaar blijft stellen voor het vervullen van Uw functie in het schoolbestuur. Juist in deze tijd, dat er een zo gereduceerd aantal joden zijn, is het van belang, dat men meehelpt om de zaken intact te houden.' Op dat moment zijn er ongeveer dertien potentiële leerlingen in Zutphen en omstreken, slechts drie daarvan ontvangen enig onderwijs. In 1951 zijn er vijf leerlingen en in 1959-'60 negentien onder wie een uit Hengelo en een uit Warnsveld. Emanuel Vomberg maakt van 1951 tot het schooljaar 1960-'61 uitgebreide handgeschreven jaarverslagen van de schoolcommissie. Zijn eerste verslag begint met: '1951. E. Vomberg is door de Kerkeraad December 1950 tot lid der Schoolcommissie benoemd. Hier volgt zijn verslag uitgebracht op de vergade-

ring ten zijnen huize op 6 Mei 1951.' Hij beschrijft in de loop der jaren de contacten met onderwijzers, bijzonderheden over leerlingen, leerlingenaantallen en geeft veel aandacht aan kinderfeesten en -activiteiten, inclusief de vermelding van namen, begeleiders, hoe het vervoer is geregeld, wie in welke auto meereed en de kosten. Het Jaaroverzicht 1951 noemt als vakken 'Hebreeuwsch lezen, en taal, geschiedenis, godsdienstleer. Het schoolbezoek is bevredigend.'²⁴⁶ Over Emanuel Vomberg is verderop in dit hoofdstuk meer te lezen.

In 1956-'57 schrijft een kritische onderwijzer ook zelf een verslag voor de NIG Zutphen en NIG Deventer en dat door hem in kopie naar het Opperrabbinat is gestuurd. Zijn naam staat niet onder het verslag. Hij geeft op vier plekken les, waarvan drie onder Deventer vallen. Hij somt de aantallen leerlingen op: twee in Lochem, twee in Holten, negentien in Deventer en twaalf in Zutphen. Een leerling viel af: '15 jaar; geen interesse; tijdnood. Met inbegrip van de reistijden moet nu per week aan onderwijs worden besteed 17 uur. 13 uur werkelijke lestijden. De absentie was dit jaar minimaal.' Niet toevallig lijkt het dat kort daarna, niet voor het eerst en wederom tevergeefs, wordt voorgesteld de Zutphense kinderen in Deventer les te laten volgen. Uit het verslag van de onderwijzer, met een enkele inkorting: 'Na een jaar met het door de Centrale Onderwijs Commissie uitgegeven leerplan te hebben gewerkt is het duidelijk dat het zeer bruikbaar is en steun biedt. Het leerplan kent ook als doel het aanmoedigen van zelfwerkzaamheid (der leerlingen). Verdere suggesties daartoe zijn echter nooit systematisch opgesteld en uitgewerkt. Een geschiedenis-tekenschrift, een album voor Israëlische postzegels zijn wel eens als middelen genoemd. Voorlopig blijft het bij de zelfwerkzaamheid (van de leraar). Het schijnt mij, dat voor een volledig uitvoeren van het leerplan bij 1 uur les per week, het opgeven van flinke hoeveelheden huiswerk noodzakelijk is. De expositie van de Joint (Joint Distribution Committee, Joodse humanitaire organisatie) met allerlei leermateriaal is voor mij een grote teleurstelling geweest. Leerzaam in één opzicht: t.a.v. Amerikaanse hulpmiddelen bij het onderwijs geen illusies meer koesteren. Als hulpmiddel bij het vak Joods leven verscheen een verhalenboek. Evenals bij andere uitgaven: jammer, dat de stof alvorens naar de drukker te gaan, niet aan diverse deskundigen ter inzage wordt gegeven. De verhaalgegevens zijn prima. De stijl is wat irriterend. Voor het vak Iwritsh verscheen nog geen enkel hulpmiddel.' Hij voegt nog enkele punten toe, belangrijk genoeg om buiten het leerplan om te melden: 'Gedurende de winter was er elke week een gymnastiek- en handarbeidclub van Maccabi. In het voorjaar was er een zwemclub voor de kinderen. Een begin is gemaakt met een Joodse padvindersclub. De mogelijkheden voor Sjabbat-bijeenkomsten werden onderzocht, maar konden bij gebrek aan een geschikte lokaliteit nog niet gerealiseerd worden. Het aantal deelne-

mers aan kampen steeg van 2 vorig jaar tot 5 dit jaar. Nu het onderwijs uitsluitend in het Iwrith geschiedt, rijst ook dit jaar weer de vraag: Waarom de Sjoeldiensten niet in het Iwrith ??'

Een van de taken van de genoemde Joodse Centrale Onderwijs Commissie (C.O.C.) in Rotterdam is in de naoorlogse periode te bemiddelen tussen Joodse gemeenten en onderwijzers, zodat die optimaal inzetbaar zijn. In de jaren vijftig werken in Zutphen vaak onderwijzers die bij de C.O.C. zijn aangesloten.²⁴⁷

Schooltijden en -dagen ²⁴⁸

De schooltijden en dagdelen en daarmee de klassenindeling staan regelmatig ter discussie. Het is in de twintigste eeuw vaak op zondagmorgen of woensdagmiddag. In 1951 wordt ouders verzocht vrij te vragen van de openbare school op de woensdagmiddag voor de godsdienstles. Ter stimulering daarbij de opmerking dat een leerlinge al toestemming kreeg. Als het gelukt is, doemt een praktisch probleem op. 'Wegens kolenbesparing zouden de Openbare Scholen, die Woensdagmiddag vrijaf gaven, in de winter wèl op de Woensdagmiddagen schoolhouden en dan de gehele zaterdag vrij. Het geven van Joodse lessen op Woensdagmiddagen zou daardoor niet mogelijk zijn, want het lesgeven bij avond had bezwaar voor de onderwijzer, die de avonduren al bezet had èn voor de kinderen die van buiten de stad komen.' Doordat een bijzonder zachte winter volgt, ontstaat er geen kolengebrek. De Joodse les op woensdag gaat gewoon door.

In het schooljaar 1957-'58 zijn de lessen als volgt: op zondag de eerste klas van 9 tot 9.30 u, de tweede klas van 9.30 tot 11 uur en de derde klas in tijd deels overlappend van 10.30 tot 12 uur. In die overlap krijgen klas twee en drie gezamenlijke geschiedenisles. Onderwijzer L. van Essen uit Deventer (dat moet de schrijver zijn van bovenstaand jaarverslag) hoort van Roos Groen-Meijers, lid van de schoolcommissie, dat de groepsindeling theoretisch 'wel goed' is, maar ze voorziet moeilijkheden: 'Want alle kinderen hebben n.l. goede rapporten van U gekregen en menen over te gaan.' Als in 1958 het voorstel strandt voor gezamenlijke les in Deventer voor de ongeveer 28 à 30 kinderen uit Deventer en 'maar 13' Zutphense kinderen, vraagt Zutphen bij de C.O.C. om een onderwijzer voor de zondagmorgen. Die is niet beschikbaar, maar de C.O.C. verwijst naar een niet aangesloten onderwijzeres M. Laufer, woonachtig in Rotterdam, de vestigingsplaats van de C.O.C. En Laufer gaat aan de slag, maar niet op zondag. Vanaf mei 1959 zijn de lessen op de dinsdag. In augustus hebben de ouders van de eersteklassers nog steeds bezwaar tegen een andere dag dan zondag. Maar het blijft dinsdag: de eerste klas van 4.15 tot 5 uur, de tweede klas van 5 tot 6 uur 'en het

volgende kwartier huiswerk op school. (...) Want het laat zich aanzien dat van werken in huis te maken bitter weinig terecht zal komen.' Klas klinkt groot: een broer en zus van 9 en 8 jaar vormen de eerste klas en vier of vijf kinderen de tweede klas. Daarbij wordt opgemerkt dat een jongen 'liever niet terugkomt' en een ander in Doetinchem wil aansluiten omdat hij daar naar de ulo zal gaan. De onderwijzer in Doetinchem kan alleen op aanwijzing van de C.O.C. nieuwe leerlingen aannemen. De deelname van de jongen is na verschillende tussenstappen akkoord. Begin 1960 verwondert de Doetinchemse onderwijzer zich erover dat de jongen een aantal keren niet is verschenen. De C.O.C. vraagt Zutphen: 'Zou u zo vriendelijk willen zijn na te gaan wat hiervan de reden is.'

Naast Joodse voorschriften zijn er ook andere regels van toepassing. De onderwijzer in 1959 krijgt een briefje dat twee zussen ziek zijn: '1 is bijna beter van paratyphus en haar zus is nog in observatie.' Reden voor de schoolcommissie om geen school te houden. Precies een week later gaat de ene zus 'sinds vorige week alweer naar de Openbare school. De Directeur van de Geneeskundige Dienst lachte wegens het sluiten van de Joodse school.'

Schoolgeld en andere kosten ²⁴⁹

Over de periode 1912-1922 wordt het schoolgeld berekend op basis van het aantal kinderen per gezin, de klas die bezocht wordt en eventuele gemeentelijke belasting die de ouders moeten betalen. Het te betalen weekbedrag varieert van een dubbeltje voor één kind in de laagste klas tot 1 gulden 65 cent voor vier kinderen in de hoogste klas. 'Voor elk kind meer wordt de helft van het schoolgeld van het eerste kind betaald.' Dit Herzien Tarief der Schoolgelden is in 1907 vastgesteld.

In 1912 krijgen 28 kinderen uit twintig families onderwijs. Tien jaar later zijn er 29 gezinnen met 45 kinderen. Her en der staan opmerkingen zoals 'betaalt niet', 'half schoolgeld', 'geen les', 'uitgeschreven', 'privaatles'. Joodse kinderen uit Brummen gaan naar Zutphen voor onderwijs, wat extra kosten met zich meebrengt. In een vergadering van kerkenraad en schoolcommissie in 1927 wordt besloten bij de Gelderse Tramwegmaatschappij te informeren naar kortingsmogelijkheden voor het vervoer. De uitkomst is onbekend. Bij dezelfde gelegenheid is sprake van een hoog schoolverzuim. Onderwijzer Cohen wijt dat aan interessegebrek. Bovendien vindt hij een zondag- en woensdagmiddag te weinig voor de oudere leerlingen.

In november 1946 vindt afstemming plaats met de Joodse gemeente in Arnhem over het schoolgeld. Daar wordt geen schoolgeld geheven. In 1950 is ook in Zutphen

het onderwijs gratis en voor kinderen uit Steenderen en Hengelo worden tevens de reiskosten vergoed. Maar door de financiële toestand van de gemeente wordt het volgende jaar een aanslag opgelegd aan alle ouders. Daarbij wordt met twee maten gemeten. Waar het voor 'de meesten' jaarlijks vijftwintig gulden is, slaat de kerkenraad de heren E. de Metz en M. Krukziener aan voor vijftig gulden per jaar. De Metz, accountant, vraagt opheldering over de opgelegde vijftig gulden voor zijn zoon Dic. Het antwoord van het bestuur is niet verhelderend. Belangrijke kanttekening: er zijn slechts vijf schoolgaande kinderen. Aan hen wordt een uur lesgegeven, aan respectievelijk een tweetal en een drietal, inclusief een halfuur overlap waarin de gezamenlijke geschiedenisles.

Voor het onderwijs geregeld door de C.O.C. brengt het landelijke NIK een bedrag in rekening, gebaseerd op het aantal leerlingen, de grootte van de gemeente en het aantal lessen per jaar. In 1952-'53 gaat Vomberg, die dan ook penningmeester is, in verweer omdat een aanslag van 150 gulden wordt opgelegd. 'Naar aanleiding van Uw

Overzicht schoolgelden, vastgesteld 1907. (NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 143)

Herzien Tarief der Schoolgelden.
Goedgekeurd in de kerkenraadsvergadering 17 November 1907.

School	Hoofdt Omslag	1 kind	2 kinderen	3 kinderen	4 kinderen	School
Klasse	Klasse	Per Week	Per Week	Per Week	Per Week	Klasse
I	1-3	10	15	20	25	I
II	4-6	12	18	24	30	II
III	7-9	16	24	32	40	III
III	10-11	22	33	44	55	III
V	12-13	30	45	60	75	V
VI	14-16	40	60	80	100	VI
VII	17-19	52	78	104	130	VII
VIII	20-40	66	99	132	165	VIII

(Art. 18) Voor elk kind meer wordt de helft van het schoolgeld van het eerste kind betaald.

aanslag delen wij U mede dat de Heer D. Goudsmit aan vier leerlingen zeven keer les heeft gegeven (6 x in oktober en november). Het komt ons daarom voor dat u zich met het bepalen van de aanslag heeft vergist.' Uiteindelijk hoeft slechts 25 gulden te worden betaald. In 1959 moet 75 gulden worden betaald.

Vanaf december 1954 zijn er vragen over de kosten voor drie kinderen uit Lochem, die officieel onder de NIG Borculo vallen. Hun ouders zien hen graag in Zutphen op les. Borculo stemt in: 'Tot op heden hebben wij nooit geen lusten nog lasten gehad van de familie uit Lochem en bestaat er dan ook onzerzijds zeker geen bezwaar dat deze kinderen in Zutphen gaan leren.' De hele familie wordt welkom geheten bij de Zutphense gemeenschap en meteen uitgenodigd voor het Chanoekafeest 'in ons nieuwe gebouw, Coehoornsingel 58'. Als de kinderen ook naar een landelijke Joodse Jeugddag willen weigert Borculo daaraan mee te betalen. Nog in 1958 wordt Borculo aangeslagen voor de kinderen en omdat de vader zegt in Zutphen te betalen wordt daar navraag gedaan. 'U doet ons een groot genoegen alles omtrent de betalingen of niet ons te willen melden', want de vader is de man 'om zich overal onder uit te draaien dit natuurlijk zeer betrouwelijk'. Zutphen antwoordt: 'Hoewel wij de heer schreven, dat zijn kinderen alhier Joodse les konden ontvangen en het lesgeld te samen 50 gulden zou bedragen, hebben wij er eerlijkheidshalve nooit om gevraagd. Want zij hebben weinig van die gelegenheid gebruik gemaakt. Van weigering om te betalen is dus nooit sprake geweest.' De vader blijkt bovendien wel iets aan de NIG Zutphen te betalen. Maar dan slaat de privacy toe: de grootte van de bijdrage(n) mag men 'natuurlijk niet noemen'.

Onderwijs in de oorlog

In de zomervakantie van 1941 brengt het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming door een vertrouwelijke brief alle schoolbesturen op de hoogte dat per 1 september schoolkinderen 'van Joodschen bloede' op afzonderlijke scholen bijeengebracht moeten worden. De noemer Joods onderwijs gaat daardoor meer omvatten. Eigenlijk is de term 'school voor Joodse kinderen' beter, te meer daar het onderwijs op de Joodse scholen 'neutraal' dient te zijn: godsdienstonderwijs mag geen vak zijn, met uitzondering op vanouds geheel Joodse scholen. Eerder al, op 30 november 1940, is het Joodse leerkrachten verboden te werken binnen het reguliere onderwijs. De schoolbesturen moeten zo snel mogelijk, doch uiterlijk binnen zeven dagen na aanvang van het nieuwe schooljaar, aan hun gemeentebestuur laten weten om welke kinderen het gaat; om onrust te voorkomen mogen de ouders pas kort voor het inwerkingtreden geïnformeerd worden. Op grond van de inventarisatie

wordt bepaald waar Joodse scholen komen. Voor Joods lager onderwijs worden in Gelderland Apeldoorn, Arnhem, Nijmegen, Winterswijk en Zutphen aangewezen, en voor voortgezet onderwijs alleen Arnhem en Winterswijk. In Deventer mogen beide soorten onderwijs komen. De scholen komen onder beheer van de plaatselijke Joodse Raad die ook moet betalen voor de ‘ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs’. De lokale overheden moeten wel voorschieten voor inrichting en instandhouding van de schoolgebouwen, het aanschaffen van leermiddelen, de salarissen van de leerkrachten en hun eventuele reis- of verhuiskosten, echter slechts tot de overdracht aan de Joodse Raad op 1 september 1941 een feit is. Vanaf dan is het verboden dat het stadsbestuur betaalt voor het Joodse onderwijs.²⁵⁰ De bezetter eist aanpassing van het lesmateriaal, zoals verandering van geschiedenisboeken en het verwijderen van de namen en het werk van Joodse schrijvers.²⁵¹ De brief waarin het Zutphense stadsbestuur meedeelt per 1 september 1941 geen verantwoordelijkheid meer te hebben voor de Joodse school en daarmee de dienstverbanden met het personeel beëindigt, is gedateerd 11 december 1941(!). Hij is gericht aan Roos Groen-Meijers omdat zij de enige te traceren leerkracht is en mede omdat van de leerkrachten alleen zij een Sperr bezit, die haar voorlopig vrijwaart van deportatie.²⁵²

De in 1940 ontslagen leerkrachten kunnen nu op de Joodse scholen aan het werk, maar ze zijn met te weinig om aan alle in de Lager Onderwijs wet van 1920 gestelde eisen te voldoen. Dit wordt ‘opgelost’ door enkele artikelen tijdelijk niet van toepassing te verklaren, zoals het verplichte aantal leerkrachten per school en het werkverbod voor gehuwde vrouwen.²⁵³ De landelijke Joodse Raad probeert het beperkte aantal leerkrachten eerlijk te verdelen over verschillende scholen. Dit maakt bijvoorbeeld dat de Zutphense Roos Groen-Meijers tot september 1942 in Rotterdam werkt en dat het er niet toe doet dat ze op 12 april 1942 is getrouwd, met Meijer Groen.²⁵⁴ Op de Joodse school voor middelbaar onderwijs in Arnhem zitten leerlingen uit Zutphen. Omdat Joden niet mogen reizen, moeten de leerlingen of hun ouders regelmatig een reisvergunning aanvragen.²⁵⁵ Leo Krukziener (geboren in 1925), zoon van een van de eigenaren van de Zutphense Pettenfabriek, beschrijft hoe hij met zijn neef dagelijks naar het Joods Lyceum in Arnhem gaat, met ‘de verplichte gele ster op de kleding’ en een ‘speciale reisvergunning voor Joden zonder recht van zitplaats’, in een stoomtrein met veel haltes. ‘Op een van de eerste dagen dat ik in de trein stapte met mijn tas vol boeken en een blikken brooddoos met daarin mijn lunch stond een lange, gedistingeerde heer op, lichte zijn hoed en bood me zijn plaats aan als demonstratief gebaar van sympathie met de situatie van de Joden en als publieke uiting van zijn anti-Nazi gevoelens. Zijn geste bracht me in verlegenheid en ik legde uit dat ik moest weigeren, maar het voorval maakte diepe indruk op me. (...) som-

Joodse school in gemeentegebouw Halterstraat 22, rechts onderwijzeres Roosje Groen-Meijers, Roo voor de intimi. Bij verschillende kinderen te zien de vanaf begin mei 1942 verplichte ster. (© Stedelijk Museum Zutphen)

mige docenten waren ontslagen hoogleraren en rechters. Ik kreeg les van de president van de Hoge Raad, Visser, die eenmaal per week vanuit Den Haag naar onze school kwam en lessen gaf die op ons allemaal diepe indruk maakten. De klassen waren erg klein. Ik zat in de derde klas van het gymnasium met twee anderen in dezelfde richting. Van tijd tot tijd verdwenen leerlingen maar niemand vroeg waar ze naar toe waren: een kamp, ondergedoken, in het verzet of naar het buitenland.’²⁵⁶

Na de oorlog

Het Joods onderwijs wordt snel na de oorlog opnieuw vormgegeven. Landelijke initiatieven worden ontplooid ter ondersteuning van de gedecimeerde lokale gemeenten en om de diversiteit aan onderwijsvormen en -niveaus meer kans te geven door een centrale organisatie. Bij herhaling worden oproepen tot aanmelding daarvoor gedaan. Plaatselijk wordt van alles ondernomen om het voor de jeugd aantrekkelijk te maken bij de gemeenschap te horen.

Het Opperrabbinaat schrijft in januari 1946 dat er leemten zijn ontstaan op verschillende gebieden. Het noemt daarbij het godsdienstonderwijs, naast de eredienst, cultureel werk en het 'kinderprobleem'. Dit laatste betreft de ondergedoken Joodse kinderen van wie de ouders vermoord waren: hoorden die bij hun onderduikouders te blijven of te worden ondergebracht bij Joodse pleegouders? Het Opperrabbinaat vervolgt: 'Nu de voedselvoorziening weer ruimschoots voldoende is dienen onze huishoudingen weer 'kosjer' te worden.' Overigens was er ook toen nog veel 'op de bon'.

Kort daarna is er een landelijke studieweek voor Joodse leraren 'die in den huidige tijd de wel zeer moeilijke taak op zich hebben genomen om de Jeugd de kennis van het Jodendom bij te brengen. Gebrek aan behoorlijk leer materiaal en aan goede behuizing, naast de groote problemen welke de oorlog geschapen heeft als verwildering en vaak ook daarbij afkeer van iederen godsdienstvorm, verzwaren de taak van den Joodschen onderwijzer ten zeerste.' Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) vraagt in 1946 de Joodse gemeenten bevoegde onderwijzers te melden en ook personen die mogelijk geschikt zijn zich te bekwamen. In Zutphen stelt A. Vomberg uit Warnsveld zich beschikbaar voor het geven van onderwijs. In 1950 volgt een vergelijkbare oproep wegens de 'dreigende nood-toestand'. 'Er bestaat een gegronde vrees dat er binnen afzienbare tijd vrijwel geen Joodse leraren in Nederland meer zijn.' In Zutphen komt dan volgens het NIG-bestuur niemand in aanmerking.

In 1948 ontstaat het idee voor landelijke schriftelijke cursussen in combinatie met 'af en toe bijeenkomsten om persoonlijk contact met de kinderen te krijgen en te controleren of zij ook van de cursussen profiteren'. Eerder is al een zogenaamde *Limmoed*-krant (*limmoed* is leren) verschenen, bestaand uit lessen voor de Joodse jeugd, over onder andere geschiedenis en de godsdienst en zijn wetten.

Op 27 augustus 1952, de dag dat een ruimte in Lunchroom 't Klaverblad aan de Nieuwstad 35 voor het eerst als school wordt gebruikt, bezoeken leden van de C.O.C. Zutphen. Onduidelijk is wat hun taak of bevoegdheid is. Om leerlingen te stimuleren wordt in dat jaar voorgesteld examens te maken over de lesstof. Het aanmoedigen van leerlingen lijkt niet overbodig, gezien de jaarverslagen van de Zutphense schoolcommissie: '28 December (1953) waren er geen kinderen op de les verschenen. Hadden vakantie genomen.' En in 1954: '17 juli geen school wegens te weinig kinderen door de warmte in de stad.'

In 1958 verricht opperrabbijn Berlinger een schoolinspectie. Enkele dagen daarvoor wordt dit vanuit Utrecht aangekondigd: 'De Opperrabbijn deelt mee a.s zondagochtend de G'dsdienstles in Uw gemeente te inspecteren.' De onderwijzer is al door hem op de hoogte gesteld.²⁵⁷

Vanaf 1946 vraagt de enige Joodse Middelbare school in Nederland, het Joods Lyceum te Amsterdam, vijf jaar op rij tevergeefs om aanmelding van Zutphense leerlingen. In 1954 roept de Nederlandse Stichting ter Bevordering van Ambacht, Industrie, Landbouw onder de Joden eveneens op tot inschrijving van jongens en meisjes in verschillende opleidingen. Bijkomende activiteit is het geven van cursussen in het hele land, onder meer weven in Apeldoorn. Voor zover bekend levert ook dit geen aanmelding uit Zutphen op, ondanks het aanschrijven door secretaris Meijers van de gemeenteleden, waarin hij ook voorstelt samen met Deventer, Apeldoorn en Arnhem een cursus naar deze regio te halen. De oproep van de stichting leidt wel tot een hulpvraag voor een 'negentienjarig familielid'. Het afschrift van de brief is niet ondertekend, zodat het gissen blijft of de schrijver dezelfde is als die van de andere brieven aan en over deze stichting. Een jongen heeft drie jaar lang goed gefunctioneerd als magazijnbediende bij een Zutphense zaak in meubelbekledingstoffen, tapijten 'en wat zoal te pas komt. De reden van zijn ontslag ligt volgens mijn besliste mening in het feit, dat zijn bedrijfschef hem als jodenjongen niet kan 'zien' en hem er uitgep... heeft. Het feit ligt er nu eenmaal en dit is niet ongedaan te maken en eerlijk gezegd lijkt me dit zelfs nu ook niet meer gewenst.' Door moeilijke thuisomstandigheden verblijft de jongen tijdelijk bij de briefschrijver in huis. Zoeken naar een baan in Zutphen en een advertentie in het NIW hebben niets opgeleverd. Kan de stichting hier iets in betekenen?²⁵⁸ De uitkomst is onbekend.

Emanuel Vomberg

De moeilijkheden van kleine Joodse gemeenten in het na-oorlogse Nederland weerspiegelen zich in werkzaamheden rond het onderwijs. Veelvuldig valt daarbij de naam van Emanuel Vomberg (1891-1965), roepnaam Manuel. Op alle mogelijke manieren en over een lange reeks van jaren zet hij zich in om de jeugd te betrekken bij de Joodse gemeenschap. Dit naast zijn werk voor de kerkenraad en zijn eigen manufacturenzaak aan Nieuwstad 44.

Hij onderhoudt de contacten met de C.O.C. en (potentiële) onderwijzers. Als een onderwijzer onverwacht verhinderd is schrijft Vomberg dezelfde dag de ouders van de leerlingen aan. Hij schrijft vaak brieven op zoek naar geschikte boeken voor de Joodse les. Bijvoorbeeld in 1955: voor het leesonderwijs krijgt hij vanuit Leeuwarden informatie over een boek dat met voldoening gebruikt wordt in Bussum. Ook zijn briefwisselingen nodig om cadeaus te vinden voor het *Chanoeka*-kinderfeest (lichtjesfeest), tot in Israël aan toe en dan ook nog tevergeefs. En zo is hij weer een paar brieven verder. Bij landelijk jeugdactiviteiten motiveert hij de ouders tot deelname

van hun kind. Zo nodig regelt hij financiën. Hij brengt activiteiten ook onder de aandacht van Joodse kinderen die het godsdienstonderwijs niet volgen. Hij haalt en brengt kinderen. Als een kind van buiten de stad met de bus komt naar de les, ontvangt hij thuis met limonade of chocolademelk.²⁵⁹ Hij maakt zich zorgen over de veilige thuiskomst van het kind, zeker als het vroeg donker is. Hij probeert dan de schooltijden aan te passen. Als één moeder vraagt om vervroeging van de schooltijden omdat er dan voor haar dochter meer tijd is om met haar vriendinnetjes te spelen, gaat hij daarmee aan de slag richting andere ouders: ‘En vindt u die verandering ook een verbetering voor de zomerdag?’ Een ander briefje: ‘Wij maken u er op attent, dat Uw zoon nu al voor de tweede keer achtereen de Joodse les verzuimd heeft. Weet U daar wel van?’ Een aandoenlijke briefwisseling in 1959 gaat over een *Pentateuch*, de Thora, met Nederlandse vertaling die cadeau is gegeven aan een ‘barmitswajongen’ zonder de inhoud te controleren. Er blijken twee bladzijden half uitgescheurd te zijn. De Amsterdamse firma belooft een nieuw exemplaar, wat maar niet gebeurt, terwijl de jongen daarnaar blijft vragen. Vanwege de verstreken tijd krijgt de toenmalige

Nieuwstad met links Lunchroom 't Klaverblad, waar in de jaren vijftig Joodse les werd gegeven. Rechts, in eerste pand met egale zonwering: winkel en woonhuis E. Vomberg, Nieuwstad 44. Jaren vijftig.
(© Stedelijk Museum Zutphen)

onderwijzer Israëls, die in Amsterdam woont, de vraag er een te halen. Vomberg zelf heeft de jongen voorbereid op zijn Bar Mitswa.²⁶⁰

Kinderfeesten en -bijeenkomsten

Van oudsher worden bij feestelijkheden de kinderen betrokken. Zo is er bij de herdenking van het vijftigjarig bestaan van de synagoge in 1929 een Groot Kinderfeest. De door het iconische gedicht van Willem Wilmink postuum geëerde goochelaar en illusionist professor Ben Ali Libi treedt bij die gelegenheid twee keer op.²⁶¹

De naoorlogse schoolcommissie organiseert geregeld kinderfeesten, zoals bij Chanoeka en Poerim (Lotenfeest, herdenkt wending van het lot Joodse volk). Kinderen en volwassenen voeren zelf toneelstukjes op en laten muziek of zang horen. Er worden spelletjes gedaan onder leiding van moeders. Soms wordt iemand ingehuurd, zoals een goochelaar ('kantoorbediende bij de Amsterdamse Bank') of 'Keizers Poppenspel' uit Zutphen. Er is limonade. Traktaties bestaan dikwijls uit fruit, zoals appels en mandarijnen, vaak door Vomberg zelf gekocht, maar ook snoep. Een keer zijn er tien Hebreeuwse chocoladeletters, opgespoord via meerdere brieven. Een cadeau bij Chanoeka kan speelgoed zijn of een boek. Dat laatste in 1952 uitgezocht door mevrouw Vomberg. Een andere keer is er een 'Commissie van aankoop der cadeau-tjes', bestaande uit twee dames.

Er worden locaties gehuurd voor de feestjes. In 1951 zijn er twintig kinderen, onder wie zeventien die de godsdienstlessen niet volgen, op het Chanoekafeest in Hotel Negro, Houtmarkt 63b. Een jaar later wordt het feest gevierd in de bovenzaal van De Prins, ingang Marschpoortstraat 19. Maar Negro heeft de voorkeur door de grotere ruimte en de aanwezigheid van een piano. Dus het volgende jaar wordt daar weer gefeest. De jongens en meisjes spelen zelf toneel, ondanks de 'korte voorbereidings-tijd goed geslaagd'. Deze keer een goochelaar uit eigen kring, F.S. Elzas. In 1958 voeren de kinderen met Chanoeka een revue op over de sabbat, feestdagen en hoogtijden. 'Het was dezelfde revue waarin Mevr. Noach 35 jaar geleden als schoolkind te Arnhem meegespeeld heeft. Het was fantastisch hoe goed ze alles onthouden had en daardoor de kinderen kon instrueren.' In 1954 schrijft Vomberg verschillende mensen in het land aan om een nieuw toneelstuk te vinden dat door de kinderen met Poerim kan worden opgevoerd. Een van de antwoorden: 'Wij zitten er hier ook altijd mee.' In 1955 vraagt Vomberg de C.O.C. naar een alternatief: het gebruik van lantaarnplaatjes. Hij wordt verwezen, met een waarschuwing: 'U moet te voren uitzoeken, wat u nodig heeft, anders krijgt U onwillekeurig Christelijke plaatjes er tussen door. Voorts kunt u zich wenden tot de Eerw. Heer L. Slagter te Enschede, die, naar wij vernamen, lantaarnplaatjes betreffende de Joodse Geschiedenis heeft vervaardigd.' Eerder heeft men al eens toevlucht gezocht tot moderne middelen: een filmvoorstelling, waarvoor tien gulden is betaald aan Buurt- en Speeltuinenvereniging Het Deventerwegkwartier. Het Poerimkinderfeest in 1956 vindt in eigen huis plaats, synagoge Coehoornsingel 58. Op het programma staan naast een serieuze inleiding onder meer 'Mina van China en Jan van Japan' en Betty Groen goochelt deze keer. Het Chanoeka-kinderfeest staat dat jaar 'weer onder beproefde leiding van de dames R. Groen-Meijers en M. Turksma-Nathans. De kinderen voerden zelf een poppenrevue op vervaardigd door Mevr. Krukziener-Berreklouw. Regie Mevr. Groen-Meijers. Daarna was er poppenkast

◀

Poerimfeest, 1958, kinderen uit Zutphen en Hengelo Gld in synagoge Coehoornsingel. V.l.n.r. achter Lizzy Turksma, Hannemien de Metz, Herman Grünberg, Leo Meijers (Hengelo), Bettie Groen, Marian Groen. Zittend Eddy Noach, Joost de Metz, Belia Groen, Leo Meijers (Zutphen). (documentatie S. Laansma, in bezit R. Noach)

waar Dic de Metz als Jan Klaasen en Mevr. Groen als Katrien optraden. De kast was door Dic de Metz zelf vervaardigd. Pianobegeleiding door Kitty Tertaas (Noach) en Mevr. Krukziener-Berrekouw. Leo Meijers bespeelde de piano ook heel verdienstelijk. Alles is bijzonder goed geslaagd. Ook de volwassenen hebben smakelijk meegelachen.' De traktaties: onder meer vierentwintig gebakjes à 15 cent van Kreijenbroek, Turfstraat 37, en vijf flessen chocomel.²⁶²

Regionaal²⁶³

De samenwerking tussen naburige Israëlitische gemeenten wordt gezocht, vanwege de kleine plaatselijke groepen. In 1951 worden de Zutphense kinderen uitgenodigd door het Deventer Joods bestuur om samen met de kinderen van daar, 'op veelvuldig verzoek van de leerlingen', per Diesel uit Deventer op een leerzame en interessante excursie naar de Matzefabriek Hollandia in Enschede te gaan. Er komen slechts drie Zutphense kinderen in aanmerking, nota bene uit Dieren, Doesburg en Hengelo. In de daaropvolgende jaren sluiten de kinderen verschillende keren aan bij feesten in Arnhem. 1953: 'Het feest was niet zo gezellig als vorig jaar.' Het vervoer met particuliere auto's richting Arnhem levert problemen op als een van de autobezitters ziek is en er juist die dag een bestuursvergadering wordt gehouden.

Begin 1955 is er een poging om een afdeling van de landelijke jeugdvereniging Bne'-Akwah / Bne Akiwa in Zutphen op te richten, eventueel samen met omringende plaatsen. Het lijkt er niet van gekomen, want in een brief twee maanden later nodigt initiatiefnemer A. de Lange de Zutphense jongeren uit voor de, sinds enkele maanden, regelmatig plaatsvindende bijeenkomsten van de jeugdvereniging in Borculo. 'Aangezien de Joodse jeugd vooral in het oosten van ons land weinig Joods contact heeft, hopen wij dat de Joodse jeugd uit Zutphen van deze gelegenheid zal gebruik maken.' Jongeren van 14 tot 18 jaar zijn welkom. In Zutphen behoren slechts twee meisjes van 14 en 16 jaar tot die doelgroep.

Ter gelegenheid van tien jaar Poerimfeesten in Enschede in 1955 zijn alle Joodse kinderen uit Overijssel en de Achterhoek welkom. De revue 'Ga je mee naar Joodse les?' heet het hoogtepunt te zijn. Veertien kinderen uit Zutphen en hun begeleiders, onder wie mevrouw Groen, gaan er met de trein naar toe.

Twee jaar later leveren de Zutphense kinderen in Enschede een actieve bijdrage door toneelstukjes met dans en zang uit te voeren. Probleem is het ontbreken van een piano in de 'mooie nieuwe toneelzaal van de Lonneker Coöp. Melkinrichting en Zuivelfabriek G.A.'. Als alternatief wordt een accordeonist gevraagd, 'maar die bezitten we in Enschede niet. Een andere oplossing zou zijn, dat U onmiddellijk de

muziek opstuurt en dat ik die opneem op mijn band-recorder. Dat brengt weliswaar geen kosten met zich mee, maar dan moeten de kinderen er wel op ingesteld zijn, dat ze zich precies aan de maat moeten houden; want een begeleider past zich (aan) aan het tempo der kinderen en dat kan een recorder uiteraard niet! – In het uiterste geval moeten wij toch een piano huren. Doch dat brengt kosten van 35 of 40 gulden met zich mee en dat is natuurlijk zonde.’ Het resulteert in een ‘Halve pianohuur’ voor zowel Zutphen als Enschede. ‘De ontvangst, de medewerking om het de kinderen gezellig te maken, de traktatie voor de kinderen en het ontbreken van waardering voor de vele moeiten die de Zutph. dames zich getroost hebben om te helpen het feest te doen slagen, dat alles viel bitter tegen. Het door Enschede gebodene was miniem. Het geheel was een teleurstelling voor de kinderen. In het daarop verschijnend nummer van het Enschedese gemeenteblad stond een verslag van ’t feest, waarin vermeld stond van het verwelkomen en bedanken aan Zutphen, waaruit bleek, dat men daar wel weet hoe of het behoort. Maar op het feest zelf heeft men er niets van bemerkt.’

Landelijk²⁶⁴

Tussen 1951–1955 is er veel post van en naar de stichting Keren Hathora in Amsterdam, die in het briefhoofd heeft staan: ‘Zonder Thora zouden hemel en aarde niet kunnen bestaan.’ Deze organisatie houdt acties waarvan de opbrengst ten goede komt aan opleidingen in Israël. De acties bestaan uit verkoop van zakjes bruidsuiker met een kaart om aan (klein-)kinderen te geven of sturen. Schoolcommissies kunnen ze aan de leerlingen verstrekken. Door de inzet van Vomberg gaat het aantal verkochte zakjes in Zutphen van vijftien in 1951 in korte tijd naar meer dan 110, waarvan een vijfde voor rekening van de schoolcommissie. Alex Krukziener is goed voor twintig stuks met bestemming kinderkuis Paedagogium Achisomog te Apeldoorn. Vomberg wordt door de organisatie ‘zeer hartelijk (bedankt) voor de wijze, waarop U in Zutphen de actie voor ons gevoerd hebt’. Ook als privépersoon deelt hij uit aan verschillende kinderen en met zijn vrouw samen aan hun kleinkinderen. Naast de bruidsuikers worden naar Zutphen ook twintig Chanoeka-busjes opgestuurd ‘welke wij U verzoecken bij Uw gemeenteleden te willen plaatsen. Wij hopen, dat zij flink gevuld zullen worden.’ In december 1954 wordt een Menorah-spel aangeboden om ‘te breken met de sleur van de bekende busjes voor Chanoekah’. Het is gebaseerd op ganzenbord, maar dan een reis op de kaart van Israël met zes vliegtuigjes als pionnen. Vomberg bestelt dertien spelen, naar aangenomen mag worden ook voor de leerlingen. Vanaf maart 1951 is er regelmatig uitwisseling met het Comité Jom ha-No’ar, dat

een jaarlijkse Joodse Jeugd Dag organiseert, dat jaar voor het eerst. ‘Het is gebleken, dat de behoefte zich te verenigen en op gezette tijden samen te komen thans groter is dan voor de oorlog. Dit geldt in bijzondere mate ten opzichte van de Joden in Nederland. Helaas missen velen – ten gevolgen van de zozeer gedunde Joodse Gemeenschap – de gelegenheid met anderen in aanraking te komen. Gemeenten met 1 of 2 Joodse gezinnen behoren niet tot de uitzonderingen.’ Het doel is alle kinderen in Nederland die Joods onderwijs ontvangen, samen te brengen en hen op ‘Joods-verantwoorde wijze’ bezig te houden. Naar schatting zijn er 900 gegadigden. De eerste keer, in juni in Zeist, zijn er maar liefst 700 deelnemers. Onder hen drie van de slechts vijf onderwijs ontvangende kinderen uit Zutphen. Op het programma staan een toespraak van de opperrabbin, tableaux Joodse geschiedenis, Israëlitische volksdansen, een toneelstuk over een kibboets, een Israëlitische kinderfilm en samenzang Joodse Liedjes. In een later jaar wordt sport toegevoegd. Het tweede jaar gaan er weer drie kinderen. Adviezen aan de begeleiders: ‘Indien een kind in trein of bus onpasselijk wordt, laat het dan bij een open raam zitten,’ en ‘Controleer voor de terugreis, of Uw kinder-aantal klopt’.

In 1954 is er een ‘Landdag voor de gehele Joodse jeugd in Nederland’ die zich richt op een oudere doelgroep tot 18 jaar. ‘Aangezien de deelnemers zelf voor hun eten moeten zorgen, vertrouwen wij er op, dat U de kinderen er op wijst, dat het voedsel kasjeer moet zijn.’ Zutphen steunt deze dag met een gift van 25 gulden.

Het enthousiasme voor deelname aan dergelijke dagen neemt in Zutphen af, hoewel het aantal deelnemers toeneemt, met als hoogste aantal twaalf in 1958. Een jaar later is een grens bereikt wat betreft Jom ha-No’ar: ‘Aan de organisatie ontbrak weer het een en ander. De stemming van de Zutph. kinderen was van dien aard, het viel hun weer zo erg tegen, dat ze geen zin hebben volgende jaren deel te nemen.’ Niettemin vindt op 3 juli 1960 de jeugddag plaats in de Buitensociëteit in Zutphen. ‘Deze dag is bedoeld als een beloning voor een jaar regelmatig schoolbezoek. Maar vooral als een aansporing tot verdere Joodse studie, opdat jullie bewuste en trotse Joodse mensen wordt, trouw aan de Thorah, trouw aan je volk en trouw aan je land.’ Kinderen tot elf jaar doen mee aan sport- en spelwedstrijden op de aangrenzende velden onder leiding van ‘Mevr. Groen Alhier’. Aan het eind van de dag is er een groen keppeltje achtergebleven op het terrein.

In 1959 organiseert het Joods Nationaal Fonds een internationale wedstrijd voor kinderen. De twee Nederlandse winnaars mogen meedoen aan een ‘internationale quiz betreffende Joodse kennis en kennis van Israël die vermoedelijk door de Engelse televisie (zal) worden uitgezonden’. Hoewel er dertien schoolkinderen zijn, schrijft Vomborg: ‘Tot mijn spijt moet ik U mededelen dat er geen belangstelling is. Voor

de wedstrijd kennen ze te weinig. De onderwijzeres geeft alleen op zondagmorgen les aan 4 klassen in totaal 3 uren en kan daarom geen tijd er af nemen om de kinderen, zelfs uit de hoogste klasse, er mee te helpen.' Dit tempert het enthousiasme van Vomberg niet, want in 1960 probeert hij de jeugd opnieuw voor de wedstrijd te enthousiasmeren door het rondsturen van een quiz-blad dat onderdeel uitmaakt van de selectieprocedure. Hij stuurt het niet alleen aan de leerlingen van de Joodse school, maar aan alle schoolgaande Joodse kinderen. Hij licht toe: 'Zoals op de voorzijde van het formulier staat, is Nederland al nummer 1 in de internationale competitie. Het zal dus aardig zijn wanneer jullie allemaal er aan meewerkt dat Nederland nummer één blijft. Het is een aardige, tevens leerzame puzzle. Doet eens jullie best.' Het resultaat is 'dat alleen het hier bijgaande éne formulier bij mij is terugbezorgd. 'k Hoop, dat U er meer terug ontvangen hebt.'

Godsdienstleraren tot de Tweede Wereldoorlog

De eerstgenoemde Joodse onderwijzer in Zutphen is Salomon Levij Sneyer. Dat is in 1820, hij is dan al op leeftijd: geboren rond 1743, in een plaats genaamd Balkholt. Hij werkt door tot zijn dood op 95-jarige leeftijd in 1838.

Zijn opvolger is Salomon Abraham Gombrecht, in Zutphen geboren in 1798 en woonachtig geweest in de Barlheze. Gombrecht verzoekt het stadsbestuur in 1841 om als onderwijzer 'eenige subsidie uit stads kas' te ontvangen. Dat wordt 'billijk en regtmatig' gevonden vanwege de 'merendeels onvermogenen staat van de Israëlitische ingezetene alhier' en omdat de informatie over hem 'alleszins tot zijn lof strekken'. Hij ontvangt voortaan 75 gulden jaarlijks. Na zijn overlijden in juni 1852 zorgt zijn broer, slager Jacob Abraham Gombrecht, ervoor dat de tweede helft van de gratificatie over het lopende jaar uitbetaald wordt ten gunste van de minderjarige kinderen van de overledene. De kinderen zijn aan de zorg van de broer toevertrouwd, omdat de moeder enkele jaren eerder al overleden is. Ze zijn met hem bekend omdat hij al jaren deel uitmaakt van het gezin. Die uitbetaling gaat niet ten koste van Gombrechts opvolger, J. Schweiger, 'tijdelijk belast met het onderwijs in de bijzondere Israëlitische School'. Hij ontvangt over het tweede halfjaar 1852 eenzelfde som. Jacob Schweiger is geboren in 1792 in Neurenberg en in ieder geval rond 1840 al woonachtig in Zutphen. Hij overlijdt in januari 1854. Er is een hiaat tussen hem en de volgende onderwijzer.

Van januari 1866 tot mei 1876 staat David Klein ingeschreven in Zutphen, eerst aan de Dieserstraat. Hij is geboren in Zaltbommel in 1834 en komt vanuit Oss. Naast onderwijzer is hij ook secretaris van het kerkbestuur. Hij vertrekt naar Arnhem.

Benjamin Frank met Jo Spier, ongeveer 1910. Naast onderwijzer vervulde Frank nog vele andere functies binnen de Joodse gemeenschap. (documentatie Laansma, in bezit R. Noach)

Op 2 september 1876 gaat Benjamin Frank als ‘Isr. Kerkelijk Leeraar’ en voorzanger van start. Hij is in 1842 in Nijmegen geboren en vanuit Deventer naar Zutphen verhuisd. Na eerder werkzaam te zijn geweest in Sint-Oedenrode, Hoorn en Tilburg, vervult hij ruim veertig jaar deze taken in Zutphen, waar hij in 1919 overlijdt. Net als zijn voorganger Klein is Frank in Zutphen ook secretaris van het kerkbestuur. Bij zijn naam in het Bevolkingsregister staat een stempel ‘Invalid. wet’.²⁶⁵ In 1909 wordt hij bij zijn vijftigjarig jubileum als voorzanger toegesproken door zijn oud-leerling L.J. Spier: ‘Gij hebt ons met liefde schoone bijbelverhalen vertolkt en ons het fier

zelfbewustzijn gegeven te behooren tot dat geslacht van zieners en profeten. Op Uw levensavond zult ge op dit uur terugzien en er zal vrede zijn in Uw ziel.’²⁶⁶

Vanaf 1882, dus in Franks periode, staat jaarlijks een hulponderwijzer op de loonlijst, maar waarschijnlijk wordt deze functie al eerder uitgeoefend. In 1885 wordt I.E. Kleerekoper genoemd als ‘Godsd.- leeraar Isr. Gem. Zutphen’²⁶⁷ en die is dan al 28 jaar in dienst. Franks latere opvolger als godsdienstleraar en voorzanger is Levie Staal (geb. 1874, Sneek) en al vanaf 1897 actief in Zutphen. Hij komt dan uit Leiden. In het licht van het veertig jarig jubileum van Frank als godsdienstleraar in Zutphen in 1916²⁶⁸ is onduidelijk wanneer Staal de eerste man is geworden. Staal volgt de opleiding tot godsdienstleraar aan het Amsterdamse Nederlandsch Israëlitisch Seminarium. In augustus 1899 voltooit hij via zelfstudie de graad van *darsjan* (voorganger met bepaalde graad). Naast de reguliere godsdienstlessen geeft hij op zondagavond lessen Hebreeuws en geschiedenis aan gevorderden. In 1906 schrijft hij een spraakmakend en decennialang veel gebruikt boek voor school en thuis *Israël onder de volken*.²⁶⁹ Zie voor Frank en Staal ook het hoofdstuk Kunst en cultuur.

Januari 1910 begint een door Staal ontwikkelde cursus ‘bedoeld voor de rijpere jeugd’, ter bevordering van Joods weten en Joods leven. De schoolcommissie heeft voorafgaand een circulaire verspreid bij de gemeenteleden en in een bijeenkomst met ouders en jongeren worden afspraken gemaakt. Op de eerste bijeenkomst, een zondagavond in die maand, zijn twaalf jongens en meisjes aanwezig. ‘De eminente voorzitter der schoolcommissie, de heer L.J. Spier, die met den wakkeren penningmeester, de heer M. Elzas, tegenwoordig was, opende met eenige schoone woorden de leeroefeningen.’ De cursus omvat Hebreeuwse taal- en letterkunde, godsdienstleer, geschiedenis en de behandeling van actuele Joodse vragen. De eerste keer behandelt Staal taal- en geschiedkundige opmerkingen bij het boek Jesaja en het leven en werk van Mozes Mendelssohn.²⁷⁰ Staal is een veelgevraagd spreker bij andere gemeentes en bij gelegenheden tot op landelijk niveau. Hij is onder andere bestuurslid van de bond voor Israëlitische onderwijzers. Hij vertrekt begin 1919 naar Amsterdam, waar hij hoofdredacteur van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* wordt.²⁷¹

De opvolger van Staal is Josef Cohen, geboren in Uden in 1892. Eind maart 1919 komt hij in Zutphen vanuit Vlissingen.²⁷² Vanaf 1925 wordt hij bijgestaan door Benedictus de Metz, eerder werkzaam te Zwolle. De Metz is geboren in Leeuwarden in 1878. Hij geeft in het begin van de oorlog ook les in zijn huis aan de Kuiperstraat 37.²⁷³ Tot hun deportatie in 1942 werken beiden door. In 1943 zijn ze in Sobibor vermoord. Roosje Meijers, geboren in 1913 in het Gelderse Hengelo, heeft een onderwijsakte. Ze volgde ook lessen bij een *chazan* (voorzanger). Door die weinige lessen kan zij in de

Josef Cohen (1892-1943) begint in 1919 als Israëlitisch onderwijzer in Zutphen. Tot in de oorlog actief in veel besturen en verenigingen in de Joodse gemeente. Foto eind jaren twintig, bij paspoortaanvraag. (NL-ZuRAZ, 0363, 0003)

oorlog het godsdienstonderwijs enigszins voortzetten. Van juni 1940 tot 3 december 1941 heeft ze geen baan. In de tijd van haar werkloosheid begint ze op verzoek van familie privéles te geven aan twee kinderen. Dit groeit uit tot een schooltje met Joodse kinderen in de serre van een huis aan de Frans Halslaan. Schoolhoofden die het niet eens zijn met de anti-Joodse maatregelen stellen lesmateriaal ter beschikking. Het aantal leerlingen groeit en er wordt een grotere ruimte betrokken in het pand van leerhandel Elzas aan de Marspoortstraat. Roosje Meijers krijgt intussen assistentie van juffrouw Themans. Er volgt verhuizing naar het gemeentegebouw aan de Halterstraat, waar gebruik wordt gemaakt van de aanwezige voorzieningen voor het godsdienstonderwijs.

Als op 1 september 1941 het verbod ingaat waarbij Joodse kinderen geen reguliere scholen meer mogen bezoeken, krijgt de school van juf Roos de formele status van Joodse school van Zutphen. Als hoofd en met een vaste aanstelling wordt benoemd Louise Noach-van der Velde uit Deventer en met een tijdelijk contract Fiet (Sophia) Noach uit Zutphen. Doordat de Joodse Raad het onderwijs regelt is Roos Meijers

V.l.n.r. Annie Groot, Fientje Weijel en Della Cohen, Beukerstraat gezien vanuit Laarstraat; achtergrond hoekhuis Schupstoel-Beukerstraat. Della, officieel Adèle, is geboren 19 december 1919. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

na de start van de Joodse school in Zutphen in Rotterdam tewerkgesteld, waar ze tot 1 april 1942 blijft. Van september 1942 tot april 1943 werkt ze op de Joodse school in Zutphen.

Fiet Noach, geboren in 1906, werkt vanaf 1929 als onderwijzeres op de lagere school in De Hoven tot dit in november 1940 niet meer mag. De Joodse school is haar werkplek vanaf december 1941 tot haar onderduik rond augustus 1942. Ze zit met negen familieleden Krukziener ondergedoken bij de familie Van der Vegte, Oudewand 94. Ze overleeft de oorlog. Op 4 mei 1945 richt ze zich tot de burgemeester voor rechtsherstel vanwege haar 'onrechtvaardige ontslag' in 1940 omdat ze Joods is. Het rechtsherstel krijgt ze, inclusief een financiële compensatie, die ze deels ter beschikking stelt aan een fonds ten bate van de door de oorlog zwaar getroffen gemeente Zutphen. Ze gaat al snel weer aan de slag bij gemeenteschool F, de latere David Evekinkschool. Schoolhoofd Noach en haar man zijn in 1942 opgepakt en in februari 1943 vermoord in Auschwitz. Door het verdwijnen van Louise Noach en Fiet Noach is Roos Groen-Meijers vanaf begin schooljaar 1942-'43 de enige leerkracht aan de Joodse school. Zelf

*Spiegelstraat, richting Barlheze. Circa 1915. Achter de mensen het huis met het trapje waar in de 19de eeuw een periode de Joodse school was. Naast de tegenwoordige plek van het depot Regionaal archief.
(NL-ZuRAZ, SZU002029041)*

schrijft ze later dat ze het onderwijs aan Joodse kinderen in Zutphen en omliggende gemeenten heeft ‘waargenomen’.²⁷⁴

Schoollocaties tot de Tweede Wereldoorlog

Op 24 februari 1852 richt Gombrecht zich als Hoofdonderwijzer der, naar eigen zeggen, openbare Israëlitische School tot de gemeenteraad. Hij schrijft ‘dat hij gedurende een reeks van jaren genoodzaakt is geweest deze zijne school te houden in een vertrek van het weeshuis in de Spiegelstraat, daar toe voor hem van de Hervormde diaconie gehuurd, ofschoon dan ook dit vertrek, zoo wegens gebrek aan ruimte, middelen ter luchtzuivering en licht als wegens het bezit van eenen steenen vloer de eerste hoedanigheden mist voor een doelmatig schoolvertrek gevorderd’. Gombrecht gebruikt vanaf 1838 dit deel van het vele panden omvattende voormalige weeshuiscomplex; ook andere delen worden vanaf dat moment aan derden verhuurd. In eerste instantie is de huur 52 gulden. Vanaf eind 1844 wordt dit verlaagd tot 35 gulden, wat iets over de kwaliteit kan zeggen. Twintig jaar later, de school is intussen elders gevestigd, mag het gebouw zelfs gratis bewoond worden. De Diaconie registreert het door Gombrecht gebruikte gebouw steevast als het ‘eerste huis op het trapje’. Het is onderdeel van de huizenrij die westelijk stond van de huidige locatie

van het Regionaal Archief, dat wil zeggen richting Barltheze pal naast het in het 1948 gebouwde Thieme-pakhuis dat nu het archiefdepot is. In of na 1956 zijn de verkrotte huizen gesloopt.²⁷⁵

Gombrecht stelt alles in het werk iets geschikters te vinden, maar dat mislukt steeds ‘voornamelijk uit hoofde van de bekrompendheid der hem ten dienste staande geldelijke middelen’. Nu heeft hij gehoord dat een stadslokaal vrijkomt waar tot dan de naai- en breischool van de rooms-katholieke kerk zit. Kan die ruimte in het gebouw van de vroegere provoost niet beschikbaar worden gesteld tot weder opzeggen? De raad stemt er mee in. In hetzelfde jaar, 1852, overlijdt Gombrecht. Opvolger Schweiger vraagt de gemeente in augustus een bevestiging van de toezegging aan zijn voorganger en voegt eraan toe: ‘alsmede dat daaraan de noodige reparaties mogen worden bewerkstelligd’. Ook zijn eigen belang komt aan de orde: hij vertrouwt erop dat de gratificatie voortaan voor hem is. Aldus gebeurt. Onbekend is of de gevraagde herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. In het beginjaar van Klein, 1866, is een lokaal van het gymnasium in gebruik gegeven voor het Israëlitische godsdienstonderwijs.²⁷⁶ Met de bouw van de synagoge aan de Dieserstraat komt het gebouw Halterstraat 22 beschikbaar voor de Joodse les. Alleen na de Duitse inval is de school niet gepland een week gesloten. De Joodse school in ruimere zin blijft daar tot 31 maart 1943 gevestigd. Op dat moment wordt de ruimte een Joodse ziekenzaal, door vergelijkbare maatregelen als in het onderwijs ten aanzien van Joodse zieken en Joods ziekenhuispersoneel. Huisarts I. de Haas is de verantwoordelijke.²⁷⁷ Het klaslokaal in het gemeentegebouw bevond zich op de bel-etage, van buiten gezien de ruimte met drie ramen links van de voordeur. De school met haar door onderduik en deportatie steeds geringere aantal leerlingen verhuist voor korte tijd naar een kamer in een huis aan de Berkelkade. Een laatste verhuizing naar de Coehoornsingel betreft zes leerlingen en juf Roos Groen. In april 1943 is het voorbij.²⁷⁸

Na de oorlog

In 1945 wordt het onderwijs hervat in het beschadigde gemeentegebouw aan de Halterstraat. Tot en met januari 1950 is hier de schoollocatie. Joodse onderwijzers zijn moeilijk te vinden. Na een landelijke oproep van het NIK stelt A. Vomberg uit Warnsveld zich in 1946 beschikbaar voor het geven van onderwijs.²⁷⁹ K. Elberg wordt als leraar benoemd. Vanuit Deventer komt november 1948 het bericht dat J. Brilleman uit Amsterdam bereid is bij hen op zondag godsdienstles te geven. ‘Voor het geval er bij U ook kinderen zijn, die hiervan wensen te profiteren, dan gelieve U zich dienaangaande met de Schoolcommissie alhier in verbinding te stellen.’ Dit lijkt

niet te zijn gebeurd, maar het idee van gezamenlijk onderwijs Zutphen-Deventer komt meermaals terug.

In november 1949 krijgen van de dertien kinderen in de schoolleeftijd in Zutphen en omstreken slechts twee 'eenig onderwijs van de Eerw. Heer Boas te Arnhem' en één leerling krijgt van A. Vomberg uit Warnsveld 'sinds een jaartje een uurtje les per week (uitgezonderd in de vakantie's, verjaardagpartijtje, slecht weer, enz...)' Het plan om het onderwijs samen met Deventer te organiseren strandt ook dan omdat slechts één kind wil reizen en dat is bovendien geen lid van de NIG Zutphen, financieel ligt het dus ingewikkeld.

Eind 1949 is er eindelijk zicht op een structurele oplossing, maar die blijkt in de komende jaren toch iets minder stabiel. M. Gobes, 'Voorganger Joodse Gemeente' in Deventer, zegt toe in Zutphen godsdienstonderwijs te gaan geven. Er moet nog wel overeenstemming komen over het aantal uren, één of twee, en over de onkostenvergoeding. Het worden twee uren, op de woensdagmiddag. Hij begint in januari 1950 voor 125 gulden per kwartaal met daarbij een vergoeding voor reis- en portokosten en telefoon.

In het winterseizoen 1950-'51 wordt uitgeweken naar het huis van Emanuel Vomberg en vanaf eind augustus 1951 is de les vaak in de woning van NIG-secretaris E. Meijers, Frans Halslaan 66. In 1951 zijn er vijf leerlingen, waarvan er twee officieel onder Arnhem vallen, maar 'de Heer Gobes heeft er geen aparte moeite mee'.

Net voordat het gemeentegebouw in juli 1952 wordt verkocht, zijn daar op woensdag 7 mei 1952 de lessen 'voorlopig' weer begonnen. Na de verkoop wordt in het nieuwe schooljaar onderwijs gegeven in een apart vertrek in lunchroom 't Klaverblad, Nieuwstad 35, te bereiken via een 'ingang op het pleintje'. Waar het in de rekeningen gaat over 'zaalhuur' heet het in de schriftelijke afspraken 'kamerhuur'. De kosten zijn per les 2,50 gulden in de zomer en als er verwarmd moet worden 3 gulden. Het aantal leerlingen zit tussen vier en negen. Een enkele keer wordt lesgegeven in het huis van onderwijzer Gobes. De laatste les in 't Klaverblad is zondag 21 november 1954 en juist dan staat op de rekening een afwijkende omschrijving, namelijk 'Jodenschool'.²⁸⁰ Vanaf 1954 wordt voor het onderwijs gebruik gemaakt van de vrouwensoel in de dan nieuwe synagoge aan de Coehoornsingel.²⁸¹

Halverwege 1952 komt het bericht dat Gobes ontslag heeft gevraagd per 1 oktober in Deventer. De schoolcommissie veronderstelt dat hij in Zutphen wel les blijft geven. Maar al op woensdagmiddag 22 oktober begint D. Goudsmit uit Amsterdam als nieuwe onderwijzer in Zutphen. Ook snel, op 30 oktober, zijn er de eerste klachten. Een vader stoort zich aan de veel te grote hoeveelheid huiswerk die zijn zoon heeft gekregen. En er is ongenoegen over het moeten dragen van een *arbang kanfous* (kle-

dingstuk met vier hoeken met kwasten, zoals bij een gebedskleed): daar heeft een onderwijzer zich niet mee te bemoeien! Ten derde het lesprogramma: 'Als ik het goed begrepen heb, vindt hij het verkeerd, dat op de school Iwriet onderwezen wordt.' De vergelijking met Gobes wordt gemaakt. 'Mijnheer Gobes gaf les in Hebreeuws lezen en taal, geschiedenis en godsdienstleer, en hij gaf niet zoveel huiswerk als U.' Een afschrift van een brief aan Goudsmit van de schoolcommissie is voorzien van een later doorgekraste ontboezeming over de betreffende vader: 'Ik heb de ondervinding, dat het moeilijk is, over godsdienstzaken met hem te praten. Ik heb al eens een standje van hem gehad, omdat ik (de zoon) uitgenodigd heb bij mij aan de seidertafel te komen. Toen ik hem vroeg, of hij dan zelf de seider gaf, had ik weer teveel gevraagd.' (Seider: pesachmaal). Goudsmit zegt toe een ouderavond te houden zodat ouders hun wensen kenbaar kunnen maken. Hij bezoekt drie families 'om hunne kinderen ook les te mogen geven maar zonder resultaat'.

Dan komt Gobes weer in beeld: hij woont sinds 1 december in Zutphen. Daardoor kan hij voor het eerst op zondag onderwijs geven. Een afspraak wordt gemaakt voor les op drie zondagenochtenden per maand. Goudsmit lijkt niet meer dan zeven keer les gegeven te hebben. Een jaar later begint Gobes een nieuw initiatief. Vanaf 18 december 1953 geeft hij elke sabbesmiddag om half 3 geschiedenisles met daarna 'spelen met de sjoelbak'. Wegens weinig belangstelling gebeurt dit op 5 februari alweer voor het laatst. De school vervalt rond die tijd regelmatig doordat Gobes last heeft van spit. Toch voldoet Gobes. Op vragen van de C.O.C. naar het onderwijs kan men in juni 1954 'slechts een tevreden klank laten horen' over de wekelijkse les door de 'Eerwaarde Heer M. Gobes, Voorganger dezer Gemeente'. Dan kondigt Gobes aan per 1 januari 1955 wederom te willen stoppen met lesgeven. 'Hij heeft geen enkele rang en heeft, in tegenstelling met zijn ambtsperiode te Deventer, geen tijd meer om zich voor te bereiden om te kunnen les geven. Zelfs om zijn eigen zoon les te geven voelt hij zich niet bekwaam genoeg. Ook om alleen aan de 1ste klas les te geven vindt hij bezwaarlijk.' Vervolgens herroept hij zijn aangekondigd afscheid als onderwijzer 'ten huize van de voorzitter der Gemeente A. Krukziener na ampele bespreking met het bestuurslid der Gemeente de Heer E. Krukziener'. Hij gaat door met lesgeven tot de zomervakantie van 1956.

In maart 1956 zijn er al twee open sollicitaties uit Amsterdam van mensen die gehoord hebben dat Gobes gaat stoppen. 'Indien de kinderen geheel van onderwijs verstoken zijn, wil ik trachten U te helpen, ofschoon ik erg bezet ben.' Gobes gaat naar Hilversum om daar als chazan te werken. Het vertrek van Gobes schuift wat door omdat in Hilversum nog geen woning beschikbaar is.

Vanaf 9 september 1956 is L. van Essen uit Deventer de nieuwe onderwijzer. Hij heeft twee eersteklassers en zeven tweedeklassers. De lessen zijn op zondagmorgen wat het bestuur van groot belang vindt. Het schooljaar 1957-'58 begint met twaalf kinderen in drie klassen. Eén ouder overweegt een kind privé-lessen door Van Essen te laten geven. Ruim twee jaar vervult hij zijn taken. Hij stopt vanwege tijdgebrek. Zijn vrouw stuurt een briefkaartje, gestempeld 31 oktober 1958: 'Ten gevolge van overigens lichte griep zal mijn man a.s. zondag van de leerlingen geen afscheid kunnen nemen.' Kort voor het stoppen met zijn lessen stelt ook hij voor de Zutphense kinderen in Deventer les te geven. En dat kan bij hemzelf, want daar blijft hij in functie. Maar op grond van de eerdere bezwaren van ouders over het reizen van hun kinderen, bericht men de NIG Deventer daar verder niet op in te gaan. 'Wij zullen proberen een andere leerkracht te krijgen en wij vertrouwen, dat de Heer van Essen bereid zal zijn om hier de kinderen op de oude voet les te blijven geven totdat wij een andere leraar hebben, doch uiterlijk tot a.s. 1 januari.'

Van Essen zoekt actief mee naar een nieuwe onderwijzer. Twee weken voor zijn laatste lessen zorgt hij voor contact met iemand die op zondagmorgen les wil geven. Zijn opvolgster is gevonden: mevrouw M. Laufer uit Rotterdam begint zondag 2 november 1958. Ze heeft vier klassen, tussen kwart voor tien en kwart voor een. De eerste klas krijgt een half uur les; de tweede en derde klas drie kwartier; de vierdeklassers een uur. Zij geeft slechts twee weken les. Daarna neemt haar zus 'Mej. G. Laufer' het over. Een vilein briefje aan haar met een onverwacht vervolg dateert van 1 april 1959: 'Wij vernamen dat U met de griepmode meegedaan hebt. Wij hopen, dat die griep nu verleden tijd is. Wat de school betreft: minstens 4 kinderen zullen a.s. zondag niet in de stad zijn, misschien nog meerdere. Daarom vinden wij het beter nog 1 week vakantie te houden.' Nog geen twee weken daarna wordt de C.O.C. benaderd in verband met opnieuw een vacature. 'Omdat Mej. G. Laufer heden voor het laatst haar zeer gewaardeerde diensten heeft verleend zijn wij nu zonder leerkracht.' Ze is naar Israël gegaan. In de zomer is ze even terug in Nederland. Met een deftige trouwkaart in het Nederlands en Hebreeuws doen de ouders kond van het huwelijk van Gizelle Laufer met Avraham Gershon ('Gaspar') uit Jeruzalem op zondag 30 augustus 1959 in Rotterdam.

De C.O.C. laat in april al weten dat Deventer overweegt leraar Moscovits Jr. (de naam wordt in de stukken verschillend geschreven) uit Amsterdam aan te stellen en vraagt zich af of dat voor Zutphen misschien ook iets kan opleveren. De leerkracht in Deventer is dan nog steeds Van Essen. De schoolcommissie wacht daarom even af, 'omdat Van Essen eind mei pas Deventer verlaat kan zijn opvolger de Heer Moscovitch na die tijd eerst diens taak overnemen. Of hij geschikt is om les te geven

kan ons pas eind juni medegedeeld worden.’ Een mooie proefperiode op kosten van Deventer.

De C.O.C. zet intussen de eigen secretaris in, leraar L.S. Israëls uit Amsterdam, die al op 12 mei 1959 in Zutphen begint met lesgeven aan twee groepen op een dinsdagmiddag. Aan de C.O.C.: ‘Omdat wij in 3 jaar al 5 leerkrachten hadden en het vaak verwisselen het goed onderwijs geven belemmert, kunt U ons zeer verplichten daarvoor de Heer Israëls blijvend aan te wijzen.’ In juni wordt geconstateerd dat door het lesgeven op een werkdag te weinig kinderen naar school komen: van de dertien maar acht. Een nieuw bericht aan de C.O.C.: ‘Van 4 klassen moesten wij er 2 samenstellen. De laagste klasse is daardoor vervallen.’ Men hoopt van harte dat de C.O.C. onderwijzer Israëls voor de zondag aanwijst. Dat blijkt bij de start van het nieuwe schooljaar niet gelukt. Er zijn negentien schoolgaande kinderen, inclusief een uit Hengelo en een uit Warnsveld. Dat de dinsdag voor de leerlingen lastig blijft is misschien af te lezen van een kaartje waarin Israëls onderbouwt waarom hij de vrijheid durft te nemen om op weg naar Zutphen een tussenstop te maken in Ede voor een ziekenhuisbezoek: hij moet ‘om kwart over 4 toch gewoonlijk nog op de leerlingen wachten’. Eind 1960 laat de C.O.C. horen dat rabbijn Israëls stopt bij deze organisatie en daardoor geen les meer komt geven.

Nu volgen besprekingen met Deventer die resultaat hebben. Zondag 5 februari 1961 gaan voor de eerste keer kinderen naar Deventer voor de Joodse les bij de eerdergenoemde Moscovits. Door zijn vertrek eindigen de lessen daar in juli 1962. Leraar Birnbaum uit Deventer neemt het in november over, gewoon weer in Zutphen. Met de zin ‘1-7-63 ongeveer per 1 Juli is de fam. Birnbaum-Laufer uit Deventer vertrokken’ eindigt het laatste jaarverslag van de schoolcommissie. De presentielijstjes stoppen al in april 1963.²⁸² In de periode 1968-1973 krijgen enkele kinderen onderwijs van de leraar Seyffers uit Rotterdam.²⁸³ In 1986 gaat in de net weer in gebruik genomen synagoge aan de Dieserstraat onderwijs aan vijf kinderen van start²⁸⁴, wat uitgroeit tot ongeveer tien deelnemers. Onderwijzers zijn dan een heer Jacov Mouyal en mevrouw S. Boosman. Getuige enkele brutale aantekeningen van leerlingen in een nieuw presentieschrift van de leerkracht is het hen niet makkelijk gemaakt. De lessen zijn gestopt in het schooljaar 1988-’89. Enkele kinderen gaan verder in Amersfoort, waar opperrabbijn B. Jacobs lesgeeft.²⁸⁵ In de jaren negentig is opnieuw sprake van les in de synagoge, waarbij als leslokaal bedacht is de ruimte rechts van de ingang.²⁸⁶ Anno 2020, tweehonderd jaar na de eerste vermelding van Joods onderwijs in Zutphen, krijgt één Zutphens kind les, waarvoor aansluiting gezocht is bij kinderen in Nijmegen.

Dienstjaar
Rekening & verantwoording

Klein van het Begrooten.	Ontvangsten.	Meer Minder		Werkelijke	
		Ontvangsten	aan de Begrooting.		
X 100	Saldo kas A. 3		582,45	582,45	
A 6,0	Reductien van vorige dienstjaren	15,91	1,65	17,56	
B 21	Schuur van Kerkeplaatse	270	201,45	471,45	
C 34	Opf. & Ceremonie gelden.	105	39,51	234,51	
D 63	Reparatie van bestuurswiel	260	96,15	356,15	
E 71	Schuur van het Kerkepl. bad.	25	---	25	
F 55	huur, brand, hooi, smelt & opf. gelden	75	17,50	42,50	
G 100	huur van Karretalen & huur van wagenen	307	189,45	306,65	
H 118	Schepstijle Onslag	995	19,40	1044,40	
I 136	Brutengewone Ontvangsten	5	114,15	119,15	
F 125	(zie uitgaven)		20,35	20,35	
2,6	Suppletieve Ontvangsten.		9835,35	9835,35	
		2097,91	1143,33	75	15491,24
	Werkelijke Ontvangst	15491,24			
	Werkelijke Uitgaven	18452,65			
	Saldo in kas op den 31 Dec 1875	434,19			

1878
der Israëlitische Gemeente te Zutphen

Klein van het Begrooten.	Uitgaven.	Meer Minder		Werkelijke	
		Uitgaven	aan de Begrooting		
A 237	Jaarwedden aan Ambtenaren	1957,50	11,75	999,25	
B 253	Verlichting & Schoonhouden	200	53,80	166,20	
C 270	Opf. Schryftek. Bureau & geschenken	70	---	45,21	
D 302	Verderheid en kosten van vergaderingen	200	133,02	333,02	
E 312	Recht & Aflossing van Schulden	57,74	21,35	79,61	
F 325	Restanten & Onverhoor Posten	12,65	7,63	20,33	
G 320	Subsidie van Onderwijs aan Armen	275	---	150	
H 342	Schouw voor Instellingen van het Konink.	---	---	---	
I 350	Deur. Convent. Misaren & Persieren	295	22,39	272,10	
425	Suppletieve Uitgaven.		10956,50	10956,50	
	Saldo in kas op den 31 Dec 1875			429,19	
		2097,91	11160,61	206,24	15491,24
	Meerdere Ontvangst	1193,33			
	Minderde	25	10325,35		
	Meerdere Uitgaven	1160,61			
	Minderde	206,24	10956,50		
	Saldo in kas op den 31 Dec 1875	434,19			

Alles voorgaande is goed gekeurd door den Rekenraad der
Israël. Gemeente te Zutphen den 17 Dec 1878

Het Rekenhoofd der gemeente
J. J. J. J. J.

Rekenmeester
J. J. J. J.

Armen, zieken en wetsovertreders

Het bestuur van de Joodse gemeente Zutphen benadrukt in de loop der tijd de armoedige staat van veel gemeenteleden. Bij de negentiende-eeuwse subsidieaanvragen voor de bouw of verbeteringen van de opeenvolgende synagogen is dit een van de belangrijkste argumenten; maar door het beoogde doel kan het zijn dat dit argument uitvergroot is. De correspondentie gericht op de ondersteuning van armen en zieken is hoe dan ook omvangrijk.

Op sommige momenten treden het kerkbestuur en *armbestuur* (belast met de armenzorg) als één orgaan op. Dat is bijvoorbeeld in 1850 het geval bij de acties om geld te werven voor herstel van de synagoge aan de Rosmolensteeg.²⁸⁷

Bij de reorganisatie van het ambtelijke apparaat in Nederland komen niet alleen het woord ‘kerk’ en de afgeleiden daarvan in gebruik voor synagoge en de Joodse gemeenschap, ook het woord diaconie. De Zutphense Joden nemen deze aanduidingen over en ‘diaconie’ en ‘armbestuur’ worden door elkaar gebruikt.

Kanttekening bij dit hoofdstuk is dat de archieven vooral spreken over wat afwijkt van de norm. Over gezonde, modale verdieners die zich netjes aan de regels houden is minder terug te vinden.

Arme lieden

Een enkele gebeurtenis voorafgaand aan de negentiende eeuw is overgeleverd. Als in 1463 verschillende ‘gueden lueden’ ondersteuning krijgen van de Stad Zutphen staat in een opsomming: ‘Gegeven enen Joden die Kersten geworden was, dat 1 meister was, 1 rijder guldens.’²⁸⁸ Het lijkt erop dat de overgang tot het christendom deze Jood óók ‘geholpen’ heeft. De betekenis van ‘dat 1 meister was’ is onduidelijk. Volgens Laansma betekent het woord ‘meister’ dat het om een arts gaat.²⁸⁹ Er zijn echter veel soorten meesters, van rentmeester, timmermeester tot weidemeester. En: een arts die ondersteuning krijgt? Bij de bedeling werd vaak ‘was’ verstrekt, de grondstof om een kaars en daarmee licht te maken, welk woord dan ook vaak in de opsommingen voorkomt bij of in plaats van de geldbedragen.²⁹⁰

Een sprong in de tijd. Iedere burger is vanaf eind achttiende eeuw voor de wet gelijk,

◀
Handschrift van de ook als schilder actieve Benjamin Frank, die van 1876 tot aan zijn dood in 1919 actief is in de Joodse gemeente, onder andere voor de Hulpkas voor minvermogende Israëlieten. Hij verlevendigt zijn verslagen vaak met gecalligrafeerde letters en versieringen.
(NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 108)

maar permissie tot inwoning wordt aan Joden alleen verstrekt als ze een certificaat kunnen overleggen dat zij niet door armoede van woonplaats veranderen.²⁹¹ In dat licht moet waarschijnlijk dit schrijven, van jaren later, worden gezien: 'Joseph Abraham(s) koopman tot dus verre gewoond hebbende te Anholt doch voornemens zijnde zich hier ter stede met ter woon te vestigen heeft de eer hierbij aan te bieden het door de Regering te Anholt verleend consent en te verzoeken permissie tot inwoning hier ter stede.'²⁹²

Joan de Bruijn, later burgemeester van Zutphen, beschrijft in 1814 de armeninstellingen en diaconieën van Zutphen. Ongeveer twintig jaar daarna vult hij aan dat tot zijn genoegen bij alle liefdadigheidsgestichten veel is verbeterd, maar dat het tegendeel is gebeurd bij alles wat de armen aangaat. In zijn oorspronkelijke verslag staat dat het armbestuur van de Israëlitische gemeente geld en etenswaren uitdeelt aan oude behoeftigen en andere noodlijdenden die niet in staat zijn zichzelf 'een genoegzaam of in het geheel geen bestaan te verschaffen'. Jaarlijks betreft dat vijfendertig personen. Het armbestuur zelf heeft geen bezittingen, noch renten en krijgt ook geen subsidies. De enige inkomstenbron vormen de collectes, die jaarlijks rond de tweehonderd gulden opbrengen. 'Overigens moet de gemeente in het eventueel te kort voorzien, welk jaarlijks nog ver boven de 200 gls loopt, hetgeen dan uit de gemeentekas moet gesuppleerd worden.'²⁹³

Er wordt in de stad opgetreden tegen bedelen. In de wintermaand februari 1818 wordt daarvoor Hanna Isaac David Polak opgepakt door de politie. Ze is veertig jaar, naaister van beroep en komt uit Amsterdam. Ze kan niet schrijven. Al tien weken zwerft ze rond zonder enig middel van bestaan.²⁹⁴

In februari 1829 komt de Israëlitische onderwijzer bij de burgerlijke gemeente op voor arme geloofsgenoten en daarmee ook voor zichzelf. Ongeveer vijfenveertig kinderen volgen dan de Joodse lessen. Er wordt te weinig schoolgeld betaald, voor sommige kinderen nagenoeg niets. Het verschaft de onderwijzer nauwelijks een bestaan. Hij benadrukt dat lesgeven in de Hebreeuwse taal voor zo'n grote groep door één persoon onmogelijk is. Bij herhaling heeft hij voor ondersteuning aangeklopt bij het kerkbestuur, die daar telkens geen geld voor heeft. Nu weigert de onderwijzer daarom nog langer de kinderen toe te laten van ouders die ondersteuning krijgen van de diaconie, maar desondanks geen schoolgeld betalen. Die ouders eisen op hun beurt vervolgens dat de diaconie de onderwijskosten betaalt. De kerkbestuurders zijn overtuigd van de billijkheid van zowel de onderwijzer als de ouders, maar ze staan letterlijk met lege handen. De inkomsten van de Joodse gemeente bestaan slechts uit de zogenaamde hoofdelijke voorslag, die moeilijk te innen is omdat het grootste deel van de gemeente bestaat uit 'geringe lieden'. Er is net genoeg voor de dringendste

behoefden van de gemeente. De inkomsten van de diaconie omvatten maandelijks collecten door de stad waarvan de opbrengst nauwelijks toereikend is om een deel van de armen te helpen, 'wier getal dagelijks vermeerderd'. Een retorische vraag besluit het verzoek om subsidie: 'Het zal wel niet nodig zijn U te betogen de nuttigheid van het onderwijs der jeugd?'

Volhardend worden nieuwe aanvragen voor ondersteuning gedaan bij het stadsbestuur. In 1832 zelfs meerdere keren: in maart voor begrafeniskosten van arme Israëlieten, in juni een verzoek om een jaarlijks subsidie voor het armbestuur, later dat jaar de vraag om een toelage voor de behoeftige Israëlieten.

Soms komt hulp uit onverwachte hoek. In 1828 krijgt de Joodse gemeente een legaat van G.J. Deunk, kerkganger in de Walburgiskerk.²⁹⁵

Bureaucratie

In de jaren veertig van de negentiende eeuw wordt frequent gecorrespondeerd over Joden die buiten hun woonplaats zijn verpleegd of bijstand hebben ontvangen. Bij de verrekening van de kosten daarvan spelen de burgemeesters van de verschillende plaatsen een rol. Zij zijn de tussenpersonen voor de Joodse gemeentes, de communicatie loopt via hen. Een voorwaarde om voor 'onderstand' in aanmerking te komen is dat iemand vier jaar woonachtig moet zijn geweest zijn in een gemeente. Geregeld ontstaan discussies over wie met geld over de brug moet komen.

Een voorbeeld van de omslachtige afhandeling van ziektekosten: in maart 1841 bericht het armbestuur van de Joodse gemeente in Zutphen aan het stadsbestuur dat Judith Barends, weduwe van Mozes Marcus Drukker, voor geneeskundige behandeling is opgenomen voor rekening van het Israëlitisch armbestuur te Amsterdam, maar betaald door Joods Zutphen. De weduwe kwam via Den Bosch 'laatstelijk van Deventer met hare 4 kinderen alhier'. Het is de aankondiging van een declaratie en tegelijk het verzoek om ervoor te zorgen dat het Amsterdamse Joodse armbestuur de financiën restitueert. Een voorgedrukte bijlage voor dit doel is deels ingevuld, het signalement is leeggelaten: de vierde maart is de weduwe opgenomen; de laatste vier jaar woonde ze officieel in haar geboorteplaats Amsterdam; 56 jaar oud, Israëliet, van beroep porceleinkraamster. Dan richt in de laatste week van maart ook de Arnhemse burgemeester Weerts zich tot het stadsbestuur inzake het vervoer van een zieke Israëlitische vrouw vanuit Zutphen en dat blijkt dezelfde Barends, nu opgenomen door de Israëlitische diaconie van Arnhem. Ze kwam met twee van haar kinderen 's avonds 'in eene zoodanige ziekelijke staat, dat zij hier moet verblijven. Die vrouw, hoezeer van Israëlitische godsdienst is door de tussenkomst van het Nederduitsch

Lakzegel 'Ring synagoge Zutphen Res-sort van Nijmegen', op het reglement vastgesteld 1822.
(NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 172)

Hervormd Diaconie Bestuur van Uw Edelachtbare stad vervoerd geworden, een vervoer in de toestand waar in die vrouw verkeerde geheel in strijd met de bestaande voorschriften.' Er zit een vergelijkbare bijlage bij, maar verder ingevuld: in Amsterdam woonde ze in een kelder onder een kruidenierswinkel. Informatie voor het stadsbestuur van Zutphen van het Amsterdams Israëlitische armbestuur komt via de burgerlijke gemeente Amsterdam: het klopt dat Amsterdam de plaats is waar Barends recht heeft op bijstand. Daarbij het verzoek om de voortdurend ondersteuning behoevende patiënte herwaarts te verwijzen. Het Zutphense Joodse armbestuur antwoordt het stadsbestuur op de vraag om opheldering over Barends' vertrek naar Arnhem: ze is vervoerd met attest van de geneesheer. Een declaratie van 30,20 gulden is bijgevoegd, met het verzoek te zorgen dat de gelden aan de armenkas worden terugbetaald. Eind mei laat het stadsbestuur van Amsterdam de collega's in Zutphen weten dat de rekening door het Amsterdamse Israëlitische armbestuur is voldaan. En daarmee is de betaling van de verpleegkosten van J. Barends, weduwe Drukker, geregeld. Ook als het om een gemeentelid gaat, is het niet altijd vanzelfsprekend dat de Israëlitische gemeente voor de elders gemaakte kosten opdraait. Zo reageert het Zutphense Joodse bestuur negatief op het verzoek van B en W tot betaling voor verpleegkosten (14,25 gulden) voor G.J. Vink gemaakt door het armbestuur te Arnhem. Ze zouden de kosten vanzelfsprekend al lang voldaan hebben, ware het niet dat 'dien persoon in geen behoeftige omstandigheden verkeerd en alhier geene bedeeeling geniet, zodat wij gaarne van deze restitutie wenschten ontslagen te zijn'. Dat wordt na een nieuw verzoek herhaald met de toevoeging dat 'het toch voor een armbestuur hard zoude vallen om voor alle de reizende kleiner kooplieden waarvan er verscheidene alhier gevestigd zijn hier of daar ziek worden de kosten te betalen'. In december 1841 krijgt de burgerlijke gemeente Zutphen van het Blinden Instituut in Amsterdam de vraag of er blinde inwoners zijn die hulp kunnen gebruiken. De gemeente speelt de vraag door naar de verschillende kerkgenootschappen. Het Israëlitische diaconiebestuur bericht dat er is 'eenen blinden genaamd, K. Cohen, ongehuwd, 40 jaren oud, de blindheid in Militaire dienst gekregen en daarom gagement genietende, en alzoo verzorgd is'. In 1847 is de Zutphense doofstomme Levie Cohen op kosten van het Israëlitisch armbestuur van Nijkerk verzorgd. Uit het signalement blijkt dat hij ongehuwd en zonder beroep is. De kosten bedrage 1,90 gulden voor twee dagen met nachtverblijf en verpleging, 40 cent aan geneesmiddel en 50 cent reiskosten.²⁹⁶

Ook individuen richten zich voor 'onderstand' tot de lokale overheid. In november 1841 schrijft G.J. Stern uit Warnsveld voor de tweede keer in korte tijd aan de burgermeester van Zutphen over zijn 'lijdende omstandigheden'. Hij mag toch verwachten

ondersteuning te krijgen ‘van de een of andere zijde’, van de Israëlitische gemeente te Zutphen of van ‘Uwe Edelachtbare’. Omdat antwoord uitblijft schrijft hij opnieuw, want zijn behoefte neemt dagelijks toe. Hij hoopt op een spoedig positief antwoord en anders ‘of mij wel de weg zal worden gewezen waarna mij te hebben gedragen’. De koning krijgt vergelijkbare bedes. Naar aanleiding van zo’n vraag verzoekt de Thesaurier van het Huis des Konings in 1841 bij de burgerlijke gemeente in vertrouwelijkheid onderzoek te laten doen naar de omstandigheden van weduwe De Hes, geboren Van Winter.²⁹⁷

De volgende situatie is vermeldenswaard door de familienamen die veronderstellen dat het om een Sefardische Jood gaat en de Joden in Zutphen doorgaans van Asjkenazische afkomst zijn. In de bevolkingsregisters van Zutphen komen in de negentiende eeuw enkele mensen voor met de naam (de) Pinto, en deze hebben veelal een link met ’s Gravenhage, waar een Portugees Joodse, Sefardische gemeenschap was. Het is ook het Haagse stadsbestuur dat het Zutphense aanschrijft. ‘Zekere Jonas Emanuel Pinto verkeert te Rotterdam in armoedige toestand. Hij die meestal met negotie rondgezworven heeft.’ Pinto verklaart recht te hebben op ondersteuning vanuit Den Haag omdat hij daar langdurig woonde en geboren is. De onafgebroken inwoning is onvoldoende bewezen en bij de Israëlitische gemeente wordt geen bewijs van zijn geboorte of besnijdenis gevonden. In Zutphen is hij ongeveer veertig jaar geleden gehuwd met Sara Jacob van Praag en zijn zoon Emanuel is er op 3 juli 1806 geboren. ‘Om tot zekerheid te geraken verzoeken wij U vriendelijk eens te laten nazien of bij de aantekening van zijn huwelijk ook gemeld staat waar en wanneer hij geboren is.’ Als hij onafgebroken vele jaren in Zutphen gewoond heeft, vertrouwen ze er op dat Zutphen ‘de verpligting van uwe stand om hem te ondersteunen wel zoudt erkennen’. Opegehouden wordt de optie dat hij misschien door zijn beroep nergens vier jaar achtereen heeft gewoond en dus helemaal geen recht op bijstand heeft.²⁹⁸ De uitkomst is onbekend. Begin twintigste eeuw is er in Zutphen een gehuwde vrouw met de meisjesnaam Pinto.²⁹⁹

Arme zieken

In de jaren veertig van de negentiende eeuw vraagt de Israëlitische diaconie jaarlijks financiële ondersteuning door de burgerlijke gemeente. Herhaaldelijk wordt dit afgewezen. Bij de afwijzing in 1845 wordt erkend dat het diaconiebestuur ‘grootte en blijkbaare behoeften heeft’, maar dat net als aan andere armbesturen geen subsidie wordt verstrekt. Dat antwoord wordt in de twee jaar daarna min of meer letterlijk herhaald. De afwijzingen leiden in juni 1846 tot een nogal dwingende brief aan het

Synagoge Dieserstraat, huidige situatie.
(Foto Bart Mendelson)

stadsbestuur. De verpleegkosten voor gemeentelid J.J. Meijer aan Utrecht vormen de aanleiding. Alleen uit collecten en armbussen worden inkomsten verkregen. Daaruit moeten de verpleegkosten van de zieke armen worden betaald en de talrijke bedelingen die al geminimaliseerd zijn. De penningmeester is daardoor genoodzaakt steeds voorschotten te geven, zodat er hoogst zelden geld in kas zit. Dan zijn er ook nog grote schulden 'aan welken voldoening bij den besten wil niet kan gedacht worden zonder hulp der (stads-)regering'. Spoedige hulp is nodig, want het diaconiebestuur wordt bedreigd met gerechtelijke vervolging. Maar ook die aanvraag wordt afgewezen.

Intussen moet het armbestuur die jaren aan het stadsbestuur wel verantwoording afleggen over ontvangsten en uitgaven. Het volgende is gebaseerd op het jaar 1844, dat een totaal aan uitgaven kent van ruim 830 gulden. De grootste inkomstenbron vormen de genoemde maandelijks collectes langs de huizen. Per maand leveren die een bedrag op van rond de 45 gulden, november springt eruit met bijna 160 gulden. De armbussen in de kerk hebben over het hele jaar nog geen 22 gulden opgebracht. Er is 50 gulden ontvangen van het Ministerie van Eeredienst als tegemoetkoming in de kosten van de 'Godsdienstige armschool'. Bij de inkomsten staan ook de boetes die zijn opgelegd aan de mensen die niet hebben gecollecteerd. Aan de veel langere

uitgavenkant worden zeventien bedeelden met naam en toenaam genoemd, waaronder Drukker en de kinderen De Bok, hier genoemd omdat ze later terugkomen. De bedeelden krijgen periodiek uitgekeerd of een bedrag ineens. De laagste uitkering is 50 cent per vijf weken. Sommigen krijgen een extra bedrag door een bijkomende periode met ziekte. Naast de bedelingen op naam zijn er in de wintermaanden ‘diverse losse bedelingen’ gedaan. Zowel in geld, totaal ruim 29 gulden, als in de vorm van aardappelen en turf, voor bij elkaar 73 gulden. Voor arme zieken worden de rekeningen betaald, zoals van de apotheker, de dokter en de chirurgijn. Bij uitgaven voor begrafenissen staan zowel de vrouw als een zoon van De Bok genoemd, respectievelijk Hanna Abraham Kampion en Izaak de Bok. Beiden hebben geen steen op hun graf gekregen. Aan ‘door-reizenden’ zijn penningen versterkt. De onderwijzer van de ‘Godsdienst Armschool’ wordt door het armbestuur betaald. Het uitdelen van paasbrood staat voor ruim 50 gulden bij de uitgaven.³⁰⁰ Het is een traditie dat het om niet aan de armen wordt gegeven. Hoe meer armen, hoe groter de kostenpost; en tegelijk ook hoe minder kapitaalkrachtige leden die een kerkelijke bijdrage kunnen betalen.³⁰¹

Ook aan zieke militairen in de hospitalen en aan gedetineerden wordt paasbrood uitgereikt. De kosten van de traditie komen in 1910 opnieuw op de agenda, als de zorg voor Joodse psychiatrische patiënten in Nederland wordt gereorganiseerd met als belangrijke mijlpaal de opening van het ‘Centraal Israël. Krankzinnigengesticht te Apeldoorn’ op 1 juni 1909. De Joodse gemeente vraagt het landelijke bestuur om een bijdrage in de kosten ‘voor de verstrekking van ritueel voedsel op het Paaschfeest aan patiënten in de gestichten te Zutphen en te Warnsveld verpleegd’. Maar juist de toestandkoming van de centrale opvang is het argument om het verzoek af te wijzen.³⁰²

Tekorten

De begeleidende brief bij het overzicht van uitgaven en inkomsten over 1844 benadrukt dat door openstaande rekeningen de situatie nog nijpender is. Omdat de eerste maanden van 1845 niet beter verlopen, is het overzicht daarvan maar vast toegevoegd. De vaste en losse bedelingen dulden geen uitstel, daarbij gaat het bijvoorbeeld om kleding voor drie behoeftige kinderen. Bovendien kan het behoorlijk inrichten van de armenschool niet langer wachten. Enige opluchting geeft de opbrengst van een concert, ruim tien gulden, en – ietwat dubieus – het overlijden van Drukker en het vertrek van de kinderen De Bok naar Rotterdam.

Enkele maanden later krijgen burgemeester en wethouders de begroting voor het armwezen voor 1846 toegestuurd, waaruit opnieuw de grote nood blijkt. Met daarbij

het 'eerbiedig verzoek aan ons de daarbij verzochte subsidie goedgunstig te willen verlenen ten einde zoowel in de voldoening der achterstallige schulden als in de dringende behoeften van het steeds toenemend getal der armen (als hebbende er zich wederom verscheidene aangemeld tot het bekomen van eenigen onderstand, die welgedurende de zomermaanden zoover mogelijk zijn afgewezen, doch eerlang zullen moeten geholpen worden) te kunnen voorzien'. Op een begroting van 1.500 gulden wordt 850 gulden subsidie gevraagd. De stad besluit een renteloos voorschot te geven. Dat stelt het diaconiebestuur teleur: ze kunnen geen enkele garantie geven tot terugbetaling. Naast het gebrek aan inkomsten moeten oude schulden worden afgelost en is het kerkgebouw bezwaard met een hypotheek van tweeduizend gulden waarvoor jaarlijks honderd gulden moet worden betaald. En het aantal nog enigszins bemiddelde leden wordt steeds minder. 'Die weinigen troosten zich al veel moeite en grote opoffering om de Openbare Eeredienst in stand te houden. Er blijft ons dus niets anders over dan in deze zorgvolle omstandigheid vertrouwend te blijven uitzien op uw welwillende hulp om hetzij door het verlenen eener ruimere subsidie of op enige andere wijze als u zult goed vinden ons in staat te stellen in de dringende behoeftes van zo velen te kunnen voorzien.'³⁰³ In 1854 en 1870 wordt door wetgeving de zorg voor armen en behoeftigen geregeld, maar nog vrijwel geheel aan de kerken overgelaten. Een herziene versie van het reglement voor het armbestuur van de Joodse gemeente dateert van 1875.³⁰⁴

Een kleine meevaller komt in februari 1870 van 'een alhier bestaand officieren liefhebberij-tooneel van hh. Officiëren en eenige der voornaamste ingezetenen'. Een gift van 25 gulden uit de opbrengsten gaat naar de Israëlitische armen. 'Verdiend reeds dit regtmatische hulde en erkentelijkheid, veel wordt deze gift nog verhoogd door de daaraan verbonden loffelijke voorwaarde, om den armen stadsgenooten eene extra spijsuitdeeling te doen toekomen op den aanstaanden verjaardag van Z.M. onzen geëerbiedigden koning. (...) de geachte weldoeners zullen de voldoening smaken, door een genot met weldaad te vereenigen, veel tot leniging der armoede in dit barre jaargetijde te hebben bijgedragen.'³⁰⁵

De kas van het armenfonds is ondanks de voortdurende zoektocht naar geld toch dusdanig gevuld dat het kerkbestuur daaruit leent. In 1871 wordt een bedrag opgenomen 'tot den aankoop van huizen tot het stichten van eener Nieuw Synagoge'; dit betreft zeer waarschijnlijk panden aan de Waterstraat (zie het hoofdstuk Plaatsen van samenkomst). Pas veel later, in 1889 en 1910, wordt de lening afgelost. In de boekhouding van het armbestuur zelf zit een kwitantie van aannemer H. Zilvold, inzake de bouw van de synagoge. In 1893 leent het kerkbestuur ook uit de hulpkas voor minvermogenen: duizend gulden, die in 1911 is afgelost.³⁰⁶

Salomon Nijburg (1859 Amsterdam – 1926 Zutphen), bestuurslid van de Joodse gemeente en verschillende verenigingen, onder andere Hulpkas voor minvermogende Israëlieten. (foto documentatie S. Laansma, in bezit R. Noach)

Het Reglement van de Israëlitische gemeente uit 1888 bepaalt dat de kerkenraad drie leden benoemd voor het armbestuur. Ieder lid dient minimaal 10,40 gulden af te dragen aan de kerkelijke gemeente. Voorwaarde voor het ontvangen van steun van het armbestuur is dat de betreffende gemeenteleden eventuele kinderen laten vaccineren en naar school en de Joodse les laten gaan. Er wordt niet meer maandelijks gecollecteerd.³⁰⁷ In de *Nieuwe Zutphensche Courant* van zaterdag 25 november 1899 staat een advertentie van het armbestuur om de Geachte Stadgenooten te attenderen op een inzameling speciaal voor weduwen en wezen. ‘En wordt deze collecte in de weldadigheid der edele menschevrienden aanbevolen.’

S. Nijberg wordt na zijn overlijden in 1926 geroemd om het vele dat hij gedurende 24 jaar heeft gedaan als lid van het armbestuur. M. Spier is dat jaar voorzitter van het armbestuur.³⁰⁸ In januari 1938 gebruikt het armbestuur, dan bestaand uit I. Spier, M. Vromen en M.M. Krukziener, voorgedrukte formulieren met een antwoordstrook om

Isidore Elzas (1890-1951), eerste voorzitter van NIG Zutphen na de oorlog. Aan hem is de titel van dit boek ontleend. Zijn zoon Frits volgt hem op in het armbestuur en later in het NIG-bestuur. Foto rond 1930. (NL-ZuRAZ, 0363, 0002)

de gemeenteleden op te wekken een bijdrage te geven. ‘De moeilijke tijdsomstandigheden doen zich bij de armenbedeeling meer dan ooit gevoelen. Door toeneming van het aantal steunaanvragen zal het jaar 1938 met een groot tekort sluiten, tenzij de opbrengst der jaarlijksche collecte het Armbestuur uit de financiële moeilijkheden redt.’ Achterop zo’n formulier staat met potlood geschreven: ‘18 december 1941. Kerkbestuur. Begroting met 1000 te kort.’³⁰⁹

Een bijkomende zorg krijgt de Zutphense Joodse gemeenschap in 1938 doordat de overheid Joodse militairen overplaatst van Amersfoort naar Zutphen. ‘Wij behoeven onze Zutphensche geloofsgenooten niet aan te sporen, ertoe te willen medewerken, dat dezelfde faciliteiten, die onze Joodsche jongens tot het verkrijgen van ritueele spijzen van de zijde onzer Amersfoortsche vrienden hebben genoten, hun ook in Zutphen zullen worden geschonken, zoodat zij hun godsdienstplichten ook ten dezen ten volle zullen kunnen waarnemen.’³¹⁰

Na de oorlog wordt een nieuw Israëlitisch armbestuur ingesteld. In september 1951 bestaat het uit A.M. Krukziener, H. Levison en F. Elzas. Die laatste is bereid het bestuurslidmaatschap en de taken van zijn overleden vader I. Elzas over te nemen.

De financiën van de Joodse gemeente in totaliteit zijn dan beperkt. In augustus 1950 schrijft het kerkbestuur dat het weinig bestedingsruimte heeft doordat 'de kas van de Joodse Gemeente door de bezettende macht geheel is weggehaald'. Uit 1953 dateert een verzoek aan de Rijksmunt om een bedrag om te wisselen tegen geldige munten: 'Wij vonden gisteren in ene 2½ jaar ongebruikte collectebus o.a. 10 zinken kwartjes en 9 zinken centen.'³¹¹

Wetsovertreders

Laansma geeft in zijn boek *De Joodse Gemeente te Zutphen* verschillende aanknopingspunten en voorbeelden:

Een ongeveer negentienjarige Jood laat zich in 1691 dopen en krijgt dan de naam Ephraim Christiaen. Hij voelde 'prickelinge in zijn gemoet om uijt het Jodendom tot het Christendom over te gaen'. Een jaar eerder is hij vanuit Groenlo in Zutphen beland. Hij wil kuiper worden. Financieel geholpen door de stad wordt hij gedoopt, doet belijdenis en wordt toegelaten tot het avondmaal. Dat is geen garantie voor een geregeld leven: 'Is vervallen, soo van dronken drinken op sijn tijdt tot avonts niet tehuijsen komen jae geheele nagten uijt te blijven met lichtveerdige vrouwluijden omtegaen.'³¹² Ook bestelt hij meerdere keren zijn huisbaas en kameraad Lambert Wolberghe door 's nachts als deze slaapt geld uit zijn broekzak en een kast te halen. Wolberghe lokt hem in de val door te doen of hij het huis verlaat. Ephraim Christiaen wordt op heterdaad betrappt en vervolgens 'strengelijk gegeeselt' en voor altijd verbannen.

Op 26 mei 1717 meldt de nachtschout 'dat hij op heden een jode hadde gevat' die hij ervan verdacht 'een pack laken hadde gestolen'. In het jaar 1743 laat 'een jode Isacq Abrahams' van zich horen. Hij wordt op 26 juni gearresteerd 'ter oirsake een silveren degen uyt het huys van de gerigtschrijver Hoppenbrouwer soude hebben gestolen'. Deze 'een vreemde zijnde' wordt opgesloten in de stadsgevangenis. Op 8 juli volgt een uitspraak: forse geseling, een dag later uitgevoerd door twee mannen.

17 april 1750 worden twee Joden opgepakt, verdacht van het stelen van een zilveren degen van een luitenant. Ook dit duo wordt veroordeeld tot geseling, en levenslange verbanning.

In 1778 wordt Jacob Levi wegens valsemunterij opgepakt. Ook de stadszilversmid heeft geklaagd. Levi krijgt zijn vonnis te horen onder 'het aantrekken der klokken': drie jaar in het provinciale tuchthuis en verbanning. Hartogh Joseph wordt in 1780 vastgezet op beschuldiging van het stelen van een geldbuidel.³¹³

Tot zover de voorbeelden op basis van het boek van Laansma.

In de achttiende eeuw is er uitwisseling tussen verschillende staten en staatjes, van dicht bij Zutphen tot in het huidige Frankrijk. Signalementen van gezochte overtreders worden rondgestuurd. Vanuit Münster wordt in 1752 gewaarschuwd voor een ‘grossen Rauber- und Diebs-Bande’, die al jarenlang gewelddadig optreedt. Bij de lange lijst met persoonsbeschrijvingen wordt als vanzelfsprekend een tweedeling gemaakt tussen Joden en Christenen, respectievelijk zesendertig en negentien personen.³¹⁴ Ook in de negentiende eeuw komen Zutphense Joden voor in de overzichten van veroordeelden en vonnissen. Ze zijn daar, ook in verhouding, in de minderheid. Opvallend zijn de hoge straffen. ‘Slaan en stooten’ is een veel voorkomend vergrijp. Mientje Weijl, huisvrouw van Van Gelder, krijgt daarvoor eind 1840 zes weken gevangenisstraf en een geldboete van acht gulden en ze moet ook de gerechtskosten van 4,22 gulden betalen. Coezel Hamburg wordt in mei 1841 voor hetzelfde veroordeeld en hij krijgt dezelfde geldboete, maar hoeft de gerechtskosten niet te betalen en maar een maand te zitten. In maart dat jaar worden Levij Samuel van Wien, Grietje Schoonhoed en Elias Schoonhoed gezamenlijk gestraft; naast de geldboete en gerechtskosten moeten de eerste twee veertien dagen de gevangenis in, de derde een maand.³¹⁵

Koopman Hartog Weijel uit Zutphen wordt beschuldigd van poging tot moord, zijn zaak loopt in 1844. Weijel heeft na verschillende onderhandelingen een zakelijke overeenkomst gesloten met een blauwverver, een in Hengelo wonende Duitser die de Nederlandse taal niet goed beheerst. Hij heeft een door de Duitser ondertekend orderbiljet gekregen ter waarde van 4.865 gulden, binnen twee maanden na vertoning betaalbaar. Volgens de Duitser is het biljet vals: er is hem een ander biljet voorgehouden dan dat waar hij zijn handtekening onder heeft gezet. De rechtbank in Zutphen buigt zich erover. Terwijl het onderzoek gaande is, hebben de twee nog een andere zaak af te handelen. Dit brengt hen bij een neef van Weijel, Kets de Vries in Brummen. In het donker begint de terugreis naar Zutphen. De Duitser heeft de voorkeur voor de straatweg, maar Weijel krijgt voor elkaar dat ze het oeverpad langs de IJssel nemen. Hij stelt zijn reisgenoot voor om hem een touwtje om de arm te binden om elkaar niet kwijt te raken. De Duitser weigert dat. Kets de Vries vergezelt hen een eindje richting Zutphen en loopt ongeveer 25 passen voor hen uit. Op enig moment geeft Weijel de Duitser een flinke duw waardoor deze van de hoge oeverwand in de IJssel stort. Omdat de waterstand niet erg hoog is lukt het de man om zich met veel moeite en grote krachtsinspanning te redden. Het verweer van Weijel is dat hij door een karrenspoor struikelde en daardoor de Duitser in het nachtelijke donker onverwacht stootte. Maar bewezen wordt geacht dat Weijel met opzet handelde om de Duitser te verdrinken, ‘iets waarbij hij uit hoofde van de met hem aanhangige

procedure een zeer groot belang had'. Hij wordt veroordeeld tot een geldboete van duizend gulden en de doodstraf, maar dit wordt bij Koninklijk Besluit van 29 maart 1845 omgezet in 'geeseling en brandmerk met den strop om den hals' en een gevangenisstraf van twintig jaren in een tuchthuis.³¹⁶

Onderlinge onenigheden³¹⁷

In november 1905 zijn er twee klachten van de koster omdat bezoekers de Reglementen van orde van de Joodse gemeente hebben overtreden tijdens de godsdienstoefening in de synagoge. De betreffende personen krijgen een boete van 50 cent. In september 1907 laat de voorzitter zijn ongenoegen horen over wanorde kort daarvoor in de synagoge. Hij stelt voor maatregelen te nemen 'dat zulks niet meer zal plaatshebben'. De voorzitter wil dat degene die wanorde veroorzaakt uit de synagoge wordt verwijderd en dat het recht op een zitplaats voor hem komt te vervallen. In november dat jaar klaagt Carel Weijel over de sjochet, de ritueel slachter, die niet op tijd is om te slachten. In eerste instantie neemt het bestuur de klacht voor kennisgeving aan. Maar twee maanden later komt de voorzitter erop terug. Het is hem gebleken dat de boodschap om te komen slachten wel aan het huis van de sjochet is afgegeven, maar dat de ontvangende jongen dat bericht niet heeft overgebracht. 'Zoodat de Sjochet, de schuld niet draagt van het verzuim op tijd te komen slachten.'³¹⁸

Een zaak die hoog oploopt dateert uit 1809 en vindt plaats in de synagoge. Het volgende is ontleend aan de aanklacht van Simon Jacob Vles en een verklaring van vier getuigen. Vles richt zich tot de minister van Binnenlandse Zaken, waaronder de Erediensten vallen. Hij maakt zijn schrijven persoonlijk door bij herhaling het woord Excellentie aan een zin toe te voegen. Kanttekening: Simon Vles is een de twee kopers in 1798 van het pand bij de Eekmolen, waar de eerste synagoge wordt gevestigd en waar onderstaande gebeurtenis plaatsvindt. Het gaat om een voorval tussen Simon Jacob Vles en enkele bestuurders van de Joodse gemeente. Vles beklagt zich mede namens zijn zoon Jacob Simon bij de minister over mishandelingen hen aangedaan in de synagoge van de Hollandse Hoog-Duitsche Israëlitische gemeente van Zutphen. Hij vraagt om bemiddeling, nadat hij eerst heeft gecheckt of hij niet bij de minister van Justitie en Politie moet zijn. Er is verwarring op grond van een kerkelijk verbod om geschillen binnen de synagoge voor de rechter te brengen. Op 20 juli meldt Vles zich uitgebreider. Hij introduceert zichzelf en zijn zoon als belijders 'der Mosaischen godsdienst, burgers en inwoners der Stad Zutphen'. Het incident vindt plaats op de eerste Joodse paasdag, dat jaar de eerste van de grasmaand in de gangbare maandaan-

duiding in de Franse Tijd. In de synagoge is hij door de penningmeester uitgenodigd voor de 'alleszins genoeglijk taak' uit de boeken Mozes voor te lezen. Nadat hij voor de Thorarol zijn gebed heeft gedaan vraagt hij chazan M. Andries om de eerste zegening, onder het offeren van geld voor deze persoon. Maar Vles bedenkt zich en vraagt de oude voorzanger L. Mozes om de zegen, zoals ook Jacob Joseph altijd door hem gezegend wordt. Als dit is gebeurd, komt Jacob Joseph bij hem en geeft een boete van twee ducaten. Vles wijdt er enkele woorden aan, maar verlaat zijn plek bij de boeken Mozes om een verdere woordenwisseling te voorkomen. Jacob Joseph en Ph. Marcus zijn echter 'dadelijk op Vles aangevlogen om hem de kerk uit te smijten. Waarbij zig gevoegt heeft den koster Liefman Hertz, schoon andere leeden zelven nog tegen hielden.' Samen met nog enige anderen is Vles dusdanig behandeld 'dat zijn vrouw flauw in de kerk is neergevallen en voor dood naar het hujs van Heijman Jacobs is gebragt geworden en hij daarop dadelijk naar zijn hujs is gegaan of dat zij hem anders uit de kerk zouden gesmeeten hebben'.

Kort daarna komt de zoon van Vles nietsvermoedend de synagoge in. Jacob Joseph 'attaqueerde hem, en voegde hem toe dat zijn vader slegte dingen gedaan had, en wij zullen het hem afleeren, waarop de zoon zweeg, in de veronderstelling dat zijn vader veel kwaads gedaan had'. De zoon roept Salomon Marcus, die hier ook voorzanger is geweest, uit de kerk en vraagt hem wat er met zijn vader is gebeurd. Marcus vertelt het en voegt er aan toe dat zijn vader niets anders gedaan heeft dan wat Jacob Joseph zelf doet; deze Marcus zal later in het voordeel van Vles getuigen. De zoon wordt zo kwaad dat hij naar boven gaat en Jacob Joseph aanstoot en zegt hém uit de synagoge te smijten. Vader Vles komt weer naar boven en zegt zijn zoon naar huis te gaan, dat zij hun recht op een andere manier zullen zoeken. Daarna hebben Jacob Joseph en Ph. Marcus de aanwezigen onder dwang van een boete van drie gulden opgeroepen mee te werken aan de opsluiting van de zoon in het tuchthuis en de ontzegging van de toegang tot de stad voor de vader, 'voorgevende dat er niets zoo onmooglijk was, of zij konde het bij de (stads-)regeering uitrichten'.

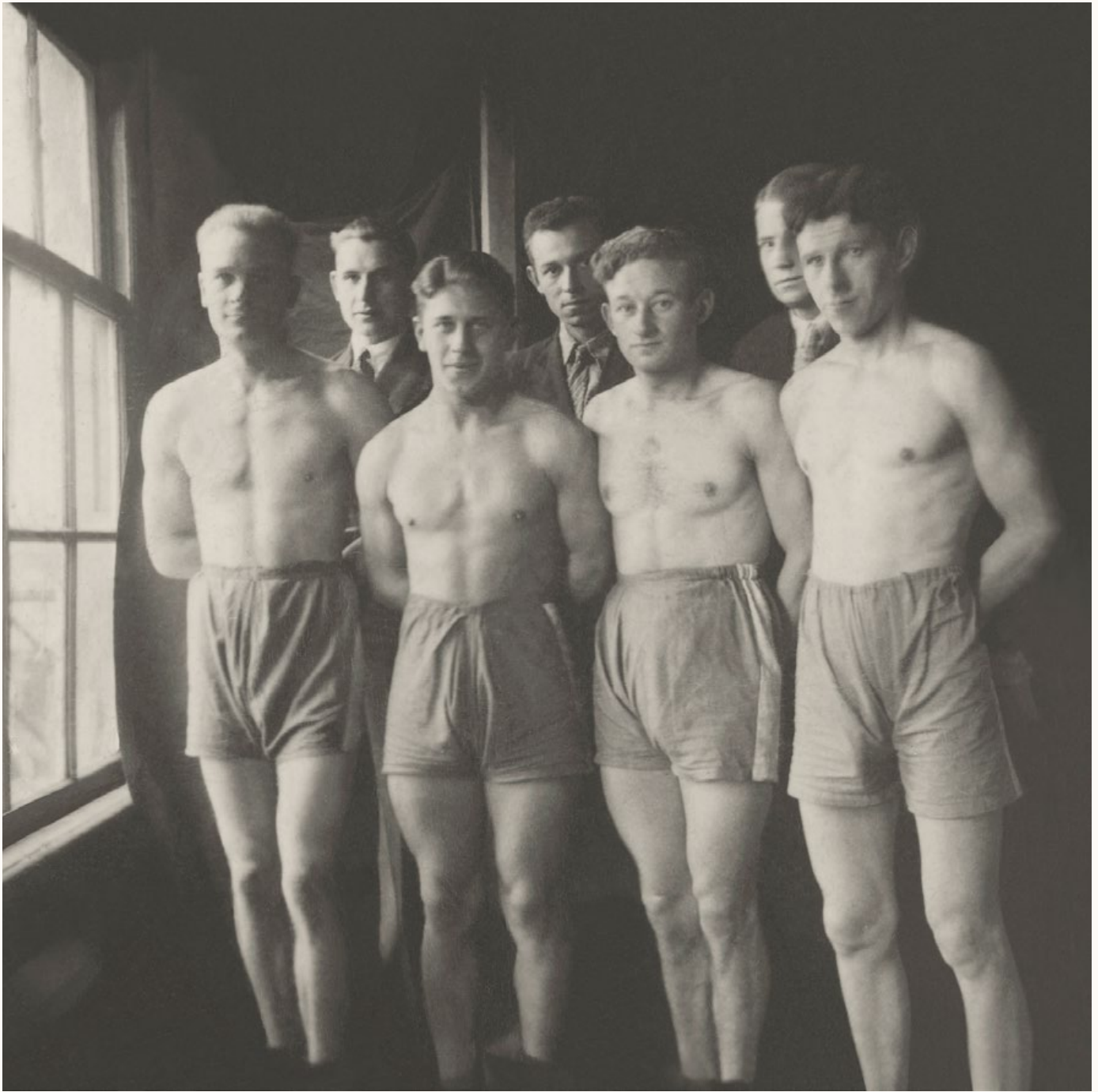
Vader en zoon nemen zich intussen voor hun lot in stilte te betreuren. Onverwacht krijgen ze een oproep van de rechtbank Zutphen zich te melden, door een aanklacht daar neergelegd door de *parnassiem* (synagogebestuur). De tenlastelegging behelst buitensporig gedrag. Na hun weerwoord mogen ze weer gaan.

Na enige tijd zijn ze 'reeds zagtkens aanvangende te vergeten de verongelijkingen hen aangebragt' als ze opnieuw voor de rechter worden geroepen. Die avond worden ze opgesloten en een dag later volgt een vonnis, 'zonder dat zijn (Vles) hartbrekend bidden om toch gehoord te worden, om toch zijne zaak door een advocaat te laten voordragen, iets helpen konde'. Een vonnis dat hem en zijn gezin in bittere rouw

dompelt omdat zijn eer, die hem zo dierbaar als het leven is, hierdoor gefnuikt is en ook in zijn zaken heeft het hem ernstig tekortgedaan.

Hij voelt zich gesteund door onthutste lidmaten die hun verhaal op papier hebben gezet en voorzien van hun handtekening, en die personen zijn naar zijn zeggen niet de enigen die hem steunen. Voor Vles is duidelijk dat de onjuiste aantijgingen van een van de bestuurders voortkomen uit 'stille begeerte om op (Vles') puinhopen zijn eigen rijk, eene nieuwe kostwinning in het zelfde vak te gaan bouwen'. Alleen door een 'hoger onderzoek' zal blijken dat ze onbesproken mensen zijn, zoals de gehele gemeente, ja geheel Zutphen hen kent.

Nauwelijks de kerkers ontkomen en niet in staat om hun dagelijkse beroep te hervatten, smeekt hij binnen een paar dagen een toelichting te mogen geven, hetzij bij Zijne Excellentie, of als dit verkieslijk wordt gevonden, bij de kerkelijke autoriteiten. Vader en zoon 'snellen alzo ook van hun woonplaats tot in deze hoofdstad, in uwer Excellenties armen, biddende en vuriglijk smekende om herstel van eer, naam en faam, vergoeding van geleden schade, winstderving en kosten. Met één woord eene volledige herziening dier gehele zaak.' Een uitslag is onbekend. Maar Simon Jacob Vles overlijdt op 26 april 1826, 'gewoon' in Zutphen. En van ongeveer 1821 tot 1823 zit hij volgens de Joodse Almanakken in het bestuur van de Joodse gemeente.³¹⁹ Aangifte van zijn dood wordt gedaan door Levy Mozes Snattager, die dan koster is, wat ook lijkt op herstelde betrekkingen met de Joodse gemeenschap.³²⁰

Verenigingen

Van meet af zijn in de Joodse gemeenschap in Zutphen mensen in groepsverband actief. Tal van verenigingen hebben er bestaan. Sommige over een langere periode, waarbij de ene meer sporen heeft nagelaten dan de andere. Doordat verenigingsnamen niet consequent worden gebruikt of geschreven is het niet altijd zeker of het steeds om eenzelfde vereniging gaat. Ook een aanduiding als ‘een’ culturele vereniging geeft onduidelijkheid. Soms wordt een naam in het Hebreeuws geschreven, dan weer in een vertaling die soms ook weer verschillende varianten oplevert. Zo worden de woorden *chewre*, *gewre* en vereniging afwisselend gebruikt. Een *chewre* houdt zich bezig met de uitvoer van een bepaald aspect van een Joodse gemeente. Dat kan ook een relatief klein en beperkt onderwerp zijn. De verschillende in dit hoofdstuk gebruikte schrijfwijzen volgen de oorspronkelijke bron.

Wat tot een vereniging wordt gerekend verschilt ook. Het armbestuur wordt er soms toe gerekend, misschien omdat het eigen inkomsten moest genereren.³²¹ In deze publicatie is de zorg voor armen in een apart hoofdstuk beschreven. Ook het na-oorlogse ‘grafstenenfonds’ ontbreekt hier.

Dit overzicht pretendeert geen volledigheid in aantal en bestaanstijd van verenigingen. Het wil een indruk geven van de veelheid en variatie. Daarom worden ook verenigingen genoemd waarvan niet meer bekend is dan dat ze hebben bestaan. De negentiende- en twintigste-eeuwse jaarlijkse Joodse Almanakken en jaarboekjes, de zogenoemde loechjes in de Bibliotheca Rosenthaliana te Amsterdam, vormen een belangrijke bron voor dit hoofdstuk; omdat dit in de teksten hieronder duidelijk mag zijn ontbreekt een herhaalde verwijzing daarnaar. Een kanttekening bij de loechjes is dat de uitgever afhankelijk was van de tijdige en consequente opgave door de Joodse kerkbesturen. In de negentiende eeuw beperkt de informatie over Zutphen zich hoofdzakelijk tot de namen van de kerkbestuurders, in 1819 voor de eerste keer. Pas vanaf het Hebreeuwse jaar 5665, dat is 1904-’05, worden verenigingen genoemd, terwijl van sommige bekend is dat ze veel langer hebben bestaan. Na 1913 ontbreekt dat decennium verdere informatie over Zutphen. In de jaren zestig stopt de uitgave van deze jaarboekjes.

Ook lid van niet-Joodse verenigingen: Simon Cohen (1913-1944) van Barleze 42, tweede van rechts. Misschien in de zaal van de Arbeiders Vereniging aan de Rijkshage, waar in 1932 op woensdagavond van 8-10 uur gebokst werd. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis; RAZ adresboek Zutphen 1932)

Simon Cohen in actie. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

De aanwezigheid en activiteiten van verenigingen weerspiegelen de staat van de gemeenschap. In 1880 is er in het gemeentegebouw een aparte genootschapskamer. De verenigingen en het armbestuur worden geacht voor gebruik daarvan te betalen. In 1881 wordt in de begroting de post ‘verhuur van eigendommen’ verminderd omdat enkele verenigingen en het armbestuur weigeren mee te betalen voor de schoonmaak van de ruimte. Het kerkbestuur vindt dit een zeer onbillijke opstelling, maar ontzegt hen de toegang niet.

Wat de inzet van de verenigingen inhield en betekende laat zich enigszins aflezen uit een krantenbericht over de herdenking van het 25-jarig bestaan van de synagoge aan de Dieserstraat op 6 augustus 1904. ‘De werkzaamheden der pieuse genootschappen en der liefdadige instellingen werden door (opperrabbin) Tal en door de heer Frank in herinnering gebracht. De Israëlitische damesvereniging schonk een fraai bewerkt voorhangsel voor de arke. Van de gemeenteleden en van een mannengenootschap kreeg zij twee paar geborduurde wetrolmantels en de Vereeniging ‘Tot steun der Wet’ schonk een spreekgestoelte uit de meubelfabriek van Frederiks.’ Niet onvermeld mag blijven een particuliere gift: ‘J. de Wolff schonk een in Hebreeuws gecalligrafeerd gebedenboek, met een even mooi bewerkte houten omslag.’³²² In 1929 spreekt de Zutphense gemeenschap zelf over een sterke opleving en bloei van het verenigingsleven en de bijzonder grote sympathie die daarvoor bestaat.³²³

In schril contrast staan daarmee de pogingen en resultaten in de jaren na de oorlog. De behoefte bestaat, maar de gemeenschap is te klein geworden. Uit de terugblik van Meijer Groen in 1995 aan de vooroorlogse tijd: ‘Er functioneerden negen verenigingen, waaronder Tot Nut en Genoegen, een culturele- en ontspanningsvereniging. Hiervan was ik secretaris. Ook was er een ‘hulpkas’, bestemd voor hulp aan mensen met financiële problemen. Uiteraard was er een Chewre-vereniging zoals iedere Joodse gemeente die kende, en welke de grote Joodse gemeenten nog steeds kennen, ‘Gemieloet Chassadien’ (= bewijzen van weldaden), welke uiteraard belangeloos bijstand verleenden aan mensen in het terminale stadium en zich bezighield met de verzorging van doden. Al deze verenigingen en instanties hadden besturen, waarvan vrijwel niemand is teruggekeerd.’

Twee jaar later, vlak voor een bezoek aan Zutphen, schrijft rabbijn Lody B. van de Kamp over Joods leven in de Achterhoek. ‘Zutphen, Lochem, Borculo, Aalten, Winterswijk. (...) De gebouwen laten veel van het Jodendom zien. Van het voormalig gemeenschapleven is echter nauwelijks nog iets terug te vinden. Mannen- en vrouwenverenigingen Gemieloes Chassodiem, de armenkas Hulpe Israëls, maar ook de Joodse Schaakclub of een toneelvereniging vormden daar onderdeel van. Iedere avond in

het leerlokaal van de sjoel, de synagoge, schaarden de mannen zich rond de tafel om zich te buigen over de oude wijsheden in de Talmoed. De dames kwamen bij elkaar om gezamenlijk de gewaden voor de overledenen te naaien of de synagoge-sieraden te vervaardigen. De Joodse kinderen in de Achterhoek vierden het Poeriemfeest en zongen en dansten rond de Torarollen tijdens het Simchat Tora, het Vreugde der Wetfeest. Zo was het in dit deel van Nederland. In talloze plaatsen. Totdat het ineens stil werd. Totdat er nog slechts gebouwen stonden.’³²⁴

Gemiloth Gasadim

Een ‘Reglement der Mannen-vereniging Gemiloth Gasadim binnen de Israëlitische Gemeente te Zutphen’ is gedrukt rond 1886 bij het lokale bedrijf Wansleven.³²⁵ In de vorige zin en alinea’s komen al drie schrijfvarianten van de verenigingsnaam voor, maar er zijn er meer, zoals Gemiloet Chasadiem en Gemiloth Gasodim. Het betekent ‘goede daden’ of ‘liefdadigheid’. Deze vereniging is verantwoordelijk voor zorg aan doodzieke mensen en het wassen, kleden en kisten van de overledenen. De toevoeging ‘Mannen-vereniging’ is misleidend. Het hoofdbestuur bestaat weliswaar uit mannen, maar er functioneert ook een vrouwenbestuur dat verantwoordelijk is voor de zorg aan vrouwen. Van ‘vrouwenvereniging Gemilath Gazadim’ is een spaarbankboekje bewaard gebleven over de periode 1907-1937.

De vereniging is initiatiefnemer van de bouw van het *metaheirhuis* (reinigingshuis) op de begraafplaats. Daarvoor leent het in 1885 geld van de Joodse gemeente. De vereniging heeft ook reiskosten naar Zwolle opgevoerd bij de plannenmakerij. Na een jaar begint de afbetaling. In november 1898 is de lening afgelost.³²⁶

In het vorige hoofdstuk kwam de reorganisatie in Nederland van de opvang van Joodse ‘krankzinnigen’ aan de orde. Daaraan voorafgaand, in mei 1908, krijgt de landelijke ‘Centrale Commissie voor de Israëlitische zaken’ vanuit Zutphen de vraag om zich in te zetten voor de ‘krankzinnigengestichten te Zutphen en Warnsveld (1 uur afstands van Zutphen) (...) voor de ongelukkigen, die hier onder gebracht, geheel onder niet-Israëlieten hun leven slijten en alleen op hun sterfbed, door de welwillendheid der Zutphensche vereniging gewaarworden, dat zij Joden zijn’. De aanleiding voor deze oproep en het pleidooi voor een centrale regeling zijn verschillende sterfgevallen achter elkaar in het lokale ziekenhuis en onder de verpleegden te Warnsveld waardoor ‘verscheidene wakkere werkers’ het erg druk kregen met het onbetaalde liefdewerk. En dat terwijl de Zutphense Joodse gemeente zich formeel niets hoeft aan te trekken van de op dat moment ongeveer vijftig ‘Joodsche krank-

L.D. Staal, Israëlitisch leraar in Zutphen en actief geweest in veel besturen. Late-re hoofdredacteur Nieuw Israelietisch Weekblad. Portret bij artikel 30-12-1938 ter gelegenheid van zijn vertrek als hoofdredacteur. (www.delpher.nl)

zinnigen'. Die groep ontbeert het hele jaar geestelijke bijstand, uitgezonderd een enkeling met Pesach.³²⁷

In 1913-'14 heeft Gemiloes Chasodim 150 leden, is D. Levison voorzitter en B. Frank secretaris. In 1921-'22 bestaat het bestuur uit voorzitter I. Philips, vicevoorzitter L.S. Lelie, penningmeester N. Vomberg, secretaris J. Cohen en de leden A. Philips en M. Menk. In april 1922 deelt het verenigingsbestuur het NIG-bestuur mee 'dat in de laatste ledenvergadering een voorstel is aangenomen tot ontbinding der Vereeniging en (vraagt) aan de Kerkeraad om een regeling te treffen waarbij het behoud der bestaande instituties gewaarborgd blijft en waarbij de kosten van overlijden en begraven ten laste der Gemeente komen'. Het kerkbestuur besluit de vereniging per 1 januari 1923 over te nemen. Wat dit precies inhoudt is onduidelijk, gezien het genoemde spaarbankboekje en de doorgaande vermeldingen in de loechjes. In de laatste uitgebreide versie daarvan, jaargang 1939-'40 staat bij de opsomming van bestuursleden: 'Gemieloes Gassodiem: J.K. Hamburg, A.E. van Gelder, M. Krukziener, M. Menk, J. Weyel, J. Cohen, leeraar-secr.' In 1932-'33 worden voor het eerst ook vrouwelijke bestuursleden genoemd: B. Levison-Levison, J. Sternfeld-de Vries, E. Weyel-Rubens. In 1954 is het wel duidelijk: 'Hier ter stede bestaat geen pieuse instelling Gemieloes Chasodiem.'³²⁸

Hulpkas voor minvermogende Israëlieten

Het doel van deze instelling is het geven van leningen aan kleine Joodse middenstanders. In 1893 is de kas dusdanig gevuld dat duizend gulden geleend kan worden aan het kerkbestuur. Waarschijnlijk bestaat deze vereniging dus al langer.³²⁹ In de loechjes staat de hulpkas vanaf de jaargang 1904-'05 vermeld. Als bestuursleden worden in 1910-'11 genoemd: voorzitter J.L. Spier, vicevoorzitter Iz. Weijl, penningmeester A. Elzas, secretaris-boekhouder B. Frank en de leden S. Nijburg en Iz. Philips. Spier en Frank zijn in 1913-'14 nog in functie. In 1940 wordt de hulpkas genoemd als onderafdeling van de Zutphense afdeling van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland.³³⁰

Hulpkas Ezrath Israël

Deze hulpkas wordt vermeld naast de voorgaande, ondanks overeenkomsten in naam en doelstellingen. Doel: het verlenen van kleine renteloze voorschotten aan kleine neringdoenden.³³¹ In het jaarboek van 1925-'26 voor het eerst vermeld, steeds in combinatie met de Maatschappij tot Nut der Israëlieten, maar in verschillende jaargan-

gen wordt alleen de Maatschappij genoemd. In 1936-'37 is de laatste vermelding in de jaarboekjes van deze hulpkas.

Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland

De landelijke algemene vergadering van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland vindt in 1907 plaats in Zutphen, waar een lokale afdeling bestaat. Deze Maatschappij is opgericht in 1848 omdat er destijds nog veel ontbreekt aan de intellectuele ontwikkeling van de Joden uit de lagere klasse. Voor die bevolkingslaag bestaat de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, maar die laat in eerste instantie geen Joden toe als lid. In 1868 richt de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland een schoolfonds op, waar veel kinderen van afhankelijk zijn.³³² Wanneer de activiteiten in Zutphen zijn begonnen, is onbekend. Uit 1905 dateert de eerste vermelding van een bestuur van de afdeling Zutphen. Voorzitter L.J. Spier en lid G. Groenheim blijven bestuurslid tot het laatst verschenen reguliere jaarboekje 1939-'40. De eerste jaren is L.D. Staal de secretaris. De laatste twintig jaar is dat J. Cohen, de man die Staal ook opvolgt in andere functies binnen de Joodse gemeente. In de loop der jaren zijn A. Elzas en M. Spier penningmeester.

Alliance Israélite Universelle – Algemeen Israëlitisch Verbond, Zutphense Afdeling

De Alliance Israélite Universelle is opgericht in 1860 in Parijs. Het is de eerste officiële internationale Joodse hulporganisatie om bedreigde Joden en Joodse gemeenschappen hulp te bieden en hun juridische en sociale positie te verbeteren.³³³ Vooral in Oost-Europa zijn in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw de omstandigheden erbarmelijk en bedreigend. Met grote regelmaat zijn er pogroms (gewelddadige aanvallen). In december 1875 overwegen drie heren een Zutphense afdeling op te richten. 23 personen geven aan lid te willen worden. In april 1876 is er een vervolg. Dan bespreken de heren B. Fortuin, J.L. Spier, L. Vles en D.M. Klein 'de belangen der Israëlieten in het algemeen en van die in Zutphen woonachtig in het bijzonder, liggende binnen den kring van de bemoeijenissen des verbonds'. Een jaar later spreekt opperrabbin Fraenkel uit Zwolle in Zutphen op een bijeenkomst van het verbond. De begaafde spreker Fraenkel trekt behalve de leden ook enkele genodigden 'met dames'. Hij onderstreept het belang van de Alliance. In ons land mag dan vrijheid van godsdienst zijn en kan volgens hem gesteld worden dat 'in de stad onzer inwoning geen andere dan een humane en liberale geest heerscht', maar in

Algemeen Israëlitisch Verbond 1904.
(RAZ 0284)

veel landen is een krachtig optreden van de Alliance helaas nodig. Door aansluiting bij het Algemeen Verbond krijgt dat meer effect. De ledenlijst telt in 1888 36 leden uit Zutphen en wijde omgeving; van Deventer, Doetinchem tot Dinxperlo. In 1899 wordt een aangekondigde avond met de bekende rabbijn S. Ph. de Vries uit Haarlem verdaagd. In de voorafgaande correspondentie kwam hij 'met een rede te voorschijn, welke zeer afgezaagd was en niet in de smaak zoude vallen'. Op een vergadering in januari 1900 stelt J.G. Elzas dat het beter is zich niet tegen antisemieten op te zetten. De meningen zijn verdeeld.

In 1904 wordt geld ingezameld voor de slachtoffers van een slachtpartij in het toen onder Rusland vallende Kischneff, de tegenwoordige hoofdstad van Moldavië. Tientallen Joden zijn vermoord. De ramp wordt bekend onder de naam 'Kishinev pogrom'. Diep meegevoeld wordt in juli 1917 met 'het groote leed van onze geloofsgenoten in het Oosten van Europa, van meening dat het een bij uitstek op de weg der Alliantie liggende taak is dat leed te verzachten'. De afdeling Zutphen neemt graag de coördinatie op zich om de verschillende plaatselijke, naast elkaar werkende comités zo doeltreffend mogelijk te laten opereren.

J.L. Spier neemt op 17 januari 1919 na 42 jaar afscheid als bestuurslid. Vanaf de oprichting was hij betrokken. Kort daarna zit L.J. Spier in het bestuur en hij houdt het tot 1932-'33 vol, jarenlang als voorzitter. Van 19 juli 1919 jaar dateert het laatst bewaarde verslag. Daarin wordt geklaagd dat er weer zo weinig leden op de vergadering aanwe-

Edith Meijer (1906-1943), gehuwd met David Velleman (1898-1944). Foto rond 1922. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0001)

Bertha Meijer-Baier (1882-1943). Haar man Elie is veehandelaar. Foto rond 1922. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0001)

zig zijn. In de jaren twintig zijn twee van de drie bestuurders ook bestuurslid van de Joodse gemeente. Secretaris Sallie Levison is penningmeester van de Joodse gemeente. Een laatste brief bevat de ledenlijst van 1932. Er zijn dan zestien leden, inclusief de drie bestuursleden L.J. Spier, S. Levison en M. Elzas Jzn.³³⁴ In de Jaarboekjes wordt de Alliance tot de laatste reguliere uitgave in 1939-'40 vermeld met de laatste vijf jaar als bestuur J. Cohen, M.J. Elzas en nog steeds S. Levison.

Vereniging Geskas Hatourah

Ook de naam van deze vereniging kent verschillende schrijfwijzen: Chezkat ha-tora, Geshas Hattorah, Chesokes Hatora, Cheskas en Ceskas Hattourah. De betekenis is 'de kracht van de Thora'. Op 23 oktober 1882 is deze studievereniging opgericht op initiatief van J. Jacobs, Joz. L. Spier en Jb. Elzas. Het doel is het 'onderling beoefenen der Heilige Leer'. Er zijn werkende en ondersteunende leden. Meteen sluiten zich vier leden aan, onder wie de secretaris van het bestuur van de Joodse gemeente B. Frank en J.E. Kleerkoper, die onder meer hulponderwijzer is. De drie gekozen bestuursleden zijn A. Berlijn, B.M. Heertje en I.H. de Leeuw en zij stellen met de initiatiefnemers een reglement op. Wie aan de beurt is voor een spreekbeurt wordt door het lot bepaald.³³⁵ Op een feestavond van de vereniging in 1898 wordt gecollecteerd door de dames D. Frank, R. Heimans en E. Schwarz voor het Centraal Israëlitisch Weeshuis

in Utrecht. Opbrengst 10,81 gulden.³³⁶ In december 1907 wordt het 25-jarig jubileum gevierd. 'Een daverend hoera ging erop, toen onze geachte voorzitter, de heer J.L. Spier met zijn gade de zaal binnentrad. Onmiddellijk daarna opende hij op de hem eigen gezellige en vroolijke wijze 't feest, met weemoed herdenkend de te vroeg ontslapen werkende leden onzer gewre, maar juichend en dankend constateerende, dat er om hem heen nog zaten mannen, die hem hadden geholpen bij de oprichting.' Secretaris B. Frank geeft een historisch overzicht en L.D. Staal spreekt een feestrede uit. 'Ook mogen we niet verzuimen, dat ook de heeren A. Vromen, N. Vomberg (als penningmeester) en M. de Wolff 't hunne er toe bijdroegen, dat deze gedenkdag waardig bevuifd is.' De avond gaat verder met komische voordrachten. De jonge mevrouw Groenheim zingt en speelt piano. A. Snatager verzorgt een smakelijk souper. Het feest duurt tot laat in de nacht.³³⁷

In 1913-'14 zitten Spier, Frank en Vomberg nog steeds in het bestuur. In 1921-'22 is Spier opgevolgd door A. Vromen en Frank door J. Cohen. N. Vomberg wordt in 1923 als penningmeester vervangen door Jac. Meijer. Naast Vromen en Cohen zitten dan ook M. Spier en S. Nijburg in het bestuur. In 1930-'33 zit het drietal Vromen, Meijer/Meyer en Cohen er nog steeds. Van 1934 tot 1938 is er een vacature voor voorzitter en besturen Meyer en Cohen met z'n tweeën. De laatste jaren tot de oorlog versterkt B.E. de Metz het bestuur. Onduidelijk is hoe het volgende uit het voorjaar van 1908 zich verhoudt tot Geskas Hatouroh: '(...) opgemerkt, dat zich dezen winter alhier een gezelschap gevormd heeft met het grootsche doel, den Talmoed te beoefenen. Men is begonnen met tractaat Baba Kama.'³³⁸

Vereniging Ahawas Gesed

De vereniging, opgericht rond 1865, heeft als doel het verstrekken van kleding aan behoeftige leerlingen van de Israëlitische school. De naam betekent 'liefde voor liefdadigheid'. Op een algemene ledenvergadering in 1910 onder voorzitterschap van mevrouw Heiman-de Wolf wordt geprobeerd de vereniging nieuw leven in te blazen, want de laatste jaren is er weinig activiteit geweest. Voor de schoolcommissie stelt waarnemend secretaris L.D. Staal voor dat Ahawas Gesed ook het jaarlijkse schoolfeest en de prijsuitreiking aan verdienstelijke leerlingen gaat organiseren. In ruil hiervoor wil de schoolcommissie de administratie van de vereniging op zich nemen, evenals het werven van nieuwe leden om zo een opbloei van de vereniging te bewerkstelligen. Na de leden gehoord te hebben gaat het bestuur hiermee in het belang van de schooljeugd akkoord.³³⁹

Vrouwenvereniging Bnot JIsraël

Bnot JIsraël, Benous Jisroeil of Benous Jisroël betekent 'dochter van Israël'. Op initiatief van de vrouwen D. Jacobs, S. Fuldauer en J. Snatager is deze vereniging in december 1907 opgericht om de Joodse kennis onder de vrouwen in Zutphen te bevorderen. De oprichtsters, versterkt met A. Staal-Vroman en A. Hamburg, vormen het bestuur. In korte tijd zijn er ongeveer dertig leden. Gedurende de winter worden op de zaterdagavond en later op de zondagavond lezingen verzorgd. Zo komt regelmatig de 'eigen' eerwaarde heer L.D. Staal uiteenzettingen houden. De eerste keer over 'de Wedergeboorte des Jodendoms op het einde der achttiende eeuw' en jaren later, in 1912, behandelt hij actuele vraagstukken in verband met het Jodendom, maar ook 'het voorgeslacht'. Ook anderen, telkens mannen, verzorgen avonden, zoals de eerwaarde heer Borstrok van Borculo over Joden in de tijd van Napoleon³⁴⁰ en een andere keer over het leven en de gewoonten van Joden in Jemen. Dat laatste aan de hand van een reisbeschrijving van Joseph Semag die daar in opdracht van de Alliance Israélite Universelle is geweest. De heer M.H. Roodschild spreekt over Shakespeare's 'Koopman van Venetië'.

Als Staal een avond over Esther verzorgt wijst hij op de mooie, levendige en toch sombere stijl van de bijbelschrijver. Hij benadrukt het contrast met een succesvol toneelstuk dat binnenkort in Zutphen te zien zal zijn en waarin de beroemde toneelspeler Willem Royaards speelt. Staal bekritiseert de manier waarop de Joodse hoofdpersoon is weergegeven: er is jacht op uiterlijk effect en daardoor is het een melodrama, een draak geworden, om met 'Joodsch gedoe' het publiek te amuseren. Ook Royaards legt het er te dik bovenop. Staal eindigt met de oproep er niet heen te gaan.³⁴¹ M. Elzas Az spreekt over 'Wat wij, Joden, moeten weten', aan de hand van de Talmoed en voorbeelden daaruit, 'om vervolgens de zedeleer van het zogenaamde Nieuwe Testament in hare ware verhouding als vrucht van Oud Testamentische en rabbijnsche Wijsheid voor te stellen'. Hij pleit voor het bestuderen van de oude rabbijnse letterkunde en geschiedenis.

In 1910 wordt mejuffrouw K. van Leer bestuurder in plaats van de net gehuwde J. Hartog-Snatager. Op de eerste bijeenkomst van dat seizoen dat jaar wordt Staal 'de leider der Vereeniging' genoemd. Hij spreekt die keer over 'De Vrouw in de Israëlietische Maatschappij' en neemt de gelegenheid om 'eenige dwaalbegrippen omtrent dit punt, vooral in den laatsten tijd verspreid, te releveeren'. Oudstadsgenoot Fuldauer is de spreker op een volgende bijeenkomst over 'de beteekenis

van den Joodschen handel in de geschiedenis'. Luide toejuicing valt hem ten deel voor zijn 'belangwekkende voordracht over een bijna nog onontgonnen terrein'. Mevrouw Kleerkoper leest een gedicht voor. 'En zoo schrijden onze Zutphensche dames steeds voort op den weg van geestes en gemoedsbeschaving. Wanneer zullen de mannelijke jongelingen volgen?'³⁴² Tot in het jaarboek van 1912-'13 wordt de vereniging Benous Jiroeil genoemd, met in dat jaar de opmerking dat er tweewekelijkse voordrachten zijn en dat mevrouw D. Jacobs voorzitter is en mevrouw S. Fuldauer secretaris. In voorafgaande jaarboekjes worden ook de andere bestuursleden genoemd en dat zijn dezelfde namen als bij de start van de vereniging: J. Snatager, penningmeester en de leden A. Staal-Vromen en A. Hamburg.

Collectantenvereniging Saádat Anijiem

De collectantenvereniging Saádat Anijiem, 'het voeden der armen', viert in december 1912 het vijfjarig bestaan. Er is eerder een collectantenvereniging geweest, blijkt uit een advertentie uit 1869. Het armbestuur neemt het initiatief om tot de vereniging Saádat Anijiem te komen. Het eerste bestuur bestaat uit voorzitter A.E. van Gelder, penningmeester S. Hanouer en secretaris L. Vomberg. Behalve het eigenlijke doel staan het houden van lezingen en voordrachten over wetenschappelijke onderwerpen op het programma alsmede het organiseren van een jaarlijkse gezellige bijeenkomst.³⁴³ Uit het NIW van 12 januari 1912: 'Evenals vorige jaren kan ook nu onze collectanten-vereeniging 'Sangadas Nganijiëm' weer op een welgeslaagd feest terugzien. Het ensemble Contran-Bol bracht dikwijls de lachspieren in beweging, terwijl een gezellig bal onder leiding van den heer I.D. Meijer, Borculo, de jongeren tot in den morgenstond bijeen wist te houden. Daar 'Sangadas Nganijiëm' het ondersteunen van behoeftigen beoogt, vertrouwen wij, dat de vereeniging zich in den weldadigheidszin van Zutphen's Israël mag blijven verheugen.' 20 december dat jaar schrijft dezelfde krant over het lustrumfeest, gevierd met een voorstelling van de Israëlitische Toneelvereeniging Wilhelmina uit Oss, met aansluitend bal. Het bestuur bestaat dan uit voorzitter Ph. Weijel, penningmeester S. Hanouer en secretaris Jb. Meijer. Die laatste heeft in 1910-'11 Vomberg vervangen. In 1913-'14 is de laatste vermelding van de vereniging Sa'adas Anijim in de loechjes.

Nieuw Israelietisch Weekblad 26 november 1869. (www.delpher.nl)

Zutphense ITO-branche

In het begin van de twintigste eeuw zijn, zoals eerdere aangegeven, de omstandigheden in Rusland en andere landen voor Joden onmenselijk. De vele landverhuizers

als gevolg daarvan maken in het westen indruk. Een groot deel van hen wil doorreizen naar Amerika. 'Hoe anders zal het zijn, als het doel vaster geworden, als een 'Jodenland' georganiseerd, door hen gekoloniseerd zal worden, want werken willen ze, als er maar gelegenheid toe is. Een 'Jodenland' gelegen in een van de vijf werelddelen. Zie daar het doel van de ITO.'³⁴⁴ De afkorting staat, ondanks de 'I', voor Jewish Territorial Organisation. De Britse schrijver Israël Zangwill, over wie de in Zutphen geboren Joseph Leftwich een biografie schreef, is een van de oprichters. Aanleiding is het aanbod in 1903 van de Britse minister van Koloniën Chamberlain om een gebied in Kenia voor Joodse vestiging beschikbaar te stellen als alternatief voor Palestina. Een meerderheid van de zionisten is daartegen. De ITO echter wil alternatieven voor Palestina niet uitsluiten.³⁴⁵

Op 17 maart 1912 houdt de Zutphensche ITO-branche haar jaarvergadering in de Sociëteit. De periodiek aftredende voorzitter wordt herkozen. Na het huishoudelijk deel is de avond gewijd aan propaganda. Een externe spreker behandelt de verschillen tussen zionisme en 'Itoïsme', zo overtuigend dat de zaal 'tot onze idee bekeerd zouden zijn'. In de pauze treden in ieder geval weer enige nieuwe leden toe tot de Zutphense afdeling, onder meer uit Deventer.³⁴⁶ Het jaarboek 5674 / 1913-1914 spreekt over J.T.O. en gebruikt als naam de Nederlandse vertaling Joodsche Territorialistische Organisatie en formuleert als doel: de aanschaf van een territorium op autonome basis voor Joden die niet kunnen of willen blijven wonen in de landen waar zij thans wonen. Er zijn veertien afdelingen in Nederland met ongeveer 1.200 leden. Het bestuur van afdeling nr 4 Zutphen bestaat uit J. Weyl, voorzitter, H. Krukziener, secretaris, H. Levison, A. Elzas; met als plaatsvervangers N. Vomberg, mejuffrouw H. Hakkert en mejuffrouw Grootkerk.

Jongeliedenvereniging Ets Gajim

Ets Chaim betekent Boom des Levens, dat is ook een naam voor de Thora.³⁴⁷ De vereniging wordt eenmaal genoemd in het jaarboekje 1921-'22. Voorzitter is Jac. Meijer, penningmeester mejuffrouw S. Vomberg, secretaris D. Levison Izn. De in meer verenigingen actieve leraar J. Cohen completeert het bestuur.

Vereniging Bigdei Koudesj

Het doel is het maken, onderhouden en vernieuwen, ten dienste van de vieringen van onder andere sieraden en kleden, zoals voorhangsels voor de Arke en mantels voor de

Helena Weijl-Schaap (1886-1943), meer dan vijftien jaar bestuurslid van Vereniging Bigdei Koudesj (familie B. Weijl).

Thora-rollen. De naam betekent 'heilige klederen'. Op een sabbat in juli 1885 worden de bezoekers van de synagoge verrast door een nieuwe zijden Thoramantel en een rood-trijpen voorhangsel met zwartfluwelen spiegel die de tien geboden bevat en een eenvoudige inscriptie, gemaakt door de gebroeders Van Oven in Den Haag. De opperrabbin is aanwezig bij het in ontvangst nemen door het kerkbestuur. Het zijn geschenken van deze vereniging in een lange reeks vanaf de ingebruikname van de synagoge aan de Dieserstraat. In 1905 bestaat het bestuur uit de dames S. de Wolff-

Capel, S. Vromen-Leverpoll en H. Jacobs-van Geens. E. Philips-Weijl vervangt korte tijd later Jacobs en wordt penningmeester. Dit drietal blijft in functie tot in ieder geval 1914.

Januari 1907 heeft Bigde Kodesj 'haar gewonen feestavond, waarbij ook de echtgenooten der damesleden geïntroduceerd konden worden'. Toespraken zijn er van mevrouw Vromen en de heren A. Vromen, M. de Wolf en L.D. Staal. Laatstgenoemde vertolkt ook een Hebreeuws lied en maakt van de gelegenheid gebruik om vrijwilligers op te roepen voor het organiseren van een schoolfeest.³⁴⁸ Op oudejaarsdag 1911 wordt op het jaarlijkse feest bekend gemaakt dat er een flink batig saldo is, dat kan worden aangesproken voor een betere verlichting in de synagoge. A. Vromen voert ook deze keer het woord met een stichtelijke boodschap. Aan de inwendige mens is gedacht en verschillende gezelschapspelen verhogen het genoegen. 'Het jaar 1912 had reeds zijn intrede gedaan, toen de Pres., Mevr. de Wolf, de bijeenkomst sloot.' Bij het vijftigjarige bestaan in 1929 van de synagoge schenkt de vereniging Bikdei Koudesj een tapijt en lopers.³⁴⁹ Vanaf 1923-'24 tot aan de oorlog zitten de dames H. Weijl-Schaap en H. Cohen-Bachrach in het bestuur. De derde bestuurszetel wisselt van S. de Wolff-Cappel via R. Krukziener-Menk naar S. Hanouer-Davids.

Vereniging Verbond van Abraham

Bij het verbond van Abraham gaat het in Joodse context over besnijdenis.³⁵⁰ Onbekend is wat de precieze functie is van deze vereniging, waarvan in november 1876 het 25-jarige bestaan feestelijk wordt gevierd. Het bestuur, bestaande uit M. de Wolff, L.J. Vles en D. Vredenburg, plaatst daarvoor een advertentie in het NIW. Vreemdelingen zijn welkom. Voor het souper en bal wordt een bijdrage van een rijksdaalder gevraagd.³⁵¹ Of de bestuursleden besnijders zijn is ook onbekend. Vredenburg is in die periode op verschillende momenten ook actief in het armbestuur en schoolbestuur.

Vereniging Weezenzorg

Doel: verzorgen van behoeftige wezen en halfwezen.³⁵² Bestaat in ieder geval al in 1918, als door de Toneelvereniging voor deze vereniging wordt gecollecteerd. In de loechjes voor het eerst vermeld in 1921-'22 met als bestuur M.S. Weijl, S. Levison, H. Krukziener. Weijl en Levison blijven bestuurslid tot de oorlog. Vanaf 1930 versterkt J. Cohen het bestuur. Andere leden zijn in de loop der jaren H. Krukziener, S. Krukziener, S.S. Koppel en L.J. Koppel.

Alleen in het jaarboek 1904-'05 staat bij de opsomming van Zutphense verenigingen, los van Weezenzorg, een andere instelling die zich inzet voor wezen: 'Centraal Israëlitisch Weeshuis' met als voorzitter J.L. Spier, penningmeester J. Elzas en zonder functievermelding D. Levison. Het is aannemelijk dat deze 'vereniging' geld inzamelde voor het Centraal Israëlitisch Weeshuis te Utrecht. Zoals hiervoor vermeld behoort voorzitter J.L. Spier tot de oprichters van studievereniging Geskas Hatouroh waar al in 1898 op een feestavond gecollecteerd wordt voor dit weeshuis.

Het Joodsche Kind

Van 1921 tot 1925 staat deze instelling vermeld bij de Zutphense verenigingen in de jaarboekjes. Met een telkens gelijk bestuur: L.J. Spier, S. Levison, mevr. S. Nijburg-Isaïc, mevr. H. Cohen-Bachrach, mevr. S. Koppel-Englander.

Vereniging Thalia

Op zondag 15 oktober 1882 geeft Vereniging Thalia 'haar eerste uitvoering in dit seizoen, bestaande in het tooneelspel met zang: "Het lied van moeder" en het blijspel: "De nasleep van een eersten echt." Beide stukjes werden flink afgespeeld. De dames en heeren dilettanten gaven blijken van ijverige studie. Het herhaald daverend applaus was dan ook welverdiend. Het bestuur, de hh. B. Schwartz, I. Weijl en M. Vles, alsmede de overige jongelui, waarvan het meerendeel eerst voor de tweede maal voor het voetlicht trad, verdienen warmen dank voor den genotvollen avond, ons verschaft. Een zeer geanimeerd bal, dat tot laat in den nacht duurde, besloot deze genoegelijke bijeenkomst.'³⁵³

Israëlitische Tooneel-Vereeniging 'T.O.V.' Zutphen

Op 25 december 1918 heeft de vereniging opnieuw een uitvoering met bal, deze keer in de Buitensociëteit met medewerking van een groot strijkorkest. Er is gelegenheid tot souperen, 'broodkaarten medebrengen'. Die avond staan op het programma onder meer het Vereenigingslied 'T.O.V.' en 'Jet en Bram van Volendam', 'De kuische Jozef', en als nummer twaalf tot slot 'De geëmancipeerde'. Een batig saldo komt ten goede aan de Zutphense Vereeniging Weezenzorg. T.O.V. is aangesloten bij de 'Federatie van Joodsche Vereenigen in de provinciën Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht en Limburg'. Voorzitter is Henry van Gelder, secretaris Jacob Meijer, penningmeester Simon Philips en leden zijn J. van Gelder en S. Snatager.³⁵⁴

De eerste vermelding van T.O.V. Nieuw Israelietische Weekblad, 14 december 1917. (www.delpher.nl)

Vereniging Tot Nut en Genoegen

De vereniging is enkele jaren voor 1929 opgericht. Er zijn dan meer dan 200 leden, afkomstig uit nagenoeg alle Joodse gezinnen in Zutphen. De geslaagde bijeenkomsten zijn mede te danken aan de als energiek en actief bestempelde voorzitter H. Levison. Een hoogtepunt is een grote feestavond waar de Joodsche Tooneelvereniging van Deventer het toneelstuk 'De Familie Lehmann' speelde voor een stampvolle zaal met naar schatting 400 aanwezigen. 'Men was in extase over de wijze waarop de rollen werden gespeeld.' Na afloop houdt een bal een groot aantal danslustigen tot diep in de nacht bijeen.³⁵⁵ Niet zozeer van 'genoegen' als wel van 'nut' is sprake op een avond in maart 1930 in de Casinozaal aan de Oudewand. Dr. I.H.J. Vos, lid van de Tweede Kamer, spreekt over 'De gezondheidsleer bij de Joden'. Kinderen beneden de 13 jaar worden niet toegelaten. Op vertoon van de bondskaart ontvangen bezoekers korting op de toegangsprijs. Andere belangstellenden, 'vreemdelingen' genoemd, zijn welkom. 'Genoegen' is er die avond overigens ook: 'Het strikje der vereeniging' speelt en na afloop is er gelegenheid tot samenzijn.³⁵⁶ Het bestuur is in verhouding met dat van andere verenigingen groot, acht of negen leden. Naast Levison bestaat het uit penningmeester A. Hamburg en (ook hier) secretaris J. Cohen en verder de leden F. van Gelder-v.d. Laan, J. Meyer(s), D. Mozes, I. Windmuller en Ph. Weyel. Latere bestuursleden zijn S. Philips, Meijer Groen, E. Krukziener-de Wind en I.(D.) Themans. Verschillende leden blijven in functie tot de vereniging door de oorlog ophoudt te bestaan.

De vereniging schenkt in 1939 bij het zestigjarig bestaan van de synagoge een loelavhouder³⁵⁷, een standaard voor het groen dat gebruikt wordt bij het Loofhuttenfeest.

Vereniging voor de Loelav en Etrog

Op 25 november 1917 is een vereniging opgericht om de gemeenteleden in staat te stellen met het Loofhuttenfeest een mooie etrogim en loelav te hebben. De loelav is een bundel van planten, 'palmtakken', die groeien in het land Israël en de etrog is een gele vrucht. Met de loelav in de hand worden vastgestelde bewegingen gemaakt, het zogenaemde 'sjokkelen'. Ook de etrog wordt in de hand gehouden.³⁵⁸ Bij de oprichting van deze vereniging is een voorlopig bestuur gekozen, bestaande uit voorzitter A. van Gelder Ezn, secretaris D.E. Knoek en penningmeester Meijer Krukziener. Bij de oprichtingsvergadering treden alle aanwezigen toe als lid en hebben enkele verhin-derden hun wens daartoe al kenbaar gemaakt.³⁵⁹

In 1934-'35 is sprake van een *Loelofbond*. Die heeft hetzelfde doel, dus mogelijk is dit de voortzetting van de vereniging opgericht in 1917. Loelof is hetzelfde als loelav, alleen op de Asjkenazische manier geschreven.³⁶⁰ Het bestuur van de bond bestaat uit B. Heimans, J. Meyer, B. Wolf. Een jaar later en tevens de laatste vermelding in de loechjes bestaat het bestuur uit de eerstgenoemde twee.

Gassaniem-vereniging

Mogelijk een vereniging voor *chazzanim*, de voorzangers in de synagoge.³⁶¹ Van 1930 tot 1939-40 genoemd in de loechjes met de eerste jaren als bestuur voorzitter A. van Gelder Ezn, secretaris-penningmeester D.E. Knoek en vermeld zonder functie J. Cohen. In de tweede helft van de jaren dertig vormen Alex Krukziener, J. Meijer en I.D. Themans het bestuur.

Vereniging 'Israël'

Vanaf 1935 tot 1940 opgenomen in de jaarboekjes met de namen van G. Groenheim, J. Cohen, F. Spier. In eerste instantie alleen vermeld als 'Israël'.

>

Leden Libie Bemizrach. 1938. Bettie Weijl voorste rij tweede van links, Simon Weijl achterste rij tweede van rechts. (foto familie B. Weijl)

Eduard Snatager (geb. 1917) als Palestina-pionier. De 'brieven van een vervolgd man 1941-1943' gebundeld in Zo gaan we allemaal zijn aan hem geschreven door zijn broer Herman (1912-1943). (foto uit genoemd boek)

Comité Joodsche Vluchtelingen

De inzet van Zutphense Joden voor dit comité geeft het een plek in dit overzicht. En óók omdat de aanbeveling zo herbruikt kan worden voor groepen ontheemden in onze tijd. Het comité organiseert een inzamelingsactie voor de hulp aan Joodse vluchtelingen. In november 1938 is duidelijk dat mevrouw Spier-Hartog (Deventerweg 10) samen met vier andere dames het werkcomité vormt. Een deel van de actie bestaat uit een straatcollecte op 3 december dat jaar, die in het hele land met instemming van de regering en met hulp van jeugdverenigingen wordt gehouden. Burgemeester Dijkmeester beveelt de collecte aan bij de stadsgenoten. Het wervindrukwerk dat gebruikt wordt in december biedt naast praktische informatie ook een oproep van het comité zelf: 'Naar onze overtuiging rust in de tegenwoordige omstandigheden op Nederland een onafwijsbare plicht, de plicht van zuivere menselijkheid, om zonder naar schuld of oorzaak te vragen te helpen waar geleden wordt; de plicht van handhaving onzer historie en traditie, die ons land altijd een oord van vrijheid en gastvrijheid heeft doen zijn voor opgejaagden en vervolgd, van welk ras of geloof ook. Wij achten het in het belang van het Nederlandse Volk, dat die plicht ook nu nagekomen wordt.' Wie liever geen geld geeft aan de collecte kan de gift stor-

ten op de girorekening van L.J. Spier. De opbrengst bedraagt meer dan zesduizend gulden, waarvan bijna 1.900 via de collecte.³⁶²

Nederlandsche Zionisten Bond - NZB

Het zionisme is gebaseerd op het gedachtegoed waarover Theodor Herzl in 1886 voor het eerst publiceert: antisemitisme zal altijd blijven bestaan en het enige antwoord daarop is de terugkeer naar Palestina en de oprichting aldaar van een Joodse staat, Eretz Yisraël. In het jaarboekje van 1927-'28 wordt de Zutphense afdeling van de NZB voor het eerst genoemd. Bestuurders zijn E. Spier, David Levison Szn, S. Vomberg. De jaren daarna wordt de bond niet genoemd, maar in de twee vooroorlogse jaren weer wel, met als secretaris mej. S. Noach. In die tijd is S. Levie voorzitter.

Libie Bemizrach³⁶³

De politieke ontwikkelingen in Duitsland en Europa in de jaren dertig van de twintigste eeuw bevestigen bij velen de noodzaak van het zionisme. Libie Bemizrach Zutphen is een zionistische jongerenvereniging. De naam betekent letterlijk 'Mijn

Simon en Bettie Weijl. 1929. (foto familie B. Weijl)

hart is in het oosten'. De verslaglegging van de bijeenkomsten van 16 september 1939 tot april 1941 door Bettie Weijl (1923) is bewaard in een schrift van het Joodsch Nationaal Fonds (JNF) & de Joodse Jeugdfederatie (JJF), instellingen nauw verwant met het zionistisch doel. Het JNF wil door grondaankoop Palestina koloniseren. Libie Bemizrach heeft ongeveer twintig leden.

Simon (1918), de broer van Bettie, in de verslagen Siem genoemd, begint zich rond 1935 in het zionisme te interesseren. Bettie is vanaf haar vijftiende een overtuigd zionist. Op haar zestiende schrijft ze een werkstuk over Palestina. Broer en zus spelen samen een rol bij Libie Bemizrach. De bijeenkomsten vinden vaak plaats in het Volkshuis, in de notulen Beth Am genoemd, Hebreeuws voor Huis van het volk. Deventer vervult een centrale plek in de opleiding van de *chaloetsiem*. Dit zijn de Palestina-pioniers, degenen die als voorhoede naar Eretz Yisraël zullen gaan. Ze worden op boerderijen in Overijssel en Gelderland opgeleid tot boer. De leden van Libie Bemizrach krijgen in de weekeinden praktijkles in de buurt van Zutphen. Op vrijdagavond komen veel van deze jongeren eten bij de familie Weijl, toenmalige Deventerstraat 1, nu Burgemeester Dijckmeesterweg. Vaste gasten zijn onder anderen Harry Sanders en zijn vriendin Sella van Straten. Simon en Bettie willen door de situatie van de Joden in Duitsland en de toenemende oorlogsdreiging liefst zo snel

mogelijk naar Palestina emigreren, maar hun vader vindt dat ze eerst hun school en studie moeten afmaken.³⁶⁴ De Zutphense vereniging ziet dat de gebeurtenissen in Europa ook de Nederlandse Joden doen voelen dat zij deel zijn van het Joodse Volk. ‘Met de uitbreiding van het oorlogsterrein houdt het bewustzijn van de Nederlandse Jood met het Joodse vraagstuk gelijke tred.’ Bij de Nederlandse Joden die dit niet voelen willen de leden daarvoor belangstelling opwekken. ‘Onze daden hebben slechts waarde als zij nut hebben voor het Joodse volk.’ Dat binnen de Zutphense Joodse gemeenschap niet door iedereen zo wordt gedacht, blijkt uit een verslag van Bettie: ‘We zijn naar Sjoel geweest. De Libianen hadden niet de moed een blok te vormen. Toen de Sjoel uit was en we veilig en wel in het Beth Am zaten, kwamen er meer mensen op de *nasj* (lekkers) en de gezelligheid af.’ Naast de leden zijn ook geïnteresseerden welkom op de bijeenkomsten. Er is discussie over de toelating van de chaloetsiem. Het bestuur vindt dat iemand die geregeld komt lid moet worden, maar dwingen wil men hen niet.

Op een gezamenlijk dag van bestuurders en leiders in Deventer krijgen ze van Jo Melkman, later bekend onder de naam Michman, te horen dat door de Duitse bezetting van Polen een groot deel van het Joodse volk is uitgeschakeld en daardoor de zionistische activiteit in West-Europa moet verdubbelen. Vooral in de zionistische jeugdverenigingen ‘daar de jeugd 80% van het hele Zionistische werk volbrengt. De JIJF als geheel moet een bolwerk zijn van Joodse verbondenheid en Zionistische kracht tegen assimilatie.’ Op volgende bijeenkomsten van Libie Bemizrach Zutphen klinkt het: ‘De houding die wij zullen aannemen werd besproken. We kwamen tot het besluit, meer dan ooit Zionistisch te werken en onze plicht te doen. (...) is gebleken dat we flinke mensen hebben.’ Volgens Bettie Weijl concentreert na de Duitse inval in Nederland het Joodse jeugdwerk in Zutphen zich binnen Libie Bemizrach, ‘ondanks de felle aanvallen, die wij te verduren hadden. Dit stemt tot vreugde. Het getuigt van de wil der leden om (...) tot het uiterste te strijden, voor het Zionistische ideaal, het Joodse Volk in het Joodse land.’

Het eerste bewaard gebleven verslag markeert een nieuw verenigingsjaar. Philip Weijl wenst iedereen een voorspoedig 5700 (dat begon in september 1939) en een goed verenigingsjaar, maar constateert ‘dat deze nieuwe eeuw niet erg gelukkig inzette, vooral voor het Joodse Volk’. Er zijn door de oorlog steeds minder landen waar de Joden rustig kunnen leven. Dat ziet hij als extra motivatie om alle energie te richten op zionistisch werk, onder andere door deelname aan acties van het JNF. Uit hetzelfde verslag blijkt dat de Zutphense vereniging al langer bestaat: het gaat over twee bestuursleden die ‘langzamerhand te oud (zijn) om nog het juiste contact met de leden te kunnen houden’. Elders in het schrift worden vijftien- tot achttienjarigen

‘de ouderen’ genoemd. Op de vaak wekelijkse bijeenkomsten, soms ’s avonds, soms overdag, worden uiteenlopende onderwerpen gepresenteerd door een keur aan sprekers. De bijeenkomsten zijn gericht op het vergroten van kennis over Palestina en door veel te debatteren het aanscherpen van standpunten. Wie wil emigreren moet zich goed voorbereiden.

De inleiders komen uit de eigen kring, maar ook van buiten, zoals rabbijn en schrijver Simon Philip de Vries, de voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Zionistenbond S. Levie, en de leraar en chazan van de Zutphense gemeente J. Cohen. De laatste houdt ‘een keurig referaatje over de gebruiken en symbolen van Pesach, net zoals we dat van hem gewend zijn’. De leden zelf brengen onderwerpen in als de Arabische kwestie, bemesting, Joodse geschiedenis en cultuur, de positie van de vrouw in Eretz, vormen van collectieve nederzettingen in Palestina, de internationale toestand en het Joodse Volk, illegale immigratie, het leven van de boer, Mohammed en het Mohammedanisme, mislukking der emancipatie, oorzaken van antisemitisme, enzovoort. Notuliste Weijl voorziet de sprekers regelmatig van een beoordeling. Variërend van topreferaat, via verward, tot ‘een zeer eigenaardig speechje, waarin hij eigen verdiensten zeer wel deed uitkomen’. ‘Harry Sanders hield een zeer goed referaat over techniek en Erets. Het was zelfs voor de allerjongsten te begrijpen. Bovendien was hij uitermate geestig.’ ‘Jacques Koppel sprak aller bedroevends slecht over zionisme en assimilatie.’ ‘Siem Weijl sprak over de levenshouding van den Jood. Hij zei dat als wij tot ons zelf terugkeren we ook tot Erets zullen terugkeren.’ Een weerkerend onderdeel zijn ‘vijf minuten-referaten’.

Naast de referaten is er ruimte voor voorlezen, samen zingen, toneelspel en het testen van de kennis over Palestina, onder andere door ‘hersengymnastiek’. Voorbeelden zijn het voorlezen van een verhaal van Stefan Zweig, een gedicht van Heine, twee keer uit de bundel ‘Palestina’ van Jacob Israël de Haan. Er worden cursussen Ivriet gegeven. Er is tijd voor ontspanning: nasj, een fruittafel, spelletjes. In de zomer wordt gewandeld en een enkele keer gefietst. Soms naar of met de groep uit Apeldoorn of Deventer. Dat is niet altijd een succes: ‘Om 5 uur togen we onvoldaan naar huis omdat Apeldoorn niets gepresteerd had en Deventer helemaal niet was komen opdagen.’ Een keer is er een wandeling met een referaat ‘in het bos achter De Kap’ in Warnsveld. De loofhut bij S. Vomberg thuis wordt bezocht.

In het Volkshuis wordt in 1939 Chanoeka gevierd. Siem Weijl en Stella Sissel dragen Hebreeuwse en Duitse gedichten voor. Een onderdeel van de avond is het uitbeelden van ‘het Maccabeeën verhaal met tableaux vivants, die meer vivants dan tableaux waren’. Een andere keer is een toneelstukje ‘dankzij de hevige plankenkoorts van een van hen een eclatante mislukking’. Als afsluiting wordt regelmatig het *Hatikwa*

gezongen, in die tijd het lijflied van de zionisten. De eindtijd van de avondbijeenkomsten is half elf. Een enkele maal duurt de bijeenkomst korter vanwege de gang naar de sjoel of is kou de reden voor vroegtijdige afronding.

Er wordt geregeld Palestijnse verkoop gehouden ten bate van het JNF. Een handwerkclubje maakt artikelen voor het JNF. Bij een 'amandel actie' worden voorbeelden gegeven 'hoe men aan onwillige Joden amandelen verkoopt'. In maart 1940 is de opbrengt voor het JNF gestegen tot honderd procent van het contributiebedrag. Nathan Vomberg is de zogenoemde JNF-commissaris namens de Zutphense jongeren. Wervingsacties herhalen zich. 'De avond die een propaganda-avond had zullen zijn, was vreselijk slecht bezocht; geen vreemden en nog niet de helft van de leden.' 'Hedenmiddag was de propaganda middag. Slechts Mini Philips was er als outsider.' Toch komen er later enige nieuwe leden 'die blijven en zich zeer bruikbaar betonen'.

Een bijzondere bijeenkomst is op 11 november 1939. De oorlogsdreiging in Europa neemt toe. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben Duitsland de oorlog verklaard. In Nederland is de mobilisatie gaande. Na het gebruikelijke referaat 'volgde een klein debat, maar de atmosfeer was niet erg geschikt, de toestand was hoogst critiek, de wegen waren gebarricadeerd, dat maakte de gemoederen minder rustig. Toen dan ook om kwart over negen Jacques Koppel kwam met de mededeling dat verschillende families gevlucht waren, werd men onrustig.' De vergadering wordt om half tien voortijdig gesloten. In de loechjes van 1938-'39 en het daaropvolgende jaar staat vermeld: 'Libbie Bemizrach: E. Snatager, secretaris.' De vereniging stopt door het noodgedwongen vertrek van mensen. Er is geen eindbijeenkomst geweest.³⁶⁵ De laatste in het schrift genoteerde Hebreeuwse datum komt overeen met 14 april 1941, maar die bladzijde blijft verder leeg.

Dat op 11 juni 1941 in Amsterdam een grote razzia wordt gehouden, waarbij als eerste Palestina-pioniers van huis zijn gehaald, hebben ze wellicht geweten.³⁶⁶ Achter in het schrift staan de ledenlijsten van de jaren 5700 en 5701. Bij enkelen staat een geboortedatum vermeld. De jongste is Sally de Winter van 26 maart 1929; hij zal niet ouder worden dan veertien, vermoord in Sobibor.

In juli 1942 probeert Simon Weijl via Frankrijk en Spanje naar Engeland te gaan om dienst te nemen in het Nederlandse leger. Net over de grens van Frankrijk stopt de trein waarin hij zit, omdat een man een hartaanval krijgt. De man blijkt Joods te zijn met als gevolg dat alle mannen op besnijdenis worden gecontroleerd. De Joodse mannen worden naar Duitsland gestuurd. Simon is op 4 september 1942 in Auschwitz vermoord, 24 jaar jong. Bettie overleeft door onderduik als enige van het gezin en een van de weinigen van haar grote familie de oorlog. Haar vader Michael is op 21 maart 1942 overleden in het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis te Amsterdam.

Hij is in Zutphen begraven, waarbij vanwege het hoge water een boot werd ingezet. In november 2011 heeft Bettie de namen van haar moeder en broer op de grafsteen van haar vader laten graveren.³⁶⁷

Pract. Palestina-arbeid

Enmalig genoemd in de loechjes in 1932-'33: mevr. M. Boutelje-Vromen, mejuffrouw H. Levison, mevrouw M. Sanders-Hart.

Joodse dansclub

In de notulen van Libie Bemizrach uit 1939-'40 wordt deze club genoemd: een gezamenlijke actie bedoeld als propaganda samen met de Joodse dansclub wordt afgewezen. Dansen vormt een belangrijk onderdeel van veel feesten. Vaak sluiten avonden van zeer verschillende Joodse verenigingen af met een bal. De bals hebben naast het plezier een rol in de ontmoeting en kennismaking tussen Joodse jongens en meisjes. Ook na de oorlog zijn dansavonden georganiseerd. Als de belangstelling daarvoor vermindert, wordt gepoogd het initiatief samen met de Deventer Joodse gemeente voort te zetten, zonder veel resultaat.

Buurtbewoners Bartheze voeren de revue 'Wij brengen U' uit. Repetitie 29 januari 1936. Uitvoeringen in de Buitensociëteit en Sint Josephgebouw. Dames: Selma Cohen, Geerlings, Jo Kuiper, Miesje Dormits, Dinie Bosman, Marie Smit, Connie Wijnen, Marie Visser, Mimi Bartels, Bep Cohen, Coba van Kampen. Heren: Bram Dormits, Piet Berendsen, Guus Hanewacker, Gerrit Doornberg, Jaap Fröger. (foto familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

Al snel na de desastreuze jaren 1940-'45 is er behoefte om gezamenlijke en verbindende activiteiten te organiseren en ondernemen, vooral omdat de ontmoeting tussen Joodse mensen niet meer vanzelfsprekend is nu de gemeenschap is gedecimeerd. Voor kinderen worden clubs opgericht.

De Buurtvereniging Barltheze bezoekt Schiphol. 3e van links Dormits, 4e links Cohen, 5e links Bosman van het gelijknamige café; 8e links Dormits; 4e rechts W. Berendsen; geheel rechts A. de Vries. Circa 1930-1934. (NL-ZuRAZ, SZU002024761)

Joodse Culturele Vereniging³⁶⁸

Slechts enkele maanden na de bevrijding, op 6 augustus 1945, richten jongeren een Joodse Culturele Vereniging op, die als motto krijgt: 'Bouwers der Toekomst'. Initiatiefnemers zijn mejuffrouw M. Vomberg, M. Krukziener en E. Meijers. In september is in het gehavende pand aan de Halterstraat de eerste bijeenkomst. Het bestuur bestaat uit voorzitter Leo Krukziener (latere naam: Aryeh Hazon) en twee van de initiatiefnemers: M. Vomberg (Nieuwstad 44) wordt penningmeester en M. Krukziener (Berkelsingel 13) secretaris. Deze drie verzorgen de eerste avond, onder

andere een verhaal over beroemde tijdperken in de Joodse geschiedenis, 'deel 1'. In oktober vraagt E.S. Frankenhuis, de nieuwe secretaresse, bij het kerkbestuur subsidie aan. Het is de bedoeling een bibliotheek op te zetten om het peil van de bijeenkomsten zo hoog mogelijk te houden en daarvoor is het nodig 'in het middelpunt van het Joodse leven' boeken te kunnen raadplegen 'vooral daar wij een leider in onze gemeente missen'. De leraren Cohen en De Metz zijn vermoord. Door de geringe middelen wordt het verzoek niet gehonoreerd.

Vereniging Bone' He'atied

De naam betekent 'Bouwer van de toekomst' en dat is ook het motto van de hiervoor beschreven vereniging, maar de verslagen spreken over twee verschillende ontstaansmomenten en andere betrokkenen. Misschien betreft het toch dezelfde vereniging. Meijer Groen herinnert zich vijftig jaar later dat Bone' He'atied 'later overgenomen is door kinderen'.³⁶⁹ Dat zouden Leo Krukziener en de anderen van de hiervoor beschreven Joodse Culturele Vereniging kunnen zijn. Dan is er in april 1952 ook sprake van 'een' Culturele Vereniging met als voorzitter M. Groen, secretaris L. Meijers-van Essen, penningmeester M. Krukziener en de leden B. de Beer en J. Elzas-Fuldauer.³⁷⁰ Van 1953 tot 1960 staat die vereniging zonder verdere naamsaanduiding in de Jaarboekjes. Wellicht gaat ook dit over de vereniging Bone' He'atied, de voorzitter is immers dezelfde.

Op een gemeenteavond in november 1946 wordt vanwege de behoefte aan een verbindend element in de gemeenschap voorgesteld een wekelijkse cursusavond te organiseren. 'Sedert korte tijd is de vroegere Joods Culturele Vereniging Bone' He'atied heropgericht.' Heropgericht: maar vooralsnog zonder vooroorlogse sporen. Het bestuur bestaat uit voorzitter Meijer Groen, penningmeester A. Krukziener en secretaris mejuffrouw H. Elzas. In september 1948 wordt de behoefte aan deze vereniging opnieuw verwoord: 'Sterk voelen we in dezen tijd het gemis van de bindende kracht welke onze sjoeldiensten eertijds aan het gemeentelven hebben gegeven.' De vereniging begint met het 's winters organiseren van 'culturele en gezellige avonden' om die onderlinge band te versterken. Ook het Chanoeka-feest voor de jeugd neemt ze voor haar rekening. Het bestuur bestaat intussen uit Groen, F. Elzas en mevrouw Krukziener-Hamme. Als het pand Coehoornsingel 58 is aangekocht om als synagoge te gebruiken, wordt direct meegedeeld dat de Joods Culturele Vereniging Boné Héatied er gebruik van kan maken. Het NIG-bestuur organiseert in april 1958 samen met Boné Hé'atied een speciale sjoeldienst, daarna een toast op de staat Israël, films en een souper met 'gezellige omlijsting'. Meijer Groen in 1995: 'Opgericht cultu-

rele – en ontspanningsvereniging Boné Héatied. (...) Veel landelijk bekende artiesten traden op, onder andere Heintje Davids en Max Tailleur. Veel reclame voor de feesten gemaakt. Advertenties in *Nieuw Israelietische Weekblad*. Iedere honderdste kreeg vrij toegang, en de duizendste zelfs een televisietoestel. Maar nooit 1000, meestal toch wel 900.’³⁷¹

Keren Hathora

Letterlijk ‘schittering van de Thora’. Van 1958 tot 1962-’63 wordt Keren/Keten Hathora vermeld, met de eerste keer daarbij E. Vomberg, Nieuwstad 44 en een opmerking daarbij die aantoont dat de jaarboekjes kunnen achterlopen: ‘Correspondentie voor de heer Vomberg tot november 1956 te richten aan M.L. Krukziener, Coehoornsingel 116.’ De laatste jaargang waarin Keren Hathora staat is de contactpersoon L. Meijers-van Essen, Frans Halslaan 66.

Kinderverenigingen

In de jaren vijftig is in de winter elke week een gymnastiek- en handenarbeidclub ‘van Maccabi’ actief. In het voorjaar is er een zwemclub voor de Joodse kinderen. Een begin is gemaakt met een Joodse padvindingsclub, maar die lijkt niet van de grond te zijn gekomen.³⁷²

Joods Nationaal Fonds

Voor de oprichting van de staat Israël wilde dit fonds door aankoop van grond in Palestina letterlijk voet aan de grond krijgen in het ‘beloofde land’. Van 1953 tot 1963 staan in de jaarboekjes als contactpersoon achtereenvolgens L. Grünberg-v.d. Brande, M. Turksma-Nathans en tot slot R. Groen-Meijers, eerst nog aan het adres Coehoornsingel 58 (boven de synagoge) en in de laatste jaargang 1962-63 Rodetorenstraat 19. Voor de oorlog is Nathan Vomberg namens de Zutphense jeugd contactpersoon voor het JNF vanuit Libie Bemizrach.

Het ooit zo rijke verenigingsleven bestaat tegenwoordig niet meer. De noodzakelijke taken worden door de weinige gemeenteleden en het bestuur van de Joodse gemeente zo goed mogelijk opgepakt en waargemaakt. Incidenteel wordt er een culturele activiteit georganiseerd.

Kunst en cultuur

Dit hoofdstuk gaat over Joden die een band hebben met Zutphen en hun sporen hebben nagelaten in de kunst. Daarnaast is er aandacht voor kunsthistorische uitingen die zich in Zutphen bevinden: boeken in en over het Hebreeuws in de Librije van de Walburgiskerk en een Hebreeuws handschrift in de collectie van het Regionaal Archief Zutphen. Ook de inzet van de Meijer Groen Stichting voor een documentatie- en tentoonstellingscentrum wordt beschreven. Voor de volledigheid wordt opgemerkt dat zich in de synagoge cultuurhistorisch erfgoed bevindt, onder andere siertorens met bellen en wetsrolschilden voor de Thorarollen, verschillende aanwijfstokken, en kandelaars.³⁷³ Deze voorwerpen komen hier verder niet aan bod.

Jo Spier krijgt veel aandacht. Daarvoor is gekozen omdat zijn levensloop dilemma's aankaat over keuzes en omstandigheden en hoe de kijk op de oorlog in de tijd verandert. Om met Chris van der Heijden te spreken, de auteur van *Joodse NSB'ers en van Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog: 'Van goed of fout, alsof het zwart of wit is, naar het latere besef dat er veel grijs is geweest, nu eens goed, dan weer fout, meestal een lastige mix van beide, feitelijk kleurig als de regenboog.'*³⁷⁴ Door een 'veelkleurige' kijk op een leven als dat van Jo Spier valt iets te leren over onze kijk op (mede-)mensen in het algemeen en hoe dit discriminatie beïnvloedt. Daarom verdient Jo Spier als voorbeeld een ruime plaats in dit boek over Joodse geschiedenis.

Mommie Schwarz³⁷⁵

Mommie Schwarz heeft vele disciplines van de beeldende kunst beoefend: schilderen, tekenen, aquarelleren, lithografie, grafisch ontwerpen en illustreren. Ook zijn onderwerpkeuze was veelomvattend.

Als Samuel Schwarz is hij ingeschreven in het Zutphense bevolkingsregister. Hij is geboren op 28 juli 1876. Zijn familie noemt hem Sam, maar als kunstenaar is hij vooral bekend onder de naam Mommie Schwarz. Collega-kunstenaars noemden hem ook Moemie, Mummy, Mom, Moem en Momchen. Hij gebruikt soms als voorletters S.L. en zijn achternaam wordt herhaaldelijk verkeerd geschreven. Ook in de negentiende-eeuwse documenten wordt de familienaam soms met een t geschreven.

◀
Zelfportret Mommie Schwarz, 1935, olieverf op doek, 990 x 692 mm. (Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam. Schenking Stichting Wiessing van den Eeckhout / mw. M.H. Teng-Diephuis)

De verwarring die dat oplevert vond hij amusant. De tweede voorletter L is niet zo vreemd: veel Joodse jongens kregen als tweede naam die van hun vader en staat hier dan voor Leser. Vader Leser komt met zijn vrouw Julie Winter in 1861 in Zutphen vanuit het Duitse Raesfeld. Een zus en broer van Leser vestigen zich ook in Zutphen. Broer Nathan Schwar(t)z wordt de grootvader van Henriette Polak-Schwarz, de oprichtster en naamgeefster van het kunstmuseum in Zutphen. Leser is 'koopman in hoornvee', later heeft hij een furniturewinkel. Via de Bornhovestraat, Spitaalstraat en Laarstraat komt het gezin aan de Spiegelstraat te wonen, waar Samuel als tiende kind wordt geboren. Het elfde en laatste kind wordt geboren aan de Bernhardsteeg. Een zusje Carolina wordt slechts enkele dagen oud. Ook in de Raadhuissteeg heeft de familie gewoond.³⁷⁶

Samuel volgt net als zijn broers en zussen slechts enkele jaren voortgezet onderwijs. Rond zijn vijftiende gaat hij werken in de garen- en bandwinkel van zijn ouders. Verschillende van zijn broers en zussen werken voor korte of langere tijd in andere plaatsen, ook in het buitenland. Als hij in 1895 gekeurd wordt voor de Nationale Militie is hij nog steeds bediende in een manufacturewinkel. Er staat vermeld dat hij 1 m 602 mm lang is en dat hij Nederlands Israëliet is; zelf vult hij op officiële papieren nooit een geloofsovertuiging in.

In de zomer van 1897 vertrekt hij met zijn oudere broer Julius naar New York. De broer heeft daar eerder gewerkt. Mommie volgt er een opleiding tot kunstenaar. 'Ik leerde teekenen en schilderen, werkte voor tijdschriften en vervaardigde boekomslagen en affiches.' In 1902, terug in Europa, schrijft hij zich in voor de avondklas tekenkunst van de Academie van Antwerpen. Hij voorziet in eigen onderhoud met zijn werk. Maar 1903 wordt hij voortijdig uitgeschreven. Desondanks refereert hij graag aan zijn 'academische opleiding'. Als hij in augustus 1903 opnieuw naar Amerika vertrekt, is het als 'painter' uit Zutphen.

Op 32-jarige leeftijd keert hij voorgoed terug naar Europa. Zijn ouders zijn overleden. Hij vestigt zich in Berlijn, waar zijn schilderende nicht Else en zijn neef Erich wonen. Samen met Else gaat hij naar Parijs om daarna in 1910 in Amsterdam te gaan wonen en werken, wat afgewisseld wordt met verblijf in Schoorl en kunstenaarsdorp Bergen en geregeld buitenlandse reizen om elders te schilderen. Ze verkeren in internationaal georiënteerde kunstenaarskringen. De maanden voor de Eerste Wereldoorlog werken ze met Leo Gestel op Mallorca, waarbij hun werk onderling beïnvloed wordt. Ze werken in een expressionistische, abstraherende stijl, met heldere kleuren. De kunstverzamelaar Piet Boendermaker betaalde de reis voor de kunstenaars. Else en Mommie trouwen in 1920. Vanaf de oprichting in 1914 zijn beiden lid van de kleine Hollandsche Kunstenaarsvereniging. Ze zijn zowel in het bestuur actief als ook als

Salomon Cohen (1910-1945), zoon van echtpaar Cohen-Leeraar. Salomon speelde trompet in het AVRO-orkest, ook genoemd Omroep-orkest. (foto en informatie familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

deelnemer aan tentoonstellingen van de vereniging. In 1941 stapt Else uit deze kring omdat ze zich niet kan verenigen met de opstelling van andere leden richting bezetter. Mommie blijft aan als secretaris. In het voorjaar van 1942 wordt een tentoonstelling gehouden van werk dat is aangekocht van Joodse kunstenaars door de Van Leer Stichting om hen te steunen, daaronder een schilderij van Schwarz. De Van Leer Stichting is opgericht door de Joodse zakenman Bernard van Leer. Macaber genoeg

vindt deze expositie plaats in de Hollandsche Schouwburg, de plek vanwaar hij en Else in november datzelfde jaar op transport worden gesteld. Op 19 november zijn ze vermoord in Auschwitz.

Henriette Polak³⁷⁷

Henriette Antoinette Polak-Schwarz leeft voort in de naam van het museum voor figuratieve kunst dat ze schenkt aan haar geboortestad in een tijd dat de abstracte stromingen deze stijl verdringen. Henriette, roepnaam Jet, wordt op 7 november 1893 geboren aan de later in de oorlog verwoeste Zutphense Stationsweg. Welhaast voorspellend zijn de getuigen bij haar geboorteaangifte een muziekonderwijzer én een boekhouder. Haar Joodse grootouders, koopman Nathan Schwarz en zijn vrouw Jetje, zijn afkomstig uit het Duitse Raesfeld. Levi, de derde van hun elf in Zutphen geboren kinderen, huwt met Rebecca Vles. Uit dit huwelijk wordt Jet geboren. Levi, ook genoemd Leopold, legt de basis voor het familiefortuin dat bijdraagt aan het ontstaan van het Museum Henriette Polak. Als ‘Fabrikanten in vruchtensappen’ begint hij met een zwager in 1889 aan de Waterstraat de firma Polak & Schwarz, die uitgroeit tot ‘eene inrichting voor het vervaardigen van chemische praeparaten op basis van vruchtenextracten en oliën’. Ze zijn daarmee fabrikanten in geur- en smaakstoffen geworden. In 1896 wordt het bedrijf verplaatst naar Zaandam. Het zal zich ontwikkelen tot een wereldspeler. Het liberaal Joodse gezin Schwarz, bestaande uit vader, moeder en vier kinderen, verhuist dan naar Amsterdam. Jet volgt de meisjes-hbs en de school voor maatschappelijk werk. In 1917 trouwt ze met de rechtsfilosoof, vrijdenker en humanist Leo Polak. Ze krijgen drie dochters. Zijn benoeming in 1929 tot hoogleraar wijsbegeerte brengt hen in Groningen, waar hun huis middelpunt wordt van culturele activiteiten, een ontmoetingsplek voor wetenschappers, beeldend kunstenaars en musici. ‘Mijn man heeft mijn ogen wijd geopend voor kunst.’ Leo en een dochter worden in de oorlog vermoord, evenals haar moeder en zus. Jet en de andere dochters overleven door onderduik. Terug in Amsterdam herneemt Henriette haar culturele en maatschappelijke activiteiten. Ze organiseert lezingen en huisconcerten. Ze is betrokken bij de oprichting van het Humanistisch Verbond en het Rosa Spier Huis en heeft zitting in diverse besturen. Al in 1913 staat haar naam vermeld bij het ‘Genootschap ter Ondersteuning van behoeftige Nederlandsch-Israëlitische Kraamvrouwen te Amsterdam’.³⁷⁸

In 1964 ontmoet ze kunstenaar Joop Sjollema. Deze krijgt in 1967 opdracht van het bestuur van het A.H. Gerhardhuis, een humanistisch bejaardenhuis, om Henriette te portretteren; zij is voorzitter van dat bestuur. Tijdens de poseersessies spreken

schilder en geportretteerde over het heersende kunstklimaat, waarin musea en overheid een voorkeur hebben voor abstracte en experimentele kunst. De als onrechtvaardig ervaren achterstelling van de figuratieve kunst leidt met hem en anderen tot de oprichting van de Stichting Henriette Antoinette, die de aankoop van werken tot doel heeft 'waarvan de belangrijkheid ten gevolge van tijdelijk heersende tendensen niet voldoende wordt onderkend'. Henriette stelt 250.000 gulden beschikbaar. Het plan beoogt ook onderbrenging van figuratieve kunst in een museum. De collectie krijgt in haar geboorteplaats onderdak, waarvoor ze bereid is honderdduizend gulden bij te dragen. De stichting verkoopt de collectie en het monumentale gebouw Zaadmarkt 88 voor een symbolisch bedrag aan de gemeente Zutphen. Henriette overlijdt op 12 april 1974, een jaar voor de opening van 'haar' museum. Het oorspronkelijke museum pand is verruild voor een gezamenlijke huisvesting met het Stedelijk Museum Zutphen, die opende in 2017.

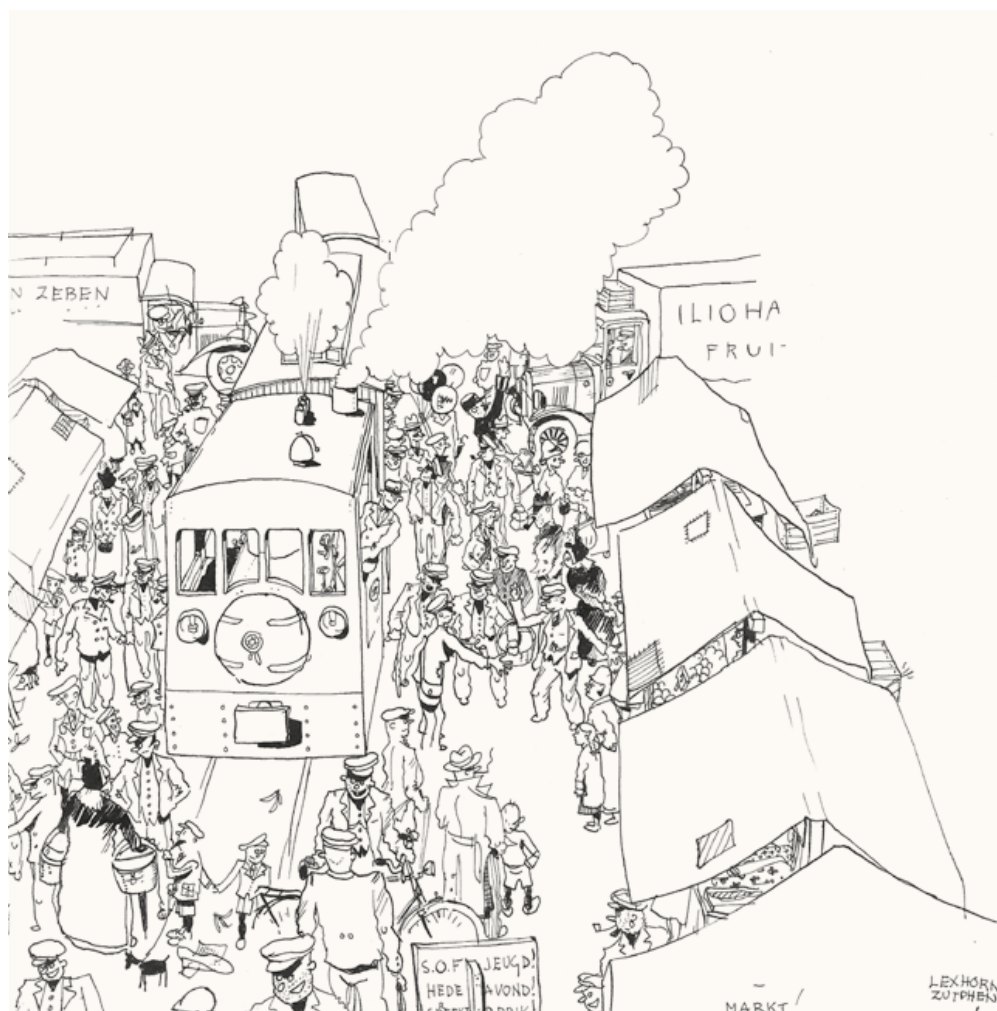
Mozes Rubens en Betje Rubens

Deze man en vrouw vormen de link met twee belangrijke Joodse schrijvers en denkers: Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan³⁷⁹, die beiden zijn geboren in 1881 in Smilde, respectievelijk op de eerste en laatste dag van dat jaar. Carry heet officieel Carolina Lea. Mozes Rubens is de in Zutphen overleden grootvader en Betje Rubens de moeder van deze twee. Betje is op 22 december 1852 in Zutphen geboren. Tot zijn vroege dood op 39-jarige leeftijd is Mozes Rubens gedurende enkele jaren winkelier en verkoper voor de Nederlandsche Loterij 'op de Rijkshage E9'. Dit adres behoort tot de huizenrij tussen de Nieuwstad en de Dieserbrug, die na de oorlog is afgebroken om het autoverkeer van en naar de IJsselbrug ruim baan te geven. Aangifte van Mozes' overlijden op 16 juli 's 1857 om half tien 's avonds wordt gedaan door zijn 24-jarige broer Jacob Meijer Rubens en 'aanspreker' Mozes Meijer Dormits. De broer van de overledene woont ook in Zutphen. Mozes Rubens is begraven op de Joodse begraafplaats in Zutphen. Op zijn grafsteen is in het Hebreeuws te lezen 'Een bijzonder mens bracht de Thora onder Israël en werkte voor de schepper en zijn zaak (...) Is overleden in goede welstand.'³⁸⁰ Betje Rubens is kort na de dood van haar vader Mozes verhuisd uit Zutphen.

Bij het overlijden van Jacob Israël de Haan schrijft de *Zutphensche Courant* op 2 juli 1924 over wat later geldt als de 'eerste politieke moord in Palestina': 'Mr. Jacob Israël de Haan, die te Jeruzalem vermoord is in het Jodenkwartier, was vroeger onderwijzer. Te Amsterdam ging hij later studeren. Hij was eerst socialist, daarna anarchist; ten slotte ging hij de Zionistische beweging dienen maar eenmaal in Jeruzalem, werd hij een

fel tegenstander van het Zionisme. Zoo kreeg hij vele vijanden, die hem ook verweten dat hij te veel omging met Arabieren.’³⁸¹ Niet genoemd is zijn strijd tegen onrecht en het belang van zijn literaire werk én de commotie daarover, inclusief Kamervragen. Als eerste Nederlandse roman beschrijft *Pijpelijntjes*, 1904, een homoseksuele relatie als een vanzelfsprekendheid. Hij studeert rechten, wat hem de mogelijkheid geeft onrecht te bestrijden. Dat krijgt zijn weerslag in artikelen in kranten en tijdschriften. Hij roert zich in nationale en internationale debatten en heeft in zijn laatste jaren als Jood in Palestina oog voor de problemen van de Arabieren daar. Als 21-jarige maakt hij zich sterk voor de kinderen van ontslagen deelnemers aan de

Markt, Zutphen. Tekening Lex Horn.
(Erven Lex Horn)

spoorwegstaking van april 1903, die gebrek aan eten en kleding hebben. Hij geeft er lezingen over, organiseert geldinzamelingen en helpt met het oprichten van comités. Dit brengt hem zaterdag 12 december 1903, niet gehinderd door de sabbat, in de slecht gevulde bovenzaal van het Zutphense Volkshuis. De *Zutphensche Courant* doet verslag onder de kop 'Om de zonde der vaders'.³⁸² De Haan geeft 'met gevoel voorgedragen (...) een dorre opsomming, maar in hare dorheid dikwijls van een treurige welsprekendheid'. De inzameling brengt ondanks de weinige aanwezigen méér op dan bijvoorbeeld in een grotere stad als Groningen. Rond 1913 beijvert Jacob zich voor Russen die als 'ongehoorzamen' na de revolutie van 1905 zijn vastgezet. De Haan bezoekt de gevangenen en schrijft er over. Het levert een schriftelijke confrontatie op met jhr. mr. D.O. Engelen, voorzitter van de Zutphense rechtbank, die de problematiek relateert. Engelen wordt door derden neergezet als een notabel, niet gehinderd door veel kennis hierover, die 'zich beperkt tot een beschaafd uitgesproken 'Kom, kom''. De Haan geeft Engelen beargumenteerd weerwoord.³⁸³ Strijd voert hij óók met zichzelf in zijn zoektocht tussen zijn homoseksualiteit en hervonden orthodoxe geloof. Zijn herziene standpunten over het zionisme leiden tot zijn moord in Jeruzalem.

Carry schrijft journalistiek werk en romans, waarin haar Joodse afkomst en vrouw-zijn vaak een rol spelen. In 1914 schrijft ze *Het Joodje*. Haar werk wordt herontdekt door het feminisme in jaren zeventig. Klassiek geworden is *Het huisje aan de sloot*, 1921, een verzameling verhalen over het leven van een orthodox Joods gezin, gebaseerd op haar eigen jeugd. Daarin spelen zowel haar broer Jacob als haar moeder een belangrijke rol. In dit werk is misschien een weerklank te lezen van de eerste levensjaren die haar eigen moeder Betje Rubens in een huis aan de Berkel in Zutphen doorbracht.

Benjamin Frank

De informatie over de kunstschilder Frank beperkt zich tot een lofuiting in februari 1908 vanuit de Joodse gemeente in Terborg. 'Toen we Sjabosmorgen ons bedehuis betraden, werd ons oog aangenaam getroffen door een prachtig afgewerkt schilderij, opgehangen ter nagedachtenis aan wijlen het echtpaar Elsensohn, die beiden onze gemeente en haar armen vorstelijke legaten schonken. Alle eer komt zeker toe aan de vervaardiger, den weleerwaarde heer B. Frank te Zutphen, voor de schoone uitvoering en kunnen zijne eerwaarde zeer aanbevelen voor het leveren van dergelijk werk.'³⁸⁴ Deze eerwaarde is Benjamin Frank, die veel functies bekleedde in Joods Zutphen. In de periode dat hij secretaris is, vallen de vele mooie gekalligrafeerde en versierde letters op, in verschillende kleuren en evenwichtig verdeeld over het blad.

Lex Horn³⁸⁵

►
*Lex Horn, zelfportret, olieverf op doek,
z.j. Foto Hans Westerink.
(Erven Lex Horn)*

Alexander Horn, roepnaam Lex, is op 23 januari 1916 geboren in Nijmegen. Met zijn ouders en zijn een jaar jongere zus Hester, roepnaam Hesje, verhuist hij naar Bussum. In 1928 gaat hij daar naar de hbs. Hij krijgt tekenles van de jonge beeldhouwer Van der Kreek. Die geeft Lex een tien en stimuleert hem door te gaan met tekenen. Het is de eerste keer dat iemand met recht van spreken hem bijzonder talentvol noemt. Lex realiseert zich in die tijd dat hij zich niet thuis voelt in het kleinburgerlijke milieu van zijn ouders. Dat wordt versterkt door de verhuizing naar Zutphen ‘dat Lex zijn leven lang zou blijven benauwen’. Het gezin woont vanaf 2 februari 1930 op het adres Nieuwstad 37, de plek waar daarvoor hoedenzaak Maison Hart gevestigd was. De ouders zetten aldaar een vergelijkbare handel voort onder de naam Maison Horn. Zijn vader ondertekent het formulier voor de toetreding van het gezin tot de Israëlitische gemeente van Zutphen. Naast de ouders, Lex en zijn zus staan ook twee ‘pupillen’, Rudi en Hugo Mossel, vermeld bij de inschrijving.³⁸⁶ Voor Lex zijn dit pleegbroers. Hij is dan nog net dertien jaar en verblijft hier zijn verdere middelbare-schooltijd. Tot zijn frustratie zakt hij af van hbs-B naar hbs-A. Hij krijgt in Zutphen tekenles van een man die geen belangstelling toont voor zijn vak, noch voor de leerlingen. Zijn ouders zien dat zijn tekenwerk bijzonder is, maar vinden dat daar je beroep van maken vragen om armoede is. Lex laat zich door die visie niet remmen. Tijdens een logeerpartij in Amsterdam bij een zus van zijn moeder en haar man, het echtpaar Groen-Benjamins, komt Lex’ wens om illustrator te worden naar voren, ingegeven door het beroep van Jo Spier, de beroemde in Zutphen geboren en getogen tekenaar. Spier woont dan al jaren in Amsterdam en Lex’ tante blijkt bevriend met diens vrouw Tineke. Ze regelt een afspraak. Lex, toen een jaar of vijftien, toont zijn werk aan zijn grote voorbeeld, die aangeeft onder de indruk te zijn. Spier verzekert hem dat hij als kunstenaar altijd zijn brood kan verdienen. ‘Zeg dat maar tegen je ouders, dat zal ze geruststellen.’ Hij raadt Horn aan een opleiding monumentale kunst te gaan volgen. Horn wantrouwt dit advies. ‘Monumentale kunst? Die man wilde een aankomend concurrent op een zijweg sturen, dat dacht ik.’ Lex’ ouders zijn om en zorgen voor extra les ter voorbereiding op het toelatingsexamen van de kunstopleiding. In 1934 kan Lex beginnen aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. Zijn waarschijnlijk eerste opdracht krijgt hij in 1936: het illustreren van een verslag van een reis door de hem onbekende Verenigde Staten. Zijn stijl lijkt dan sterk op die van Spier. Hij ontleent lange tijd inspiratie aan polders en rivierlandschappen, ook in Zutphen.³⁸⁷ Conservator Lies Netel schrijft daarover bij een tentoonstelling van zijn werk in het Henriette Polak Museum in 2003: ‘Wandelingen

Tekening Lex Horn, 1934. (Dag van de arbeid en Koninginnedag)
(Erven Lex Horn)

door de uiterwaarden van de rivier brengen hem in verrukking. Als een echte romanticus ligt hij op zijn rug in het gras, laat de priemende zon zijn ogen verblinden en ziet de schoonheid van de dikke lenteknoppen in de wilgentoppen. (...) De jonge Lex tekent veel: paarden in de uiterwaarden, boten in de rivier, stadsgezichten van Zutphen, maar ook geheel gefantaseerde, zeer gedetailleerde anekdotes. Hij kleedt zich artistiek met een slobberdasje en wil naar de kunstacademie. (...) Op de kunstacademie laat Lex Horn zijn flamboyante, illustratieve tekenkunst uit zijn Zutphense tijd achter zich.'

Als Lex de academie afrondt is het oorlog. Door de oorlog wordt hij 'Jood gemaakt', terwijl voor hem eerder het Jodendom geen overheersende of bepalende rol speelde.

Maar Lex laat zich wel intens raken door een beschrijving van arme Joodse mensen in Amerika. Hij treedt in 1940 voor de eerste keer in het huwelijk, met Jos Wibaut. Het echtpaar betreft een huis waar onderduikers welkom zijn. Lex zelf draagt geen ster. Op verschillende plekken houdt hij zich schuil, totdat hij een onderduikplek vindt in Baambrugge, op de plek waar eerder het kunstenaarsechtpaar Mommie Schwarz en Else Berg ondergedoken heeft gezeten.

Hoewel hij van jongs af aan altijd aan het tekenen is geweest en naar eigen zeggen goed, levert hij ook veel monumentaal werk: glasappliqué's, sgraffito's en wandta-pijten. Er zijn postzegels van zijn hand. Horn blijft vrij werk maken. Hij zoekt naar wegen tussen abstractie en realisme. In 1946 werkt hij mee aan de wandschilderingen in de tentoonstelling 'Weerbare democratie' in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. De daarbij betrokken kunstenaars hebben een band met de groep De Realisten, waarvan Theo Kurpershoek een van de oprichters is.³⁸⁸ Een gezicht op Zutphen van de overkant van de IJssel is door de gemeente Zutphen in 1974 gebruikt voor een wenskaart. Lex Horn overlijdt onverwacht op 52-jarige leeftijd.

Joseph Leftwich³⁸⁹

'I was born on Rosh Hashanah, the Jewish New Year.'³⁹⁰ Leftwich komt op 20 september 1892 in Zutphen ter wereld onder de naam Joseph Lewkowitz in het huis van zijn ouders aan de Beekstraat. Bij de inschrijving van zijn geboorte op de 22^e is toegevoegd dat de vader en een van de getuigen, Abraham Berlijn, 'als belijders van den Israëlitische godsdienst, uit hoofde van den Israëlitische feesten, verklaren niet te mogen schrijven'.³⁹¹ Joseph Leftwich is de naam waaronder hij in de Engelstalige wereld bekend wordt. Varianten van zijn naam zijn Y. Lefkovitsh en in het Jiddisch Yoysef Leftvitsh.

Zijn vader Leopold en moeder Johanna Bachara zijn geboren in 'Rusland', in een deel dat tegenwoordig tot Oost-Polen hoort.³⁹² Het stel arriveert in februari 1892 vanuit hun vorige woonplaats Berlijn. Vader verdient de kost als schoenmaker. Joseph wordt in het jaar van aankomst geboren. In januari 1893 komt er nog een bewoner uit Berlijn bij het gezin wonen, de eveneens Joodse Hirsch Kosin, geboren te 'Warschau, Rusland', ingeschreven als gehuwd en ook schoenmaker. Volgens de officiële gegevens vertrekt het viertal uit Zutphen als Joseph zes jaar is. Maar het bevolkingsregister roept vragen op. Als woonplek staat daar vanaf het begin Apenstert en als voornaam Jozep. Als vertrekdatum staat vermeld 9 december 1898 met bestemming 'onzeker' en daarachter in potloodschrift '(Londen)' gevolgd door iets dat op een vraagteken lijkt. Het vertrek is ambtshalve ingeschreven. Betekent dit dat ze met de

noorderzon zijn vertrokken of waren ze zelf in onzekerheid over de bestemming?³⁹³ Het gezin komt terecht in de Oost-Londense immigrantenwijk Whitechapel, waar meer Joden afkomstig uit Midden- en Oost-Europa wonen. Joseph moet na zijn Bar Mitswa vanwege geldgebrek zijn schoolopleiding stoppen. Door zelfstudie ontwikkelt hij zich verder. Intussen werkt hij als boodschappenjongen, leerling-kleermaker en bij een verver van bontjassen.

Hij komt in contact met de Joodse socialistische beweging in Whitechapel en met jonge Joodse beeldend kunstenaars en schrijvers. Zo gaat hij behoren tot een losse kring die achteraf bekend wordt als een groep met de naam Whitechapel Boys.³⁹⁴ Eén vrouw wordt ertoe gerekend, ze is de partner van een van de 'boys'.

Zijn eerste artikel verschijnt in 1913 en gaat over de arbeiders in Whitechapel.³⁹⁵ Hij komt in dienst van een internationaal persbureau voor de Joodse media, waardoor artikelen en kritieken van hem verschijnen in vele landen. Voor meerdere Joodse kranten en bladen wordt hij correspondent. In 1925 voert hij het secretariaat van een zionistische organisatie voor arbeiders. Hij wordt officieel beheerder van de nalatenschap van de grondlegger van het zionisme Theodor Herzl, via diens zoon. Zijn dichtwerk verschijnt intussen in literaire tijdschriften. Daarnaast is hij actief in het vertalen en bezorgen van werk van Joodse schrijvers. Hij schrijft de biografie van Israël Zangwill, schrijver en nauwe medewerker van Herzl. Leftwich is ook zijn secretaris geweest en heeft veel van zijn werk vertaald.

Hij ontwikkelt zich tot autoriteit op het gebied van Joodse en Jiddische literatuur. In 1933 verschijnt een door hem samengestelde verzameling van verhalen van Joodse schrijvers, getiteld *Yisroël, the First Jewish Omnibus*, die maar liefst 1.065 pagina's omvat. Ook bundelt hij in 1939 Jiddische poëzie uit vele landen onder de titel *The Golden Peacock. An Anthology of Yiddish Poetry*, 910 bladzijden. Veel van het opgenomen werk is door hem vertaald van het Jiddisch in het Engels en de biografische schetsen zijn door hem geschreven. Beide titels zijn standaardwerken geworden en na de oorlog ook in Amerika uitgebracht. In 1936 verschijnt zijn waarschuwing *What Will Happen to the Jews?*³⁹⁶ In 1946 ziet een bundel met gedichten uit de vernietigingskampen het licht, waarover in 1949 een artikel van zijn hand verschijnt in *De Nieuwe Gids* onder de titel *Liederen en Gedichten uit de Dodenkampen*.³⁹⁷ Een eerste bundeling van zijn eigen gedichten verschijnt in 1937 onder de titel *Along the Years, Poems 1911-37*. In 1959 volgt *Years Following After. Poems (1959)* en postuum, een jaar na zijn dood in 1983, *Years at the Ending. Poems 1892-1982*.³⁹⁸

Hoewel hij op zijn zesde jaar zijn geboorteplaats verlaat, blijft hij zich verbonden voelen met Zutphen. Bezoeken aan Zutphen in 1912 en in 1954 komen terug in

gedichten. Op 4 juli 1954 schenkt hij zijn *Along the years* aan de stad, voorzien van een opdracht: 'For my native town Zutphen whose streets I trod on a lone expedition at the end of the 1954 PEN Congres in Holland', met een verwijzing naar de bladzijde waar zijn gedicht *Zutphen* uit 1912 staat. Hij schenkt in de loop der tijd meerdere boeken van zijn hand. Het in 1959 verschenen *Years following after* voorziet hij van de opdracht: 'For my Birth Town Zutphen', ook met een verwijzing, deze keer naar drie gedichten: *Zutphen*, *Sir Philip Sidney* en *Manasseh Ben Israël*. In zijn biografie over de schrijver Israël Zangwill, verschenen in 1957 staat: 'For my native town Zutphen. With affectionate thoughts from her son Joseph Lefwich, July 30th. 1957.'³⁹⁹ Ook in 1963 bedenkt hij zijn 'native town', dan met de naoorlogse Amerikaanse uitgave van *The Golden Peacock*.

Uit het *Zutphen*-gedicht uit 1912 valt op te maken dat hij met zijn moeder zijn geboorteplaats bezocht. 'My parents took me away. / For twenty years I have not seen / Zutphen, until this day.' Hij eindigt met de trots die hij voelt als hij in Engeland leest over Sir Philip Sidney, die 'Here in my Zutphen died'. Het tweede gedicht onder de titel *Zutphen*⁴⁰⁰ uit 1954 handelt ook over zijn Joodse achtergrond:

The wind from the Yssel
Ruffles my hair.
I walk in the town where I was born,
And stare.

Here I drew my first breath.
Here I became a Jew.
I was circumcised in Zutphen.
Here was my dawn, my dew.

My mother rocked my cradle
In one of these streets.
Here the pulse of my being
Began its beats.

All the years of my life
To see Zutphen I cried.
With pale face and ruffled hair
I walk by Yssel's side.

Meijer Groen Stichting

Ondanks alle acties is in januari 1981 nog onduidelijk of de synagoge Diederstraat aan de slopershamer ontkomt. Meijer Groen heeft al wel ideeën over een mogelijk invulling van het gebouw. Naast een kleine ruimte ingericht als synagoge denkt hij aan een museum naar het voorbeeld van het Amsterdams Joods Historisch Museum of, nog nergens bestaand, een Joods oorlogsmuseum.⁴⁰¹ Doordat het gebouw na de restauratie weer grotendeels als synagoge in gebruik wordt genomen verdwijnt dit plan. Als tien jaar later het voormalige Joodse gemeentegebouw Halterstraat 22 leeg komt te staan en in april 1991 gekocht wordt door restauratie-instelling het Wijnhuisfonds ontstaan er ideeën om het weer een functie te geven in relatie tot het Jodendom. De gedachte aan een museum komt weer boven. Een motivatie om juist dit pand daarvoor te willen gebruiken is dat er ‘zich nog restanten van Joodse rituele baden bevinden’. Een bestuurslid van het Wijnhuisfonds en tevens Joods gemeentelid kaart de optie aan, waarna een werkgroep de mogelijkheden gaat onderzoeken. Ook benadert Groen het *Nieuw Israelietisch Weekblad* om lezers op te roepen met ideeën te komen voor een passende bestemming in samenhang met de naastgelegen synagoge. Toenmalig voorzitter van het Wijnhuisfonds Chris Schriks juicht een Joods gelieerd gebruik toe, maar wijst nuchter op het te verwachten aanzienlijke huurprijkaartje. Verschillende mensen, Joods en niet-Joods, ontwikkelen met Meijer Groen plannen. Geopperde ideeën zijn naast museum, een informatie- en documentatiecentrum, een interreligieus centrum bestrijding racisme, een tentoonstellingsprogramma met bijvoorbeeld werk van Joodse kunstenaars en over het restaureren van oude binnensteden zoals het Wijnhuisfonds dat doet. Ook is aan het verkrijgen van inkomsten gedacht: verkoop van boeken over Joodse onderwerpen, zaalverhuur, verhuur van een deel als kantoor, diepvriesopslag koosjere producten. Misschien zijn Joodse instellingen te motiveren een regionaal kantoor te openen of naar Zutphen te verhuizen. Afgestemd wordt met de rabbijn, overlegd met instellingen als het Zutphense Stedelijk Museum en het Joods Historisch Museum in Amsterdam. Het idee wordt door velen omarmd, binnen en buiten Zutphen. Bezichtiging van het gebouw maakt de noodzaak van veel onderhoud duidelijk. De rituele baden blijken vervangen door een bergplaats en drie wc's.⁴⁰² Financieel zijn de plannen niet uitvoerbaar.

De verhuizing van de synagoge van de Coehoornsingel naar de Diederstraat, die het bestuur van de Joodse gemeente in eerste instantie te hoog gegrepen leek, kan in 1992 als geslaagd beschouwd worden. Het maakte diensten van de samenwerkende Joodse gemeenten van Zutphen, Deventer en Apeldoorn mogelijk. Andere activiteiten zijn

geïntensiveerd: studiegroepen, lessen Hebreeuws, lezingen, bijeenkomsten van de gemeenteleden zelf. Een onvervulde wens blijft een permanente expositieruimte over het Jodendom en de Joodse gemeente in Zutphen, evenals een aparte keuken, ondanks dat de keuken in het synagoge-deel ook voor niet-liturgische doeleinden halachisch (overeenkomstig de Joodse wet) gebruikt kan worden.⁴⁰³ Omdat het voormalige gemeentegebouw als tentoonstellingslocatie is afgefallen wordt bij de eigenaar Stichting Oude Gelderse Kerken gepolst of de begane grond van het synagogepand beschikbaar kan komen. Vanaf oktober 1981 is de ruimte in gebruik bij de Stichting Gelders Oudheidkundig Contact, de provinciale museumvereniging⁴⁰⁴, die al een tijdje overweegt een ander pand te betrekken. In overeenstemming met deze instelling wordt de huur per 1 augustus 1994 beëindigd en komt de ruimte vrij. De Meijer Groen Stichting, met goedkeuring van naamgever en tevens bestuurslid zo geheten, wordt officieel opgericht op 25 mei 1993, nadat eind 1992 de eerste oriënterende gesprekken zijn begonnen. Er is met de gedachte gespeeld onder de vlag van de Stichting Behoud Synagoge Zutphen te opereren, maar daar wordt van afgezien. In de praktijk is er veel overleg en uitwisseling geweest tussen beide stichtingen. De doelstelling van de Meijer Groen Stichting is de oprichting van een museum voor de geschiedenis van Joodse gemeenschappen in Oost-Nederland, ingebed in de geschiedenis van de Joden in Nederland, en het opzetten van een documentatiecentrum en bibliotheek voor de studie van het Jodendom en de Joodse religie. Ook wil zij zich inzetten voor het bewaren van roerend en onroerend Joods erfgoed. In 1995 krijgen de activiteiten onder de naam De Groene Keppel hun plek op de begane grond onder de synagoge-ruimte.

De boeken van de Joodse gemeente worden aan de bibliotheek van de stichting overgedragen. Een voorwaarde uit de schenkingsovereenkomst is: 'De gebedenboeken moeten indien zij niet meer leesbaar / bruikbaar zijn worden aangeleverd bij een "Sjemotbak". De boeken mogen indien hier in de G'dsnaam is geschreven op geen enkele wijze worden vernietigd.' Vooruitziend is de clausule dat als de stichting stopt de boeken om niet teruggegeven worden. Er wordt hoog ingezet. Politicus Jan Terlouw beraadt zich over het voorzitterschap, maar zal zich beperken tot lid van het comité van aanbeveling. Televisie-coryfee Catherine Keyl schuift voor PR-vragen aan bij een vergadering. Groen kent haar via zijn radiowerk voor de Joodse omroep. Steun wordt ontvangen van veel kanten. Het Joods Historisch Museum stelt voorwerpen beschikbaar. Particulieren doneren. Zelfs vanuit uit Amerika wordt tweehonderd dollar ontvangen namens een vrouw uit een Zutphense Joodse familie, omdat de naam van haar 'goede vriend Groen' gekoppeld is aan de stichting, wat de vraag oproept bij de schenker of het bestaan van de Meijer Groen Stichting betekent dat

Groen overleden is. Met de Stichting Oude Gelderse Kerken is overleg over aanpassingen in de benedenruimte. Architectenbureau Ir. A. Meerstadt levert schetsen voor een 'Museum en documentatiecentrum voor Joods leven'. De kostenraming is aanzienlijk. Om te beginnen moet de vloer geëgaliseerd worden en moeten vochtproblemen worden aangepakt. De exploitatie gaat uit van 1000 donateurs; begin 1993 zijn er 120, in mei 1997 zijn dat er 204. Er zijn opmerkelijk veel sponsoren bereid de beurs te trekken of in natura mee te werken. Zo worden het briefpapier en een wervingsbrief gedrukt door De Walburg Pers van de eerdere genoemde Chris Schriks, zonder dat daarvoor betaald hoeft te worden.⁴⁰⁵

Op 5 december 1994 vindt voor de eerste keer een bestuursvergadering plaats in de eigen ruimte. De voorbereidingen voor het centrum zijn nog in volle gang als het bestuur concludeert dat het aan de eigen doelstelling verplicht is aandacht te besteden aan de vijftigjarige herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het resulteert in een tentoonstelling over de Jodenvervolging in april-mei 1995, geruime tijd voor de officiële ingebruikname. Oud-voorzitter van de Tweede Kamer D. Dolman, opgegroeid in het nabijgelegen Empe, is bereid gevonden de expositie te openen. Zijn toespraak wordt persoonlijk door herinneringen aan zijn grootmoeder. Zijn verhaal heeft aan waarde en geldigheid niets ingeboet. 'Het grootste verlies van Zutphen in de Tweede Wereldoorlog zijn niet de doden door gevechtshandelingen, de gefusilleerde verzetsmensen, de in Duitsland bezweken arbeiders. Het grootste verlies leed de stad doordat 550 van haar 600 joodse inwoners niet overleefden, zoals 250 van de 280 joden in Winterswijk, 104 van de 118 in Lochem. Deze cijfers zijn nog zwarter dan die voor Nederland als geheel. Zwart in absolute zin: de oorlog heeft hier meer joden verzwolgen dan niet-joden. Zwart vooral relatief.' Dolman vervolgt: 'De geschiedenis van de Joden in Gelderland is niet spectaculair. Zij voegden zich in het eigenaardige Nederlandse verzuilingspatroon met eigen religieuze, sociale en culturele genootschappen. Zij stonden niet geïsoleerd. Een lichte huiver voor hun vreemdheid ging gepaard met welwillendheid in de dagelijkse omgang. Antisemitisme sluimerde. Wanneer ik met kopergeld speelde, waarschuwde mijn van Vorden geboortige grootmoeder: "Blief er toch af, jongen; alle vieze jödden heb 't in de hand'n 'ehad." Maar ook zij meed hen niet. Onze familie kocht bij de Bijenkorf en bij Spier, maar niet bij Vroom en Dreesmann, want de roomsen streefden naar de meerderheid, de joden konden geen kwaad. Het waren aardige mensen, je had er geen last van. Dat werd anders vanaf 1942 (...) Een centrum als dit, een tentoonstelling als deze vergroten onze kennis en dwingen daardoor tot de bekentenis dat wij onze naasten niet hebben erkend.'

De opening van De Groene Keppel zelf in december dat jaar wordt gecombineerd met de onthulling van een gedenkplaat waarop belangrijke jaartallen uit de Zutphense Joodse geschiedenis staan. Dit monument komt voort uit de wens van de gemeente Zutphen om een geschenk aan te bieden. Na overleg tussen burgemeester Annelies Verstand-Bogaert, de Meijer Groen Stichting en de Joodse gemeente over de besteding van het beschikbare bedrag van 10.000 gulden ontstaat de gedachte aan een gedenkplaat aan de buitenkant van de synagoge en de aanschaf van een aantal basiswerken voor de bibliotheek van het studiecentrum, waaronder de *Encyclopedia Judaica*. De waarde wordt begroot op respectievelijk 2.500 en 7.500 gulden. Het ontwerp van het gedenkteken is gemaakt door stichtingsbestuurslid Bram van Gelderen. Het wordt in glas en steen in iets gewijzigde vorm uitgevoerd. Het oorspronkelijk gekozen woord herinnering is vervangen door het woord herdenking, om niet alleen naar het verleden te kijken. Het monument wordt uitgevoerd door steenbewerkerbedrijf Hesselink. Dit bedrijf werkt al decennialang regelmatig voor de Joodse gemeente, onder meer bij het herstel van de oorlogsschade op de begraafplaats. Om deze jarenlange relatie te onderstrepen wil het bedrijf graag de schenker zijn, en zo gebeurt het ook.

Verstand onthult eerst het kunstwerk en opent daarna De Groene Keppel, hoewel de verbouwing door onvoldoende geld nog niet helemaal klaar is. Stichtingsvoorzitter G.W. van der Brug, hervormd predikant, spreekt een dankwoord. 'Tot afgelopen zondag was ik er redelijk zeker van dat ik het antwoord wist op de vraag: Wie ben ik? Afgelopen zondag keek ik even naar de Kabelkrant van onze lokale omroep en daar werd deze bijeenkomst aangekondigd. Ter afsluiting van deze aankondigingen werd een foto van mij getoond met als bijschrift: De heer Meijer Groen, zoals veel Zutphenaren hem kennen. Ik beschouw dat als een groot compliment; ik hoop maar dat de heer Groen dat ook zo vindt!'

In 1996 wordt in De Groene Keppel een tentoonstelling gehouden met werk van drie jonge Joodse studenten van de Rietveldacademie. Een sederschotel ontworpen door Bram van Gelderen maakt ook deel uit van de expositie.⁴⁰⁶

De communicatie tussen de Joodse gemeente en de Meijer Groen Stichting als gezamenlijke gebruikers van het gebouw verloopt zacht uitgedrukt niet soepel. De keuze voor de naam De Groene Keppel is voor iemand al aanleiding voor opzegging van de steun. Vastleggen van afspraken over praktische gebruikszaken volstaat niet. De relatie verslechtert als de stichting in 1997 wordt benaderd door een inwoner van Zutphen, achternicht van verschillende in de oorlog vermoorde Joden. Ze bezit van hen acht verzekeringspolissen, tegelijk afgesloten op 4 mei 1942, waaronder een op

de naam van een kind geboren in 1940. Al deze mensen zijn kort daarop dood. De verzekeringsmaatschappij weigerde haar eerder uitbetaling met als argument dat er slechts een jaar premie is betaald. Door diverse contacten vanuit de Meijer Groen Stichting, waaronder met het Centrum Informatie en Documentatie Israël, keert de verzekeringsmaatschappij 15.000 gulden uit. Dit bedrag wordt door de nabestaande geschonken aan een fonds voor gehandicapte kinderen in Israël. De kwestie haalt het landelijke nieuws en vindt navolging. Een lokale krant citeert: ‘Zaken die de Joodse gemeente en gemeenschap aangaan kunnen we heel goed zelf behartigen. Daar hebben we de Meijer Groen Stichting niet voor nodig.’ De verstoorde verhouding tussen de stichting en Joodse gemeente heeft ook invloed op het bestuur van de Stichting Behoud Synagoge Zutphen. Een bestuurslid vanaf het eerste uur van de Stichting Behoud stapt in 1999 op omdat hij vindt dat de Meijer Groen Stichting geen eerlijke kans krijgt. De andere bestuursleden nemen het standpunt in dat de manier waarop de Joodse gemeente het gebouw wil gebruiken maatstaf is voor de toewijzing van de beschikbare middelen. Naar zich tussen de regels door laat lezen geldt dat ook ten aanzien van andere discussiepunten.⁴⁰⁷ In hetzelfde jaar worden de activiteiten van de Meijer Groen Stichting gestaakt vanwege de onwerkbaar geworden verhouding. De Judaica-bibliotheek gaat over naar de Joodse gemeente die toezegt de activiteiten in afgeslankte vorm voort te zetten. Daarvoor richt de Stichting Behoud Synagoge Zutphen het Meijer Groen Fonds op.

Exlibris in aan NIG Zutphen geschonken exemplaren Encyclopedia Judaica.

Boeken in de synagoge

Op de beide voormalige vrouwenbalkons staat een collectie boeken, waaronder negentiende-eeuwse exemplaren. De verzameling van de opgeheven Meijer Groen Stichting maakt er deel van uit. Het betreft onder meer religieuze Hebreeuwse werken en boeken over de geschiedenis van de Joden in het algemeen en over de Joden in Nederland. De eerdergenoemde *Encyclopedia Judaica* is met zijn zeventien delen opvallend en omvangrijk; ook Joseph Leftwich staat erin. Jaren na de komst van dit letterlijke en figuurlijke zwaargewicht volgen nog twee complete series. Een Amerikaan die eerder in de Zutphense synagoge gastvrij onthaald is, keert een aantal jaren later terug samen met een reisgenote. Beiden betreden de ruimte gebukt onder de last van de vele delen van de uit Amerika meegenomen encyclopedie: een cadeau voor de NIG Zutphen en voorzien van het exlibris van de schenker. Een derde serie is eerst aangeboden aan de Meijer Groen Stichting, die inmiddels voorzien was, waarna een gemeentelid de boeken heeft opgehaald en toegevoegd aan de verzameling in de synagoge.⁴⁰⁸

Anna Maria is al tijdens haar leven een fenomeen. Ze valt als kind op door haar intelligentie. Op driejarige leeftijd kan ze al lezen. In Utrecht wordt ze als eerste en enige vrouw toegelaten tot een Nederlandse universiteit. Om de medestudenten niet af te leiden moet ze van achter een gordijn de colleges volgen. Ze studeert onder meer theologie, Oosterse talen, geneeskunde en filosofie. Ze beheerst veel talen, van Latijn tot een Ethiopische taal. In 1638 schrijft ze een *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor de wetenschap*, waarin ze het opneemt voor studerende vrouwen. Ze is ook een veelzijdig kunstenaars. Ze schrijft gedichten, tekent, schildert, boetseert, kalligrafeert, maakt miniaturen, pastelportretten, houtsnijwerk en papierknipkunst. Ze is een graag geziene deelnemer aan wetenschappelijke bijeenkomsten en ze correspondeert met de groten der aarde. Haar laatste jaren leeft ze in een streng religieuze gemeenschap in het Friese Wieuwerd.⁴¹⁰

In dezelfde autografencollectie bevinden zich ook handschriften van Isaac da Costa, maar die is dan al bekeerd tot protestant. Een brief in het RAZ besluit hij met: 'Ik heb de eer met gevoelens van Christelijke hoogachting en met innige heilbede te zijn', waardoor hij zich verder zeker buiten dit boek plaatst.⁴¹¹

Judaïca uit Zutphen

Uitgeverij W.J. Thieme uit Zutphen verwerft in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw een belangrijke plek als uitgever van boeken over Palestina/Israël en het Jodendom. De firma bouwt een fonds op dat veertien titels telt en onderscheidt zich daarmee van andere Nederlandse uitgeverijen. Sommige boeken zijn standaardwerken geworden, zoals het boek van J. Zwarts, *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland*, en de klassieker van de eerdergenoemde rabbijn S.Ph. de Vries *Joodse Riten en Symbolen*. Siegfried van Praag zit in het fonds met het boek *De Ghetto*, waarin hij ook ruimte biedt aan verhalen van anderen rond dit thema, zoals Carry van Bruggen. Martin Bubers boek *Legende van de Baal Schem* wordt in 1928 toegevoegd. Van L.D. Staal komen twee boeken in het fonds.⁴¹² Levie Staal is godsdienstonderwijzer en voorganger in Zutphen, waar hij al actief is als schrijver, onder andere voor het blad van de bond van Joodse godsdienstonderwijzers. De actieve Staal komt op verschillende plekken in dit boek aan de orde. Hij verruilt in 1919 Zutphen voor Amsterdam om aan de slag te gaan als hoofdredacteur van het invloedrijke *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW). Zijn *Israël onder de volken: schets van de Joodsche geschiedenis van de Grieksche overheersing tot heden; een boek voor school en thuis* beleeft verschillende herdrukken. Ieder Joods kind dat godsdienstles krijgt in de decennia voor de oorlog wordt gevormd door deze publicatie.⁴¹³ Bij de derde herdruk van dit boek in 1927 wordt op het titelblad

vermeld 'vroeger Hoofdonderwijzer aan de Israël. School te Zutphen', terwijl zijn hoofdredacteurschap ongenoemd blijft.

De Walburg Pers heeft een aanzienlijk aantal boeken over Joodse onderwerpen uitgegeven, waaronder in 1977 het boek van S. Laansma over de Joodse gemeente Zutphen. Het fonds van de Walburg Pers omvat onder meer uitgaven over Haagse rabbijnen en over de Joodse gemeenten van Aalten, Borculo, Hengelo (Gelderland), Deventer, Apeldoorn, Doesburg, Curaçao, de Kop van Overijssel, Utrecht en Wieringermeer. Een bijzondere en succesvolle uitgave is *Het brandt* (1970), liederen van Mordechai Gebirtig, uit het Jiddisch vertaald door Chanah Milner, pseudoniem van Mieke de Winter. Minister Klompé kreeg het eerste exemplaar aangeboden.⁴¹⁴

Librije Walburgiskerk⁴¹⁵

Een van de redenen voor de oprichting in de zestiende eeuw van deze bibliotheek is de hoop dat het lezen van goede boeken mensen behoedt voor dwalingen, waartoe met name gerekend werd de toen steeds meer terrein winnende reformatie binnen de katholieke kerk. De verzameling van de Librije groeit door schenkingen van zowel particulieren als instellingen. Zo doneert vicaris Bernard Bouwhuys (geboren omstreeks 1515) van het Zutphense klooster Heer Henrickshuis boeken, waaronder enkele Hebreeuwse exemplaren. In een daarvan schrijft hij dat het al vanaf 1539 in zijn bezit is, dat is uit de periode dat hij zich verdiept in het Grieks.⁴¹⁶ De studie van oorspronkelijke, in dit geval Hebreeuwse bronnen door christelijke lezers is overgenomen naar voorbeeld van Joodse geleerden en vraagt scholing in de Hebreeuwse woordenschat en grammatica. Er bevinden zich in de Librije meerdere boeken over het Hebreeuws en geschreven in het Hebreeuws door zowel Joodse als niet-Joodse schrijvers en wetenschappers. Er zijn verschillende Hebreeuwse woordenboeken. Enkele van deze werken worden hieronder kort uitgelicht.

David Kimchi (1160-1235) schrijft een grammatica- en woordenboek in het Hebreeuws. Een vervolg hierop is *Sefer ha-sjorasjim* dat citaten en vindplaatsen bevat, gecombineerd met uitleg en interpretatie. Gedrukt in Venetië, 1528-1529. Hij stond bekend om zijn openbaar debat met christenen.

Isaac Nathan ben Kalonymus, die leeft in de 14^e-15^e eeuw in Arles, schrijft de eerste in het Hebreeuws geschreven concordantie van de bijbel, *Me'ir Netib* alias *Concordansius*. Het is deels een reactie op de vele anti-Joodse geschriften uit zijn tijd. Geschreven tussen 1437 en 1449 verschijnt het in 1523 voor het eerst in druk, in Venetië door Daniël Bomberg. Isaac Nathan hoopt dat zijn geschrift de 'zogenaamde bewijzen in

de Bijbel van Jezus als Messias' weerlegt en voorkomt dat Joden zich bekeren tot het christendom door verkeerd gebruikte citaten.

Elia Levita (circa 1469 Neustadt bij Neurenberg-1549 Venetië) geeft les aan Joden en christenen en is bekend om zijn kritische bijbelanalyses. Hij heeft banden met kardinalen en bisschoppen. Diverse keren wordt hij verjaagd uit zijn woonplaats. Met zijn leerling de Duitse Sebastian Münster schrijft hij *Grammatica Hebraica*, gedrukt in 1532 in Bazel. Van Münster, die eerst Franciscaan is en later aanhanger van Luther, bevindt zich een Hebreeuws woordenboek uit 1527 in de Librije.

De schrijver Johannes Potken, ook bekend onder zijn Latijnse achternaam Potkenius, leeft van ongeveer 1470 tot circa 1515. Van zijn hand is het psalmenboek *Psalterium in quatuor linguis*, in 1518 gedrukt in Keulen. Het Hebreeuws vult de meest rechtse van de telkens in vier verschillende talen gedrukte kolommen, verspreid over twee bladzijden.

Smidszoon Wolfgang Fabricius Capito (circa 1478-1541) uit de Elzas kan een boek in het Latijn schrijven over de Hebreeuwse grammatica doordat hij Hebreeuws leerde van de tot christen bekeerde Spaanse Jood Mattheus Adrianus. De titel van dit werk is *Hebraicarum institutiones*. Het is in 1518 in Bazel gedrukt. De achternaam Capito is de Latijnse versie van Köpfel. Capito is naast medicus een prediker die al vroeg de Reformatie aanhangt.

Stationsraam

Tot de zomer van 2016 bevond zich in een schuur in De Hoven een venster met gegraveerde versieringen waaronder prominent een 'davidster'.⁴¹⁷ Nader onderzoek wees uit dat het hier zeer waarschijnlijk niet om een Joods symbool gaat en daarom beter kan worden gesproken over een 'hexagram'. Omdat het verband tussen 'davidster' en 'Joods' vaak snel wordt gelegd, aanvankelijk ook bij dit raam, krijgt dit kunstobject hier aandacht. Het gaat om een van de drie glasvensters die oorspronkelijk het interieur sierden van de negentiende-eeuwse Zutphense stationsrestauratie. Twee van die ramen vertoonden een 'davidster' met daarin een drankglas. Het station en bijgebouw zijn in de jaren vijftig gesloopt. De schuur in De Hoven was in die tijd van een medewerker van de Nederlandse Spoorwegen die de ramen voor gebruik mocht meenemen. Het fragment met ster van de tweede ruit is in een venster in een woonhuis elders in De Hoven gezet. Joodse drankenhandelaren in Nederland gebruikten de samenvoeging davidster en glas niet, maar er blijkt wel een relatie met drank. In Danzig is een eeuwenoude likeurstokerij geweest, Der Lachs (zalm), die een ster met een vis erin als versiering heeft. Al in het oude Egypte is er een link met bierbrouwen

Negentiende-eeuws raam uit de voormalige stationsrestauratie Zutphen. 173 x 88 cm. (foto Bart Mendelson)

en in Duitsland komt het gebruik van de zespuntige ster vooral in de achttiende en negentiende eeuw voor om bierbrouwerijen en kroegen aan te duiden. Ook nu gebeurt dat nog, onder andere in Beieren.⁴¹⁸ Dit veronderstelt dat de plaatsing in Zutphen in een eet- en drinkgelegenheid een niet-Joodse achtergrond heeft, hoewel de davidster eind negentiende eeuw al wel een gangbaar Joods symbool was geworden. Het gehavende raam wacht op een nieuwe plek in Zutphen.

Het raam met de stervormige roedenverdeling in de voorgevel van landhuis 't Waliën, Lochemseweg 27 in Warnsveld is zeker niet als davidster bedoeld. Het complex is in 1915 gebouwd door een architect en opdrachtgever die beiden aanhanger waren van de Theosofische Beweging. Aan de zijgevel bevindt zich ook een gevelsteen waarop de ster te zien is, aangevuld met andere theosofische symbolen.⁴¹⁹

Jo Spier⁴²⁰

Joseph Eduard Adolf Spier is geboren op 26 juni 1900 in Zutphen. Zijn zoon Peter aan het woord: 'Hij was heel jong begonnen en was ook al jong aangemoedigd door zijn vader, die zelf een modezaak in Zutphen had, maar in zijn vrije tijd ook graag mocht schetsen. Toen mijn vader in Zutphen op het gymnasium zat, tekende hij de marges van zijn schoolboeken van onder tot boven vol. Hij was zeventien jaar toen hij eens tekeningen opstuurde naar Albert Hahn (tekenaar van dagblad *Het Volk*), met een brief erbij, of hij eens raad zou mogen komen vragen; want was het geen schande dat een jongen die toch zó kon tekenen nog zo lang op school moest zitten? Daarop kwam prompt een brief van Albert Hahn terug: dat hij moeilijk plezier kon hebben aan een jongen die niet zou willen leren, als hij daar van zijn ouders de kans voor kreeg; en dat hij hem dus niet wilde ontvangen, maar dat hij hem, zodra hij zijn eindexamen met succes zou hebben gedaan, graag zou zien en dan raad geven. Mijn vader maakte keurig zijn gymnasium af, deed eindexamen, schreef meteen een brief aan Hahn en hoorde toen dat hij een week tevoren gestorven was.'⁴²¹ Jo Spier stelt zelf dat hij de brief schreef toen hij vijftien jaar was en, niet onbelangrijk, dat Hahn in heel kleine letters onderaan de antwoordbrief meldde: 'Ik vind je tekeningen aardig.'⁴²² Jaren later gebeurt iets vergelijkbaar als een jonge Peter van Straaten zijn idool en blijvende inspirator Jo Spier aanschrijft.⁴²³

Als Jo Spier vijfentwintig jaar is verschijnt een artikel in het *Joodsch Weekblad* op basis van 'een babbeltje' met de 'jongen Joodschen tekenaar Jo Spier', die dan al grote bekendheid geniet. 'In zijn geboortestad Zutphen bezocht hij het gymnasium, waar hij tevens zijn eerste teekenles ontving van den leeraar Stomps, die hem tot zijn hevige verontwaardiging, kubussen liet tekenen, in plaats van hem op te dragen

een tekening van zijn grootvader te vervaardigen, zoals een zijner vriendjes voor zijn teekenleraar moest doen.' Ook moet hij ploeteren op een gipskop. Maar daardoor 'leerde Spier vooral serieus te werken, en deze ernst bij het werk heeft Spier gemaakt tot wat hij nu is. Dit is dan ook de reden, dat hij zich de lessen en de leiding van den heer Stomps met dankbare waardering gaarne herinnert.' Dit vroege artikel is geïllustreerd met dan al herkenbare 'Spier-tekeningen', hoewel ze niet zijn uitgevoerd in inkt en grijze tussentonen bevatten. Vooraanstaande Joodse personen zijn het onderwerp.⁴²⁴ Op het gymnasium krijgt hij ook les van Dr. K.O. Meinsma, in Nederlandse taal en letterkunde. 'Ik heb veel aan hem te danken.'⁴²⁵ In een schoolschrift tekent Jo de niet-sportieve Meinsma zwemmend en duikend.⁴²⁶ 'Op het gymnasium wist ik al heel zeker dat ik teekenaar wilde worden, geen schilder, maar teekenaar! Ik maakte toen al veel reclameteekeningen, wat niet direct bevorderlijk was voor de 'studie'. (...)

Potloodtekening door de jonge Jo Spier. Op briefkaart van de zaak Wed. L.M. Spier, trots hofleverancier aan koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma. Op andere zijde: april 1906. (© Stedelijk Museum Zutphen / Erven Spier)

zal ik je vertellen wat de rector zei nadat ik tot mijn eigen stomme verbazing voor het eindexamen was geslaagd. Deze brave man sprak nog met 'gij'. Welnu de wonderlijke tekst van zijn afscheidswoord luidde: 'Gij zijt thans geslaagd. Noem het uw geheele leven een wonder Gods.'⁴²⁷ In 1975, ruim 40 jaar later, is de uitspraak van de rector aangevuld met 'Het is dat ik weet dat je toch voor tekenen doorgaat'. Spier vond het zelf ook wel een wonder, want ondanks privéles wiskunde had hij daar weinig kennis van. Het slagen werd bovendien bevorderd door het 'onverdiende geluk, dat de gecommitteerde hoogleraar een neef was die bij ons logeerde. Het zat me dus, om zo te zeggen, echt 'mee!' Hij deelt dit verhaal later op het Amsterdams Lyceum, waar zijn jongste zoon examen doet. Bij de diploma-uitreiking klinkt het: 'Meneer Spier, U zult begrijpen wanneer ik u in verband met het eindexamen van uw zoon meedeel, dat het wonder zich herhaald heeft!'⁴²⁸

Spier verhuist in 1919 Zutphen voor Amsterdam om zich op de Rijksnormaalschool voor te bereiden op de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten, waar hij twee jaar tekenlessen zal volgen. Zijn opleiding wordt onderbroken door militaire dienst. Hij voltooit zijn scholing in 1923 door een eenjarig verblijf in Parijs. Daar begint door toeval en tot zijn eigen verrassing zijn werk voor kranten: een vriend van zijn vader is sportjournalist in Parijs en via die weg krijgt hij de vraag bij een wedstrijd een wielrenner te tekenen. Achteraf blijkt de verkeerde persoon afgebeeld, maar wel goed gelijkend en van een redacteur van *Paris Soir*, waardoor een aanbod om voor dit blad te werken volgt.⁴²⁹ In mei 1924 keert Spier terug in Nederland en eind dat jaar wordt hij medewerker van dagblad *De Telegraaf*, waar hij blijft werken tot zijn gedwongen vertrek in 1940 omdat hij Jood is.

Drie jaar voor zijn dood schrijft Spier: 'Zutphen heeft een buitengewoon grote invloed op m'n hele leven gehad. Ik ben als een Zutphense jongen op het Stationsplein geboren en ik hoop als een Zutphense jongen dood te gaan. Ik heb eindexamen Gymnasium gedaan op het 's Gravenhof. M'n eerste gedrukte tekening stond in het 'Be Quick nieuws' (1917, voetbalvereniging). Mijn eerste tentoonstelling was het raam van de boekhandel Nijkamp in de Beukerstraat. M'n eerste reclame-tekening maakte ik voor Spruyt en Co in de Waterstraat (1919, drukkerij). Mijn eerste uitgeverscontact was met de heer Van Belkum op de markt.'⁴³⁰ In tegenspraak hiermee staat op de achterzijde van een tekening voor een firma in het westen van het land in zijn handschrift: 'Eerste Reclame tekening onder 'Latijn' getekend op het Gymnasium Zutphen, 1916.'⁴³¹ Ook na zijn verhuizing werkt hij in de stad en omgeving.

Familie en Jodendom

Zijn overgrootouders komen vanuit het Duitse Rees naar Zutphen⁴³² en beginnen aan de Beukerstraat een winkel in textiel en dameskleren. Hun zoon Joseph Levie, Jo's grootvader, neemt de zaak over, zelf weer opgevolgd door twee van zijn zonen, onder wie Jo's vader Isedore. Isedore, kortweg Ies, volgt stages in Parijs, Hamburg en Bonn. Jo omschrijft zijn vader als 'een ongewone man met grote artistieke belangstelling', die hoopt dat een van zijn zonen lukt wat hemzelf niet is gelukt: kunstenaar worden. In zijn vrije tijd schildert en tekent Isidore. De artistieke en maatschappelijke belangstelling van zijn vader zal invloed op Jo hebben gehad: vader was bestuurslid bij het Nederlandsch Toneelverbond afdeling Zutphen, de leeszaal, de Nieuwe Sociëteit en de Vereeniging tot bevordering van Huisvljht. Hij is meer dan twintig jaar bestuurslid van de Zutphense Kunstvereniging Pictura, tot het moment dat hij door de oorlog noodgedwongen moet stoppen. Thuis heeft hij kunstboeken. Ook is hij een van de schenkers aan het Museum.⁴³³

Jo's voorvaderen zijn actief binnen de Zutphense en Joodse gemeenschap. De naam van grootvader J.L. Spier siert de eerste steen van de synagoge aan de Dieserstraat. Hij is vijftig jaar bestuurslid van de Israëlitische gemeente, onder meer als voorzitter. Daarnaast zit hij onder andere in de Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en de besturen van de Vrijmetselaarsloge, de vak- en teekenschool en Zutphen Vooruit 'ter bevordering van het vreemdelingenverkeer'. Vader Isedore is penningmeester van de Joodse gemeente en ook lid van het Israëlitisch Armbestuur. Een foto uit ongeveer 1910 laat Jo zelf zien als hij les krijgt van de Joodse godsdienstonderwijzer B. Frank.⁴³⁴

In *Dat alles heeft mijn oog gezien*, dat vlak voor Jo Spiers dood verschijnt, beschrijft hij een nacht in een cel die hij deelt met een Nederlandse verrader. Die heeft hartproblemen en vraagt hem bij een aanval druppels toe te dienen. Dat blijkt nodig en Spier voelt de aandrang om het flesje op de grond te laten vallen. 'Ik heb het niet kunnen doen! Al m'n Joodse, Zutphense voorouders stonden achter me en maakten bezwaar.'⁴³⁵

Spier groeit op in een liberaal, vrijzinnig democratisch milieu. In de jaren dertig worden hij en zijn Joodse vrouw Tineke van Raalte hervormd. Hij is ontgoocheld als hij door de Duitse bezetter wordt gezien als Jood. Volgens zoon Peter 'theologiseert' zijn vader levenslang. In Broek in Waterland, waar het gezin van kort voor de oorlog tot aan de emigratie in 1951 naar de Verenigde Staten woont, 'ging hij wekelijks naar de kerk bij de dominee en hij disputeerde tussendoor naar hartelust met de pastoor van Volendam'. In Amerika brengt hij het tot ouderling. Als de plaatselijke kerk zich ontwikkelt richting streng gereformeerd, schrijft hij in 1977: 'Ik denk de laatste paar kilometers van de levensreis maar 'onbegeleid' af te leggen.'

Portret Jo Spier, door W. Wouters, september 1920. Potloodtekening 15,5 x 12 cm. Ter herinnering aan het geduldige jacht "Typsy". (© Stedelijk Museum Zutphen / Erven Spier)

Hij maakt voor *De Telegraaf* en na de oorlog voor Elsevier reizen die hem over de hele wereld brengen. Naast de reportages voor de krant maakt hij daarvan ook boeken met tekeningen en vaak eigen teksten. Zoon Peter vervolgt: 'Ik herinner me, toen moet ik zes, zeven geweest zijn, dat hij wekenlang weg is geweest voor het proces over de

Rijksdagbrand. Meestal was hij op reis met Lunshof. Die kwam ook veel bij ons thuis. Kunstenaars waren er nooit of zelden. (...) Over kunst werd niet gepraat.' Zijn vader beschouwde zichzelf als tekenjournalist. 'Meer nog journalist dan tekenaar. Maar de krant was dan ook zijn hele leven. Ik heb hem nooit anders gekend als tekenend.' Over Jo's ontwikkeling als journalist staat in *De Telegraaf* van 1 maart 1931, als hij een 'eerste proeve' heeft afgeleverd: 'Onze tekenaar heeft zich op het gladde pad van de journalistiek begeven. Zijn voorkeur ging uit naar het interview.' In 1938 behoort hij tot de tien bekendste Nederlanders.⁴³⁶ Naast zijn werk voor de krant tekent hij voor particulieren, overheden, liefdadigheidsinstellingen en bedrijven: boekillustraties, advertenties, reamedrukwerk, kalenders, jaarboeken, menukaarten, affiches. Spier benadrukt dat zijn manier van werken intensief is, ondanks de ogenschijnlijke eenvoud. Daarom hangt er thuis geen eigen werk aan de muur: 'ik wist te goed hoe ze gemaakt zijn. De originele tekeningen zijn zó geplakt en gecorrigeerd.'⁴³⁷ In de jaren dertig exposeert hij meermaals bij de Zutphense kunstvereniging Pictura. In 1938 proeft de organiserende secretaris Hubert van Hille in een telefoontje dat Jo er die keer niet zo voor voelt. Na een contact tussen de kunstenaar en bestuurslid Spier, de vader, volgt een brief: 'Ik vind het prettig om in Zutphen te exposeren.' Van Hille vraagt of een artikel dat Menno ter Braak over hem schreef ter inzage mag worden gelegd.⁴³⁸

Het gaat Spier financieel voor de wind. Van de opbrengsten van de tekeningen voor een jubileumeditie van Hildebrands *Camera Obscura* verwezenlijkt hij een droom: een groot, historisch huis aan het water, in Broek in Waterland.

Op 1 augustus 1940 ontslaat zijn krant alle Joodse redacteurs 'om redenen van bedrijfsveiligheid'. Spier mag zijn signatuur niet meer onder zijn tekeningen zetten. In oktober verschijnt een tekening naar aanleiding van het begin van de distributiemaatregelen: 'Uit dagen van overdaad.' Kenau Simons Hasselaar werpt tijdens het beleg van Haarlem naar de Spanjaarden kokende olie die zonder distributiebon is verkregen. Deze prent wordt als anti-Duits opgevat met als gevolg dat hij zijn werk voor *De Telegraaf* moet beëindigen. Korte tijd later stopt ook zijn gastdocentschap tekenen aan de Amsterdamse Rijksakademie voor Beeldende Kunst omdat hij Jood is. 'Als ze me het leven maar laten, wat ze me afnemen teken ik later wel weer bij elkaar.' In het najaar van 1941 is hij nog even betrokken bij een nieuwe Kunstnijverheidsschool voor Joodse studenten, die het verboden is gewone opleidingen te volgen. Broer Eduard verzorgt als notaris de oprichtingsakte.

Na terugkomst uit kamp Theresienstadt is enig geduld nodig alvorens het huis in Broek in Waterland weer betrokken kan worden: er wonen andere mensen. Wat de inboedel betreft is er meer berusting nodig. Zoon Peter: 'Twintig jaar na de

oorlog nog kreeg mijn vader een schilderij van Isaac Israëls terug, waarin hij een visitekaartje van zichzelf verborgen had.' Zijn fiets keert niet weerom.⁴³⁹ Spier is in 1946 weer aan de slag als tekenjournalist bij een nieuwe werkgever, Elsevier. In 1951 emigreert het gezin naar de Verenigde Staten, waar hij ook succesvol wordt. Door talrijke Nederlandse opdrachten blijft hij zichtbaar in zijn geboorteland. Hij bezoekt Nederland vrijwel elk jaar⁴⁴⁰, met dikwijls een bezoek aan Zutphen. Het allereerste naoorlogse bezoek aan Zutphen beschrijft hij zelf: 'M'n geboortehuis was een hoop puin. Ik heb een halve baksteen meegenomen. Op de Joodse begraafplaats was een

Zelfportret Jo Spier. Inkt op papier, 12 x 7,5 cm. (© Stedelijk Museum Zutphen / Erven Spier)

granaat ingeslagen. Precies op de graven van m'n moeder en m'n grootouders. We vonden alleen maar stukken en brokken van grafstenen en ik durfde niet goed te kijken. Je vindt niet graag de schedel van je moeder. In de stad kwamen we Krukziener tegen. Hij was een man van mijn leeftijd en had een fabriek in Zutphen. Het bleek dat hij zijn vrouw en kinderen verloren had. Ook zijn ouders waren omgekomen. Toen Krukziener ons zag begon hij te huilen en ik probeerde hem te troosten in de wetenschap dat tegen zijn verdriet geen troostwoorden helpen. Maar Krukziener zei: "Je vergist je; ik huil omdat ik zo dankbaar ben dat ik nog een compleet Joods gezin mag zien." Wanneer Krukziener de oorlog als enige Jood overleefd had zou Hitler de strijd tegen de Joden tóch verloren hebben.'⁴⁴¹

De oorlog en de gevolgen voor Spier en zijn familie

Tot na zijn dood duiken bij herhaling verhalen op over collaboratie met de bezetter. Er zijn verschillende 'feiten' die zowel voor als tegen kunnen worden uitgelegd. Bij eigen herinneringen en die van omstanders is en blijft de vraag hoe eerlijk ze zijn en naar mate de tijd verstrijkt hoe betrouwbaar. Toch zijn er ook nu mensen die Spier zonder nuance veroordelen en zelfs laatlunkend spreken over Peter van Straaten alleen omdat die tegen de tekenaar Spier opkeek.⁴⁴²

NSB-leider Anton Mussert is een groot bewonderaar van het werk van Spier. Midden jaren dertig koopt hij enkele tekeningen, waarschijnlijk bij de Joodse kunsthandelaar Goudstikker. Daarna wisselen 'waarschijnlijk enkele malen' brieven tussen Mussert en Spier. Achter op een tekening uit het bezit van Mussert staat in Spiers handschrift: 'Nu is het mijn beurt om u beiden zéér zéér hartelijk te bedanken voor de ongelooflijk mooie bloemen die wij vandaag van u mochten ontvangen. Het zijn namelijk de mooiste bloemen die ik ooit van mijn leven gezien heb. Mijn vrouw en ik waren helemaal enthousiast toen we ze uitpaktten. Ik vond het buitengewoon prettig dat de tekening met de boerderij in uw smaak is gevallen.' Spier zegt in 1975 dat hij Mussert in 1933 één keer heeft ontmoet voor het afnemen van een interview.

Spier vervult na zijn gymnasiumtijd zijn dienstplicht en moet daarna regelmatig op herhaling. In 1939 wordt hij als reserveofficier gemobiliseerd om in mei 1940 eerste luitenant bij de Generale Staf te worden op het hoofdkwartier van generaal Winkelman in Den Haag. Na het staken van de gevechtshandelingen wordt Jo Spier met andere militairen gevangengenomen. Hij komt in de strafgevangenis in Scheveningen. Na een maand zou hij door de invloed van Mussert weer zijn vrijgelaten. In de herinnering van zoon Peter duurt het verblijf in Scheveningen maanden. Na zijn vrijlating wordt Jo Spier opnieuw opgepakt, nu vanwege een nieuwe radio

die hij niet heeft ingeleverd. Deze keer zit hij drie weken vast.⁴⁴³ In 1942 wordt hij nogmaals aangehouden, nu vanwege een tekening in *De Telegraaf* uit 1936, met daarop de portretten van drie kladschilders: een Engelse maarschalk, een Franse generaal en Hitler, met als onderschrijf: 'Waren ze alle drie maar kunstschilder geworden!!!' Hij zit vier maanden in de cel en gaat daarna als strafgeval naar Westerbork. Daar doet het verhaal de ronde dat Spier contacten met de NSB heeft. Zijn vader Isedore is ook in Westerbork. Etty Hillesum schrijft in haar dagboek: 'Tegenover me zit de 70-jarige vader van Jo Spier, een eeuwig jeugdige. Hij tekent roestbruine barakken in een schetsboek.'

De zus van Anton Mussert zoekt ten tijde van de tweede gevangenisperiode contact met Jo's vrouw Tineke in Broek in Waterland met de boodschap dat zij namens haar broer iets voor Jo wil doen.

Feit is dat Jo en zijn gezin op enig moment op de zogenaamde lijst Frederiks komen op voorspraak van 'hooggeplaatste contacten'. K.J. Frederiks is de hoogste niet-nazi-gezagsdrager van het Departement van Binnenlandse Zaken. Ook zijn rol in de oorlog is onderhevig aan discussie en kritiek, maar door zijn samenwerking met de Duitsers heeft hij in elk geval minstens vijfhonderd Joden gered. Hij krijgt in de zomer van 1942 voor elkaar dat de bezetter een uitzonderingspositie toestaat voor vooraanstaande Nederlandse Joden. Die worden samengebracht in Barneveld, met een dependance in Doetinchem voor 63 Joodse NSB'ers. Voor dit laatste wordt gebruik gemaakt van Villa Bouchina, een voormalige pastorie aan de Ds van Dijkweg 13. Uiteindelijk gaan slechts negen personen daadwerkelijk naar Doetinchem, onder wie de vijf gezinsleden Spier. Spiers verblijf in Doetinchem is een van de feiten die hem verdacht maken, maar er zijn geen concrete aanwijzingen voor sympathie met de NSB. Hij behoort tot de Joden die door Mussert bewonderd worden en van wie Mussert de levens wil sparen. De bedoeling is dan ook dat Spier na Westerbork naar Barneveld gaat. Tineke Spier en de drie kinderen krijgen in februari 1943 tijdens Jo's internering in Westerbork een oproep zich in Doetinchem te melden, wat ze doen, want 'indien u niet naar Doetinchem wenst te vertrekken, u dan op de daaraan verbonden bescherming niet kunt rekenen'. Ook is er de angst dat weigering gevolgen heeft voor Jo. Zoon Peter herinnert zich overigens niet dat zijn vader ook naar Doetinchem is gekomen. Hij zegt zijn vader pas weer in Amsterdam te hebben teruggezien.

Een eerste keer verschijnt Jo Spier in Villa Bouchina als hij verlof krijgt vanuit Westerbork om zijn familie te bezoeken. De andere bewoners ervaren het bezoek van 'deze bekende Nederlander' als een 'grote sensatie'. De regels verbazen: Spier heeft

zes dagen verlof, maar krijgt geen toestemming om in Villa Bouchina te logeren. En ook hotels zijn ‘Verboden voor Joden’. Justus Mogendorff, de voorzitter van de plaatselijke Joodse Raad, biedt uitkomst: Spier kan daar overnachten en de maaltijden gebruiken. Ergens in de eerste helft van maart behoort Spier tot de bewoners, nadat hij toestemming heeft gekregen om niet naar Barneveld te gaan. Aan het vertrek uit Westerbork is als voorwaarde gesteld dat muurschilderingen in enige barakken aldaar voltooid zijn.⁴⁴⁴ Dat gaat over schilderingen in onder meer het kampziekenhuis en de kinderzaal. Dit deed hij in ieder geval samen met Leo Kok. Uit foto’s blijkt dat onder meer scènes uit *Max und Moritz* van Wilhelm Busch zijn uitgevoerd. Het is niet bekend wie wat heeft gemaakt, maar *De rattenvanger van Hamelen* zou van Spiers hand zijn. Dezelfde Leo Kok heeft in het kamp een potloodschets gemaakt van Jo Spier, ‘ten voeten uit, op de rug gezien’. Spier zelf over het schilderen van sprookjes op de muren van de kinderziekenbarak: ‘Toen ik ze maakte wist ik niet dat ik het leven van m’n vader aan het redden was. Een paar jaar later in Theresienstadt kwam er een mij onbekende Hauptsturmführer de werkplaats binnen en vroeg: ‘Wo ist der Holländische Zeichner?’ (...) Haben Sie Zeichnungen ins Kinderspital von Westerbork gemacht? Die haben mir gefallen. Ihr Vater ist in Westerbork und ich werde ihn nach Theresienstadt schicken.’ Een half jaar later is die belofte ingelost. Vader Isidore moest opgespoord worden omdat hij al naar Bergen-Belsen was getransporteerd. Van een keurige oude heer in een grijs pak is hij veranderd in een bedelaar in lompen en met vuile papieren verbanden om z’n hoofd en om z’n handen. Toen hij eindelijk bij zijn familie in een bed lag vroeg hij: ‘Ben ik in de hemel?’⁴⁴⁵

De inrichting van Villa Bouchina is karig. Alleen de familie Spier gaf gehoor aan de vraag eigen inboedel mee te nemen: ‘behalve de gebruikelijke meubelstukken als tafels, stoelen, bedden en kasten arriveerden er 36 zware kisten’, inclusief als wandversiering ‘eigen werk van Jo Spier’. Op zaterdag 17 april 1943, sabbat, komt het bevel dat Jo en drie anderen zich binnen enkele uren in Amsterdam moeten melden. ‘Des avonds kwam Spier thuis, down en gebroken’ met de boodschap dat woensdag 21 april om 8 uur alle bewoners zich moeten melden in de Hollandsche Schouwburg. Het gezin Spier wordt vervolgens afgevoerd naar Theresienstadt. Onder leiding van Spier worden ter verfraaiing in Theresienstadt muurschilderingen gemaakt om naar buiten het beeld te wekken van tevreden mensen in prettige omstandigheden. Daarvoor dient ook de propagandafilm *Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*, ook bekend onder de na-oorlogse titel *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt*. 332 tekeningen van Spier laten de filmsets zien, wat de verhalen over collaboratie voedt. Maar een historicus die zeven jaar onderzoek deed naar de film concludeert dat ze slechts registraties zijn van filmopnamen en geen scenario. Spier spreekt ook

tweemaal een groep medegevangenen toe. Een toehoorder vat samen: ‘Als we ons best niet doen gaan we op transport.’⁴⁴⁶ De toespraken zijn volgens Spier onder doodsbedreiging gedaan. Over alle dwang mee te werken zegt hij later dat het hem ‘een beter idee leek dan de laatste avondtrein naar Auschwitz te moeten nemen’. Ook Kurt Gerron, de Joodse regisseur van de film, werkt mee uit angst voor acties richting hemzelf of zijn naasten; Himmler is rechtstreeks betrokken geweest bij de film.⁴⁴⁷ Het kamp is april 1945 bevrijd. Onderzoek tegen Spier duurt tot eind juni en levert geen aanleiding op hem vast te houden. Mussert zelf spreekt tegen dat Spier voor zijn bescherming, gedaan uit bewondering, enige tegenprestatie moest leveren, dan wel dat Spier NSB-sympathieën had. Dat laatste is in september 1945 ook al door de Politieke Opsporingsdienst geconcludeerd. Op 8 november 1945 verschijnt een ingezonden brief in de communistische krant *De Waarheid* met de openlijke beschuldiging van collaboratie, in december gevolgd door een artikel *Theresienstadt zoals Jo Spier het zag*. De krant zet een toon over ‘een vriend van Mussert’ die leugens tekende en daarom een collaborateur is. Studenten boycotten Spiers lessen aan de Rijksakademie.

De verhalen blijven terugkomen. Mogelijk negatief beïnvloed en bevorderd door het zwijgen van Spier over dit onderwerp, het werken voor het rechtse Elsevier en het rijden in een grote, luxe, witte, open auto. De emigratie naar de VS in 1951 is aanleiding voor nieuwe speculaties in de pers: de verhalen over collaboratie zouden de belangrijkste reden voor zijn vertrek zijn. Zelf spreekt hij over het aangaan van een nieuwe uitdaging.⁴⁴⁸ Twintig jaar eerder stelt hij dat hij in Nederland alles kan maken, daarvoor hoeft hij ‘niet in Parijs’ te zitten.⁴⁴⁹ Volgens zoon Peter had zijn vader al in 1945 een visum aangevraagd. Jo Spiers vrienden en directe collega’s hebben tot het vertrek nooit iets over emigratieplannen gehoord.⁴⁵⁰ In 1975 laat Jo optekenen dat hij na de oorlog zijn draai in Nederland niet kon vinden en zich daarom aanmeldt voor emigratie. Toen hij aan de beurt was kon hij niet scheiden van Nederland en stelde het vertrek uit. Tot ‘de Amerikaanse Consul met wie hij bevriend was, de knoop doorhakte’.

Ter gelegenheid van een overzichtstentoonstelling in 1975 in het Stedelijk Museum Zutphen die opent op zijn verjaardag, schenkt hij ‘spontaan’ een groot deel van zijn oeuvre aan zijn geboorteplaats.⁴⁵¹ ‘Ik ben bijzonder blij dat het gemeentebestuur m’n tekeningen geaccepteerd heeft want waar zou ik m’n werk liever ter ruste gelegd hebben dan aan de Rozengracht, 300 Meter van de plek waar ik geboren ben.’⁴⁵² De ‘spontane’ schenking kent een voorgeschiedenis. In de jaren zestig weigert het Joods Historisch Museum zijn aanbod tot schenking, ‘vanwege zijn gedrag in

*K.O. Meinsma met leerling. Tekening
Jo Spier, gemaakt voor zijn boek Bij 't
scheiden van de markt 26 juni 1975.
(© Stedelijk Museum Zutphen / Erven
Spier)*

Theresienstadt'.⁴⁵³ Als in 1978 hetzelfde museum de tekeningen wil tentoonstellen uit het dan nieuwe boek *Dat alles heeft mijn oog gezien* over zijn verblijf in de gevangenis en Theresienstadt, levert dat veel kritiek op vanuit de Joodse gemeenschap. Het commentaar richt zich vooral op wat er niet in het boek staat: Spiers eigen positie en de propagandafilm, terwijl hij regisseur Gerron wel opvoert. Het museum ziet af van de plannen, hoewel Spiers schetsboek uit Theresienstadt al jarenlang in een vitrine heeft gelegen zonder enige aanleiding tot commentaar. In interviews ter gelegenheid van de Zutphense tentoonstelling en de schenking gaat hij voor het eerst in op de vermeende collaboratie. Hij haalt het Nederlandse onderzoek aan dat hem vrijpleitte in 1945 en noemt de naam van Lou de Jong, directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie die daarbij betrokken was. 'Toen ik in Westerbork binnenkwam met de Joden die wèl met de NSB te maken hadden is het gerucht ontstaan dat ik een jeugd vriend van Mussert was. Ik heb wel het leven van mijn gezin aan hem te

danken.’ In Theresienstadt gingen dezelfde geruchten. ‘Na de oorlog ben ik bijzonder onrechtvaardig behandeld. Ik heb veel onder die absoluut valse beschuldigingen geleden.’⁴⁵⁴ Een jaar later doet hij vragen over de Tweede Wereldoorlog af met: ‘Ach laat dat nu maar weg; de gewone geschiedenis van elke Jood.’⁴⁵⁵

Spier overlijdt op 21 mei 1978 in Santa Fé, Nieuw Mexico, USA. Een tentoonstelling in Laren in 1987 wordt besproken onder de cynische kop *Knusse expositie van Jo Spier* en het artikel suggereert zelfs dat zijn dood veroorzaakt is door een hartaanval na het bericht dat de expositie van tekeningen in het Joods Historisch Museum niet doorging. Het artikel spreekt over ‘uitstekende contacten met NSB-leider Mussert’. De samensteller van de tentoonstelling laat een tegengeluid horen: ‘Hij is Ridder in de Orde van Oranje-Nassau geworden en u weet daar word je voor gescreend. En dat verhaal dat hij aan een hartaanval overleden zou zijn? Nee hoor, hij is in 1978 heel rustig, heel kalm overleden.’⁴⁵⁶

Uit de heldere conclusies van de eerder geciteerde Chris van der Heijden: ‘Je kunt Spier moeilijk verwijten dat Mussert een bewonderaar van hem was. En om hem van nationaalsocialistische sympathieën te beschuldigen omdat hij het fatsoen had de man een bedankbriefje te schrijven, gaat wel erg ver. Mussert en de Politieke Opsporingsdienst noemen hem geen NSB-aanhanger. Verder pleit voor Spier het feit dat hij het grootste deel van de oorlog in gevangenschap doorbracht. Als hij werkelijk een vriend van de nazi’s geweest zou zijn, hadden ze hem niet tot drie keer toe opgesloten. Uit de informatie rijst Spier op als een slappe figuur, als de man die veel voor zijn lotgenoten had kunnen doen maar het uit angst niet deed; als een kunstenaar te ijdel om te saboteren en te laf om ‘neen’ te zeggen. Is het niet simpelweg zo dat Spier inderdaad geen krachtige persoonlijkheid was en dat deze ‘zwakte’, meer dan zijn vermeende ‘fout zijn’, de kern is van de zaak?’⁴⁵⁷

Als in de nacht van 10 mei 1940 Duitse gevechtsvliegtuigen Zutphen passeren is de stad voorbereid op een invasie. Nederlandse militairen zijn hier gelegerd en een plan ligt klaar om de IJsselbrug op te blazen voor het geval het Duitse leger Zutphen binnentrekt. Dat gebeurt nog diezelfde dag. De brug ontploft met een knal die tot ver in de omgeving wordt gehoord. Het lukt de Duitse militairen in rubberbootjes de IJssel over te steken. Bij het gevecht vallen bij de Nederlandse krijgsmacht elf slachtoffers en bij het vijandelijk leger, vooral door verdrinking in de IJssel, een onbekend aantal doden. Burgers kunnen de strijd vanuit de verte volgen. In de eerste plaatselijk verschenen krant, 14 mei, staat onder meer dat er duizenden Duitse soldaten in Zutphen zijn gehuisvest, dat men 's avonds de ramen moet verduisteren en dat er een collecte wordt gehouden voor de zo zwaar getroffen stadswijk De Hoven. Goed te bedenken dat het om dienstplichtige Duitse soldaten gaat en niet automatisch om aanhangers van de ideeën van Hitler, zoals bij de plaatselijke NSB'ers die in uniform door de straten paraderen.

Het mag duidelijk zijn dat vooral tot de uit Duitsland gevluchte Joden de ernst van de situatie direct doordringt. Zij hebben aan den lijve ondervonden waar haat van een regering en ook van medemensens toe kan leiden. Zij zijn ervan doordrongen dat nazi-Duitsland erop gericht is alle Joden uit hun huizen te halen en ergens ver weg te isoleren, bijvoorbeeld op een eiland, gepaard gaand met veel geweld. Een aantal van de hier gevestigde vluchtelingen slaat opnieuw op de vlucht, nu overzee. Op zijn minst één Joodse familie, geboren en getogen in Zutphen, op de vrouw des huizes na, probeert via IJmuiden te vluchten naar Engeland. In taxi's onderweg horen zij dat de haven inmiddels is gebombardeerd. Zij gaan terug naar Zutphen, net als veel anderen bang voor de toekomst. Maar de meeste mensen gaan er vooralsnog vanuit dat het in het fatsoenlijke Nederland met de Joodse bevolking anders zal gaan dan wat men op het filmjournaal over nazi-Duitsland heeft kunnen zien. Bovendien is de hoop dat bevriende naties snel te hulp komen en Nederland weer een vrij land zal zijn.

Overeenkomstig de tactiek van de bezetter gaat het dagelijkse leven zo normaal mogelijk door. Daarin past dat het gemeentebestuur en de politie in functie blijven. Formeel. Natuurlijk bepaalt voortaan de bezetter de regels. Het eerste half jaar van

◀
Salomon Vomberg (1889-1942) en Johanna Plaut (1891-1942) met hun kinderen Nathan (1924-1944), Bertha (1925-1944), Meier (1926-1944) en Juda Louis (1927-1944). Salomon was kleermaker aan de 'Markt', woonde enige tijd in Londen. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003)

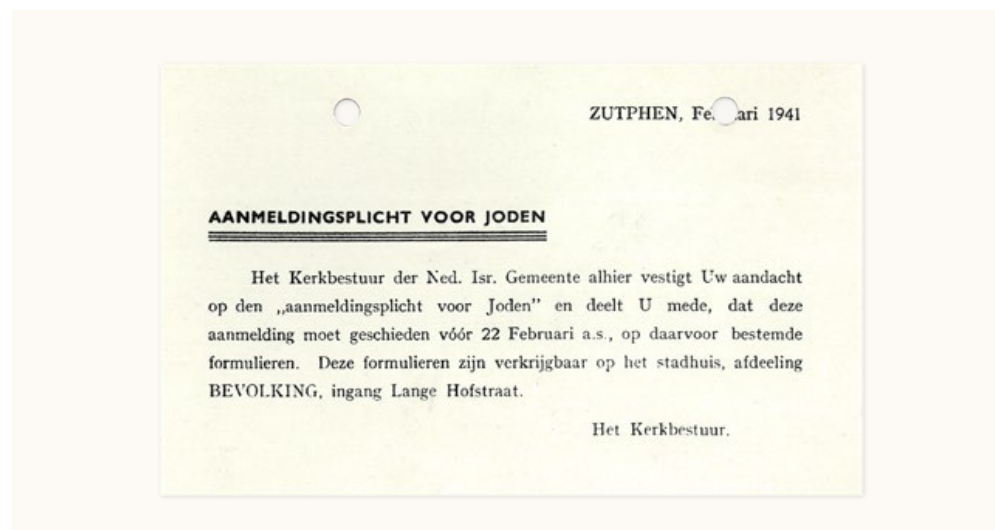
Carel van Gelder (1885-Zutphen-1957), rond 1924. Met het ouderlijk gezin enkele jaren in Baltimore gewoond. Raadslid van 1928-1931 en opnieuw vanaf 1935 tot zijn noodgedwongen vertrek wegens zijn Joodse achtergrond. Verdiende de kost als veehandelaar. (NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister; Jaarverslagen Zutphen; 0363, inv.nr. 0003)

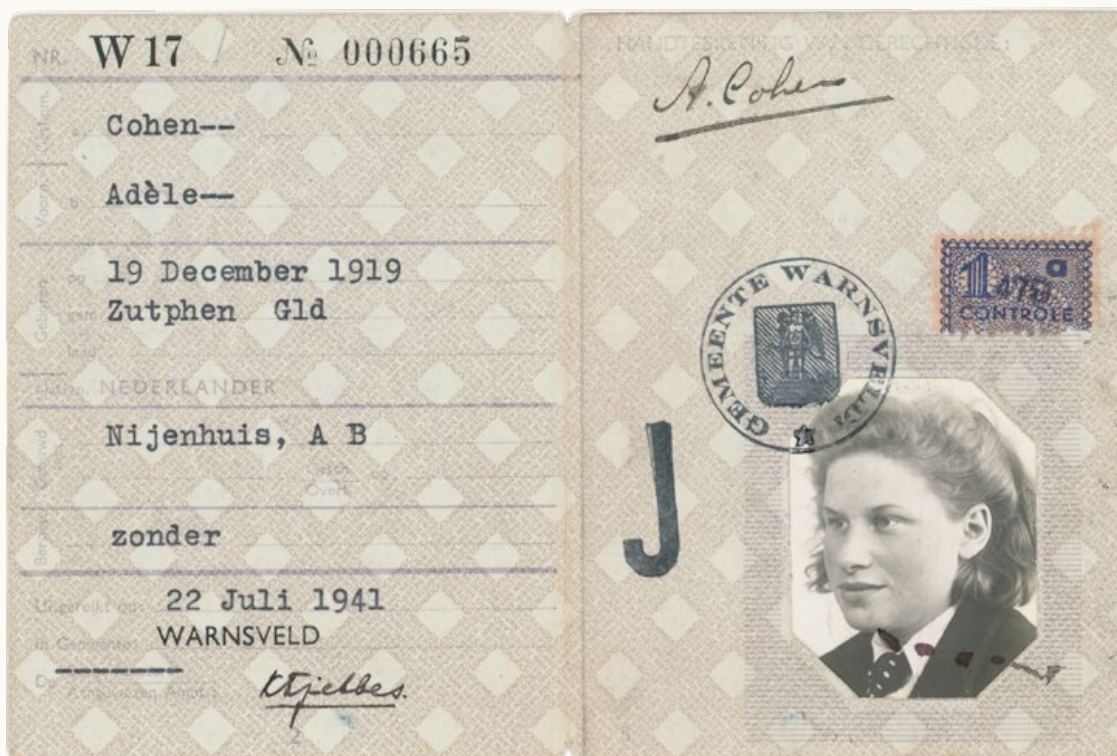
de bezetting gaat vrijwel zonder overheidsbemoeiing voorbij.⁴⁵⁹ De diensten in de synagoge worden als vanouds gehouden, de koosjere winkels zijn open, de Joodse kinderen gaan naar de scholen in de buurt waar zij wonen. Het volgende bericht markeert het begin van een lange reeks verordeningen die aan het gemeentebestuur en andere instanties opgelegd worden. 'De opperbrandmeester van slangenwagen 6, de heer H. Levison, wordt op 22 november 1940 in opdracht van de Rijkscommissaris voor de Bezette Nederlandse gebieden, in verband met zijn Joodse afkomst, van die functie ontheven.' Ook de Joodse onderwijzeressen S. Noach en A. Goudeket worden uit hun functies gezet. Half december krijgt het liberale raadslid C. van Gelder het bericht dat hij niet langer welkom is in de raadszaal. Er is weinig vastgelegd over wat het uitvoeren van dit soort discriminerende verordeningen voor burgemeester

en wethouders, gemeenteraad en ambtenaren betekent. Het raadslid dat volgens de kieslijst Van Gelder moet opvolgen weigert uit solidariteit diens plaats in te nemen. In diezelfde maand wordt midden in de nacht op het 's Gravenhof de Wilhelminaboom, symbool voor het koninkrijk Nederland, omgezaagd. De publieke verontwaardiging over deze volgens de krant 'laffe daad' is groot. Er worden bloemen bij de boom gelegd. De burgemeester en de commissaris van politie grijpen niet in. Een reden voor de bezetter om hen gevangen te nemen, evenals twee medewerkers van de krant. Na enige tijd komt burgemeester Dijckmeester vrij en keert terug op zijn post. Dat geldt niet voor de commissaris van de politie. Hij wordt ontslagen en opgevolgd door een NSB'er.

Het jaar 1941 staat voor de deur. In januari wordt een beroep gedaan op de 75-jarige L.J. Spier om zich te laten herbenoemen in het bestuur van de Joodse gemeente. 'Het zoude U zeker niet hebben bevreemd, wanneer ik gezien mijn hooge leeftijd voor de herbenoeming bedankte, maar de overweging dat in dezen zorgelijken tijd niemand het recht heeft zijn post te verlaten, zal ook ik mijne krachten aan onze Joodsche Gemeenschap blijven geven (...), moge de toekomst minder bang worden, dan door mij wordt verwacht, moge alle leden van onze Gemeente beseffen dat protesteeren geen zin heeft, dat ieder door berustend en geduldig zijn lot waardig te ondergaan de gemeenschap het best kan dienen en voor rampen kan behoeden.'⁴⁶⁰ Ondertussen wordt in het diepste geheim in Berlijn een systeem bedacht om alle Joden in bezet gebied te vermoorden. Dat begint met het vastleggen van de verblijfplaats.

*Oproep van het kerkbestuur NIG 1941.
(NL-ZuRAZ, 0284, inv.nr. 0010)*

Persoonsbewijs Adèle Cohen (1919-2008), met aan de binnen- en buitenkant de gestempelde J van Jood.
(familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

In Zutphen komen plakkaats te hangen met de oproep dat geheel of gedeeltelijk Joodse inwoners zich vóór 22 februari moeten laten registreren. Ook huis aan huis wordt dit bericht verspreid. Met de vermelding dat bij nalatigheid een straf van vijf jaar gevangenschap volgt. Hoewel de grote gevolgen nog onbekend zijn, wekt de registratie veel onrust op. Maar welke keus heeft bijvoorbeeld Meijer Groen, de jongeman die in heel de stad bekend staat als actief betrokken bij de Joodse gemeenschap? Terwijl hij ziet hoe de gemeenteambtenaar een grote vette J op zijn persoonsbewijs stempelt, bedenkt hij: 'Dat doe ik dus nooit meer.' Hij is een van de 558 stadgenoten die voortaan als Joods geregistreerd staan. Onder deze honderden zijn mensen die geen lid zijn van de NIG Zutphen. Sommigen zijn zelfs lid van een ander kerkenootschap. Maar de bezetter houdt er eigen ideeën op na over wie tot het

‘Joodse volk/Joodse ras’ behoren. Genoteerd worden ‘480 vol Joden, 58 G1 en 20 G2’, wat staat voor respectievelijk 1 en 2 Joodse voorouders. Deze aantallen zijn zonder de inwoners van Warnsveld. De Joodse vluchtelingen staan samen met anderen geregistreerd als ‘vreemdelingen’, een groep die ruim honderd personen telt. In de periode voorafgaand aan de oorlog in Nederland zijn Duitse Joodse vluchtelingen dankzij de inzet van een ambtenaar bij de Zutphense burgerlijke stand, G.J. Flameling, ingeschreven als inwoner. Na ongeveer veertien dagen, de tijd die nodig is om de papieren procedure af te handelen, krijgen zij een schriftelijke verklaring van uitschrijving uit het bevolkingsregister die verder reizen mogelijk maakt in plaats van als illegaal, als vluchteling teruggestuurd te worden.⁴⁶¹

Een greep uit gemeenteraadsverslagen en politierapporten. De ontslagen van Joodse inwoners bij overheidsdiensten gaan in 1941 door. In april moeten Joodse stadgenoten hun radio inleveren. Hoofden van scholen moeten opgeven welke Joodse kinderen bij hen op school zitten. Vreemd genoeg worden de borden ‘Voor Joden verboden’ op een gegeven moment op last van de procureur-generaal weggehaald. Dat blijkt tijdelijk. Op 12 september vraagt het bestuur van de Groote Sociëteit aan de burgemeester of Joodse leden nog toegelaten mogen worden gezien de jongste verordening inzake Israëlieten. Zij vragen dit ‘om bestwil’ van de betreffende leden. Het wordt steeds duidelijker dat Joodse stadgenoten tot een aparte groep worden bestempeld. Pesterijen, intimidatie, discriminatie en het slaan van een wig tussen Joods geregistreerden en de overige bevolking zijn aan de orde van de dag.

Op 8 oktober 1941 breekt een donkere dag aan, die de eerste dodelijke slachtoffers tot gevolg heeft. Op zichzelf komt de eerste razzia in Zutphen niet onverwacht. Enkele weken daarvoor zijn in Twente razzia’s begonnen. Dat er in Zutphen een lijst met namen van Joodse mannen klaarligt, is uitgelekt. Zodra de Duitse legervrachtwagens gesignaleerd worden, slaat iedereen die op die lijst staat op de vlucht. Alleenstaande vader Marc Turksma loopt in de val als hij terug naar huis gaat om zich ervan te verzekeren dat zijn zoontje door de burens wordt opgevangen. Zes mannen van de uitgebreide lijst hebben niet kunnen ontsnappen, worden de stad uitgereden en zullen nooit terugkomen. Binnen twee maanden komen berichten binnen van ieders overlijden, bezweken in kamp Mauthausen. Als het een tijd rustig blijft, komen na enkele maanden ondergedoken mannen terug uit hun schuilplaatsen. Erop vertrouwend dat er agenten zijn die hen waarschuwen als er een nachtelijke overval gepland staat, nemen zij de draad van hun leven weer op. Van de twee broers Herman en Eduard Snatager, die sinds de oktoberrazzia in Wapenveld zijn ondergedoken, blijft Eduard daar verborgen tot aan de bevrijding en keert Herman na drie maanden terug naar

Zutphen. Tot zijn deportatie in 1943 woont hij in Zutphen en houdt zijn broer op de hoogte van zijn privéleven en het verloop van de Jodenvervolging in Zutphen.⁴⁶²

Het jaar 1942 onderscheidt zich van het jaar ervoor doordat er minstens 352 Joodse inwoners uit Zutphen zijn weggevoerd. Dat is uiteraard niet ongemerkt gegaan, temeer omdat vanaf mei iedere Joods geregistreerde op straat herkend wordt door het verplicht dragen van een gele ster met in het midden de tekst Jood. Velen denken dan nog dat zich onopvallend gedragen en meewerken het beste is. Omdat tot begin juli alle beperkende maatregelen alleen in Joodse kranten worden gepubliceerd, gaat aanvankelijk het een en ander aan een groot deel van de bevolking voorbij. Er zijn stadsgenoten die ondanks het gevaar van strenge straffen en represailles hulp aanbieden. Maar zoals Herman Snatager aan zijn ondergedoken broer in Wapenveld schrijft, in Zutphen wordt de scheiding tussen de eens als goede burens naast elkaar wonende Joden en niet-Joden groter. Het wordt steeds belangrijker te weten wie te vertrouwen is. Herman: 't Grootste geteisem speelt hier voor hulppolitie en de WA lui doen waar ze zin in hebben.' Een berichtje uit de Zutphense *Koerier* van 3 juli 1942: 'Joden mogen woningen van niet-joden niet betreden. Naar aanleiding van verschillende vragen wordt er van bevoegde Duitse zijde ter voorkoming van misverstand uitdrukkelijk op gewezen. Het is volstrekt verboden.'

In die zomer stellen de leden van de Joodse Raad in het gemeentegebouw aan de Halterstraat de eerste namenlijst op voor deportatie naar Westerbork. Aanvankelijk is de Raad ingesteld om het belang van de Joodse inwoners te behartigen. 'Met de kennis van nu' is bekend dat alle instanties, van gemeentebestuur tot Joodse Raad, op een geraffineerde manier zijn ingezet om het doel te bereiken van het geheime, onmenselijke plan dat op 20 januari 1942 tijdens de Wannseeconferentie bedacht is: het bouwen van vernietigingskampen om alle Joden uit bezet gebied te doden. Het georganiseerde Nederland heeft onbedoeld een basis gelegd voor de uitvoer van dit plan: de uitgebreide persoonsregistratie, de in onwetendheid meewerkende Joodse Raad en de stipt functionerende spoorwegen. In Enschede, al in 1941 opgeschrikt door het geweld van de bezetter bij de genoemde razzia waarbij honderd mannen zijn opgepakt en omgekomen, lukt het de ramp te beperken. Het aantal overlevenden in Zutphen is daarentegen ver beneden het gemiddelde.

Terug naar Herman Snatager die op 12 juli 1942 schrijft: 'Iedereen heeft het hier over het kamp (...) Als ik ook moet, ga ik er met de beste voornemens heen, hopende na een zekere werktijd weer naar huis te mogen. Of, wat niet te hopen is, met de familie naar het buitenland. Als je dan maar samen mag gaan, dan is het leed beter

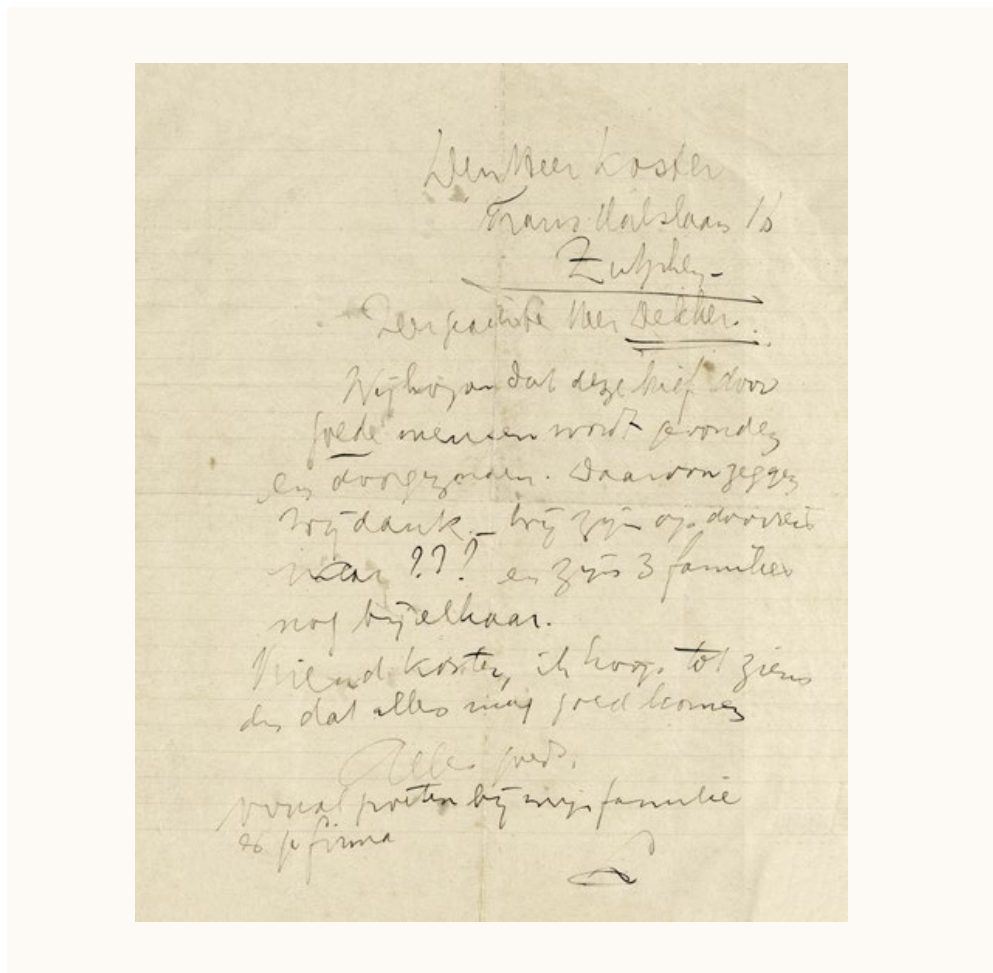
Kort na zijn aankomst stuurt Salomon Levie (geb. 1890) deze kaart aan zijn buurtgenoot A. Koster, Frans Halslaan 16. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 0131)

Ondanks de beperkende bepalingen en dreigingen wordt het Joodse leven voortgezet. In mei 1942 gaat een Commissie voor Cultureel werk van start. In juni begint een serie lessen over Joden en het Jodendom.

De Joodse gemeente geeft op 21 juli een verzoek door aan de opperrabbijn van Gelderland van een van de zeven gemeenteleden die een dag eerder naar het Drentse werkkamp Vledder zijn overgebracht. 'De heer Levie heeft den wensch te kennen gegeven in een kosjer Kamp te worden ondergebracht. Vermoedelijk is dit ook het geval met den heer Weijel, die mij echter hiervan geen kennis heeft gegeven. Beider heren waren trouw aan de spijswetten.'⁴⁶³ De genoemde Levie is Salomon Levie, geboren 1890. Zijn vrouw is Francina Levie-Levie. Ze hebben een zoon Abraham. Van beroep is Salomon grossier in schoolbenodigdheden. Al een paar dagen na aankomst in Vledder stuurt hij een ansichtkaart van het Rijkswerkkamp met een hartelijke groet naar A. Koster. Koster woont in de Frans Halsstraat, een zijstraat van Levie's eigen straat, de Hobbemakade. Levie heeft bij deze kantoorbediende geld en zilverwerk in bewaring gegeven.⁴⁶⁴ Kamp Vledder is voor de oorlog gebouwd voor de huisvesting van arbeiders in het kader van een werkverschaffingsproject. In die periode zal de ansichtkaart gedrukt zijn. In 1942 wordt het kamp gebruikt voor Joodse dwangarbeiders die onder meer graafwerk moeten verrichten. De leiding trekt

zich niets aan van Joodse ritens en gewoonten. Bij verrassing zijn in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 alle Joodse mannen afgevoerd naar kamp Westerbork onder het mom van gezinshereniging⁴⁶⁵, maar Salomons vrouw en hun dertienjarige zoon zijn op 12 oktober 1942 al in Auschwitz vermoord. Salomon zelf wordt vanuit Westerbork ook verder op transport gesteld. Uit de trein gooit hij een haastig geschreven briefje geadresseerd aan Koster. 'Wij hopen dat deze brief door goede mensen wordt gevonden en doorgezonden. Daarvoor zeggen wij dank. Wij zijn op doorreis naar ??? er zijn 3 families nog bij elkaar. Vriend Koster, ik hoop tot ziens en dat alles mag goed komen. Alle goeds vooral groeten bij mijn familie & je firma. L.'⁴⁶⁶ De sterfdatum en -plaats van Salomon Levie zijn onbekend.

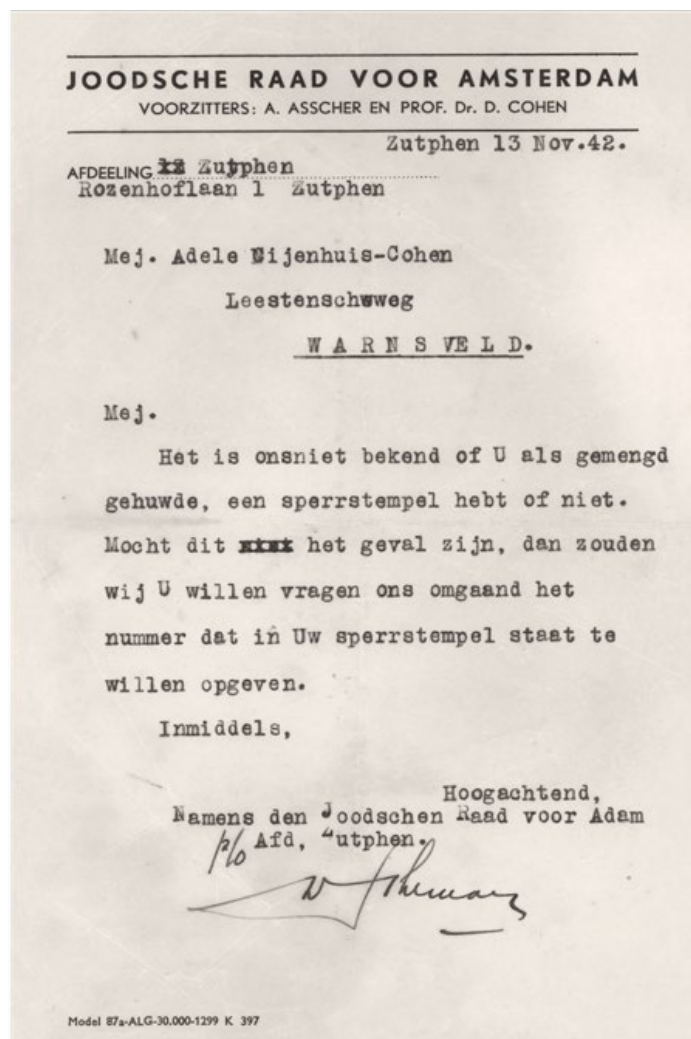

Afscheidsbriefje van Salomon Levie voor Koster, uit de trein van Westerbork naar Oost-Europa geworpen. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 0131)

In Zutphen moeten degenen die worden opgeroepen zich met voorgeschreven handbagage melden bij het gemeentegebouw. In de stille vroege ochtend worden groepjes van ongeveer vijftien personen naar het station gebracht, een klein stukje lopen vanaf de Halterstraat. Ook gebeurt het dat de plaatselijke politie mensen van huis haalt. H. Boekdrukker schrijft daar ruim vijftig jaar later over: 'Half november 1942 werd ik 's avonds door de Zutphense politie van huis gehaald, dus niet door de Schalkhaar-boeven die daarvoor speciaal waren opgeleid. Wij werden die nacht opgesloten in de derde-klaswachtkamer van het NS-station Zutphen onder het lachend toezicht van NSB-commissaris Annink (wat is er van hem geworden?) De volgende morgen gingen wij per trein naar kamp Westerbork, onder leiding van de Grüne Polizei. Na zes dagen ving de barre tocht aan naar Opper-Silezië.'⁴⁶⁷

Nogmaals Herman Snatager aan zijn ondergedoken broer: 'Nu zullen jullie je wel afvragen waarom de een wel en de ander niet mee moet, maar daar is geen eenduidig antwoord op te geven. Elk geval is weer anders. Bovendien moet je, als dat nodig is, zelf optreden en weten wat je zegt. Voor buitenstaanders als jullie is dat moeilijk te beoordelen. Jullie zijn er al zo lang uit en niet bekend met de bepalingen die elke dag veranderen. Wat vandaag geldig is, is morgen waardeloos. Wil je je een eigen opinie vormen dan moet je er middenin zitten en alles van nabij meemaken. Een enkel woordje kan al noodlottig zijn.' Hij schrijft over de opgeroepen Joden die de nacht voor hun transport in het station moeten doorbrengen, een moment dat hij niet zal vergeten: 'Toen ik de bewaakte wachtkamer inging en daar die landverhuizers zag zitten en slapen: de kinderen languit op matrassen op de grond, anderen op banken, rugzakken en koffers, een gelaten stemming.' Er wordt op het laatste moment nog ondergedoken in Zutphen en daarbuiten. In de tijd van de transporten is een meisje van zes maanden te vondeling gelegd. Haar foto komt in de krant. Een in Voorst wonend Joods lid van de Grootte Sociëteit heeft 'weloverwogen afscheid van het leven' genomen. Een 85-jarige man verdrinkt zich voor de deportatie.⁴⁶⁸ Als er beloningen beschikbaar gesteld worden voor het aangeven van ondergedoken Joden is er in Zutphen iemand die per bromfiets het buitengebied afgaat. Het leidt tot veel slachtoffers. Zoals vermeld worden aan het eind van het jaar 352 minder Joodse stadsgenoten geteld dan in het jaar ervoor. Nu is bekend dat 126 vervolgd op dat moment al niet meer in leven zijn.

Volgens het plan van de bezetter mag zich vanaf mei 1943 geen enkele Jood in Zutphen bevinden, behalve gemengd gehuwden, dat wil zeggen de Joden die met een niet-Jood zijn getrouwd. De enige toegestane plek is het getto in Amsterdam. Na het verlaten van de woning met inboedel en al moet de sleutel worden afgegeven bij de politie. Sinds januari 1943 zijn om de paar dagen groepen van tien à twintig personen

De achterkant van het persoonsbewijs van Adèle Cohen geeft antwoord: 'Inhaber dieses Ausweis ist bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt.' Voorzien van data 16 september 1942 en 18 mei 1943 en geaccordeerd met Duits politie-stempel en twee handtekeningen. (familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis)

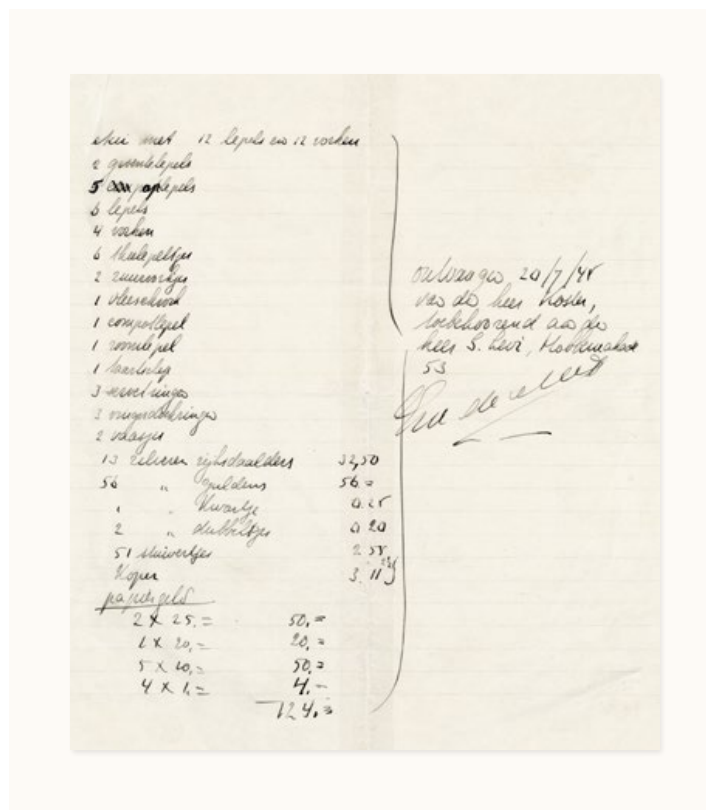
'uit de gemeente geleid', zoals in gemeenteverslagen staat. De laatsten die van huis naar het station worden gebracht zijn Marcus Israël en Eva Israël-Weijel, het bejaarde beheerdersechtpaar van de synagoge en het gemeentegebouw.⁴⁶⁹ De politieagent die hen haalt vertelt later hoe hij mevrouw totaal ontredderd aantreft zittend op de onderste treden van de statige binnentrap van het gemeentegebouw. Het huis waar zij jarenlang samen met haar man in alle vrede gewoond heeft. Het pand waar in korte tijd zoveel is gebeurd, waar het echtpaar zorgde voor degenen die op zolder de nacht doorbrachten voorafgaande aan de tocht naar het station. De plek waar korte

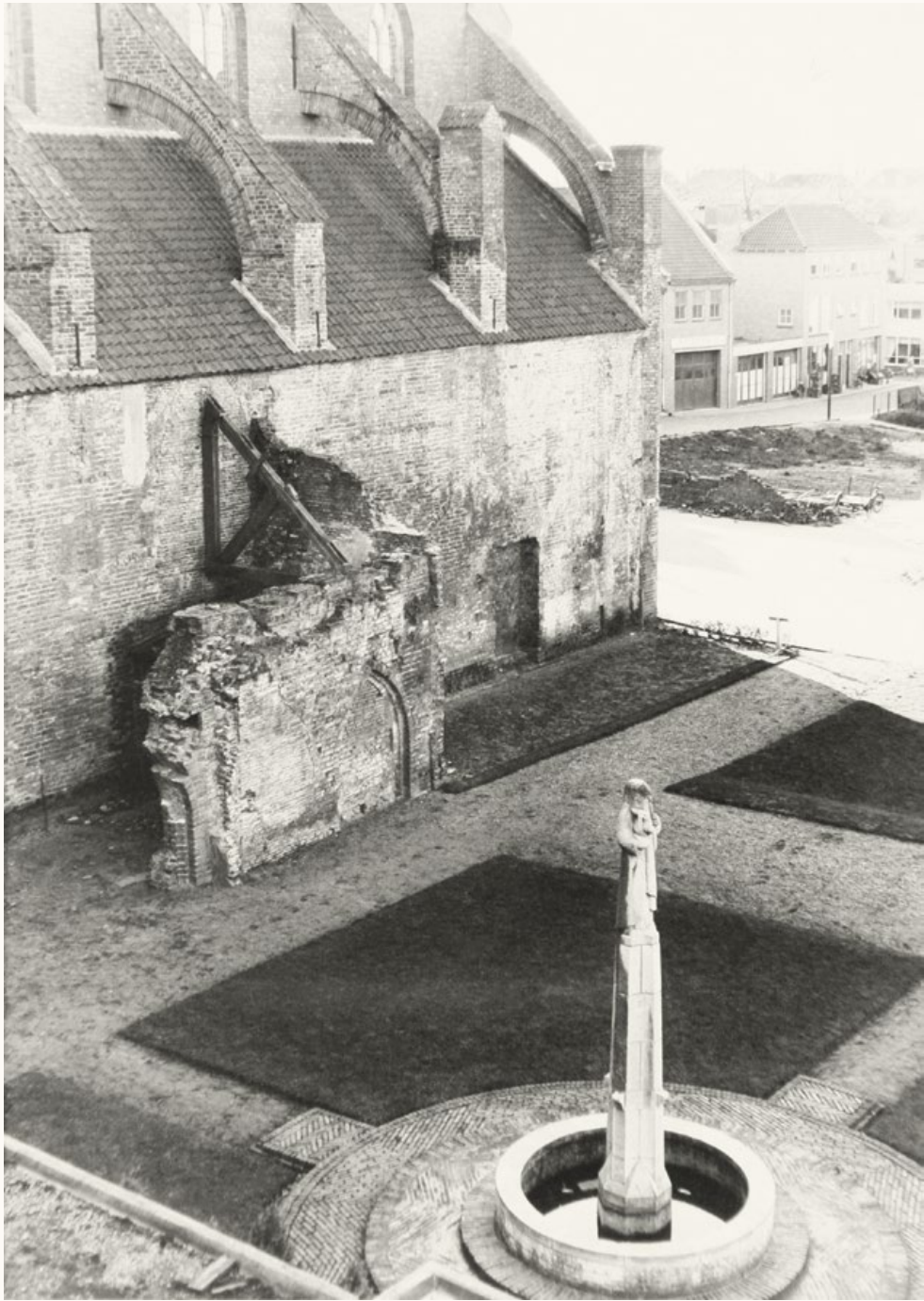
tijd psychiatrisch en somatisch zieke Joden improvisatorisch gehuisvest waren; bedden en beddengoed zijn in januari 1943 door gemeenteleden beschikbaar gesteld.⁴⁷⁰ Op verzoek van de heer Israël lopen zij met een kleine omweg via de naastgelegen synagoge naar het station. Hij neemt afscheid van 'zijn' sjoel. Het hoofd van de politie rapporteert dat 'op 10 april de laatste nog hier te stede vertoevende en onder betreffende bepalingen vallende Joden per trein naar Vught vertrokken zijn'; ook op transport gesteld is de familie Weisz, een Sinti-familie in Zutphen. De politiefunctie-onaris vermeldt tevens dat 108 Joden 'voortvluchtig' zijn. Hiermee worden degenen bedoeld die met onbekende bestemming hun huis verlaten hebben. Tien van hen zijn in hartje Zutphen ondergedoken bij de familie Van der Vegte: twee gezinnen Krukziener en onderwijzeres Fiet Noach.⁴⁷¹ Ondertussen zijn ongeveer 130 woningen verlaten, leeggeroofd en dichtgetimmerd of onrechtmatig toegeëigend, zoals eerder al gebeurde met winkels en andere bedrijven. Er zijn zeventien Zutphense gemengd gehuwde Joden die tot het eind van de oorlog, in angst en onzekerheid, bovengronds kunnen blijven wonen. Dankzij hun inzet kan mevrouw Elisabeth Krukziener-de Wind, die tijdens haar onderduik overleed en door haar onderduikverleners aan de oever van de Berkel is neergelegd, respectvol begraven worden op de Joodse begraafplaats. Dat gebeurt zelfs met toestemming van de autoriteiten. Het is dan eind april 1943. Het goed georganiseerde Nederland met de uitgebreide persoonsregistratie bestaat ook onder de bezetter: 18 oktober 1943 krijgt de Zutphense burgemeester een brief van zijn collega in Westerbork met een lijst van uit Zutphen afkomstige mensen 'die naar het buitenland zijn vertrokken'. Volgens een opgave in 1959 van de Joodse gemeente zijn er 41 personen op hun onderduikadres opgepakt. Door onderduik hebben 109 personen de oorlog overleefd. Twaalf daarvan waren geen lid van de Joodse gemeente; zes daarvan waren gemengd gehuwd en drie gedoopt.⁴⁷² Sally (Salomon Jacob) Noach, geboren in 1909 in de Laarstraat, wordt een voorbeeld van een Jood in het verzet. Zijn laatste adres in Zutphen is in de Barlheze in de jaren twintig, wanneer hij met zijn ouderlijk gezin naar Brussel verhuist. Hij leert daar van zijn vader de handel in textiel en tapijten. Bij de inval van de Duitsers in België kan hij zijn ouders niet overtuigen mee te gaan naar Frankrijk; zij zullen in Auschwitz worden vermoord. Hij vertrekt alleen en komt in Lyon terecht. Hij helpt daar als tolk vluchtelingen, gestrande Engelandvaarders en gevangenen. Hij voorziet ze van geld en de benodigde papieren. Door zich voor te doen als diplomaat krijgt hij meer dan 500 Joden vrij. Eind 1942 komt hij in Londen aan. De handel in tapijten zet hij na de oorlog voort. Op zijn zestigste verjaardag krijgt hij van het koninklijk paar een onderscheiding voor zijn verzetswerk. Postuum verschijnt in 2018 de documentaire 'Forgotten Soldier'.⁴⁷³

>
Opsomming van onder meer lepels, vleesvork, roomlepel, taartschep, koper, papier- en muntgeld: 'Ontvangen 20/7/45 van de heer Köster, toebehorend aan de heer S. Levi, Hobbemakade 53.' Het is onbekend waar en wanneer Salomon Levie is overleden. De handtekening is van accountant Emanuel de Metz, zoon van godsdienstleraar Benedictus de Metz. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 131)

Dina Levison (1908-1943), getrouwd met Emanuel de Metz, moeder van Dic, zus van bakker David van de Rozengracht. Emanuel en Dic overleven door onderduik. Emanuel had eerder een Sperre als 'medewerker Joodsche Raad' Zutphen. Gezin woonde Boompjeswal 10. Naast zijn vrouw overleven ook Emanuels ouders, twee broers en schoonzussen de oorlog niet. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0003; www.erfgoedede.nl > Radiokrant)

In Zutphen zijn de onderduikers getuige van veel oorlogsgeweld.⁴⁷⁴ Op 28 september 1944 bombarderen de geallieerden een munitietrein die ontploft. Twee weken daarna, op 14 oktober, volgt een groot bombardement door de geallieerden om de IJsselbrug uit te schakelen voor Duits transport richting Arnhem. De brug blijft intact maar in de naast gelegen wijk vallen bijna honderd dodelijke slachtoffers en veel is verwoest. Voor de bevrijding van Zutphen op 8 april wordt elf dagen lang gevochten. Dit alles maakt Zutphen een van de tien meest verwoeste steden in Nederland. Door allerlei omstandigheden is het zwaar of onmogelijk voor degenen die uit de concentratiekampen en onderduik terugkomen te praten over wat zij meegemaakt hebben. Andersom blijkt het ook moeilijk om de slachtoffers te verwelkomen en op te vangen. Voor sommigen is het zelfs lastig omdat men bezit heeft genomen van andermans eigendommen. Veel slachtoffers zwijgen hun leven lang, ook naar hun naasten. Zoals Eduard Snatager, wiens brievenbezit pas na zijn dood onder ogen van zijn zoon komt.

Herinneren en herdenken

In dit hoofdstuk komen plekken in de stad aan de orde waar de namen van Joodse ingezetenen te lezen zijn op gevelstenen of monumenten en de manieren waarop in de recente jaren wordt herdacht. Ook andere zichtbare sporen, zoals een davidster, worden hier beschreven, behalve als ze elders al aan de orde zijn gekomen, dan worden ze slechts genoemd.

Op 4 mei heeft in Nederland de herdenking plaats van alle mensen die de Tweede Wereldoorlog niet overleefden door gevechtshandelingen, bombardementen, Jodenvervolging en andere vormen van geweld. In 2015 is er voor het eerst het 'Namen noemen', georganiseerd door het 4 mei Comité Zutphen. Daarbij zijn in de Burgerzaal alle namen voorgelezen van Zutphense inwoners die door de Tweede Wereldoorlog het leven lieten, voor zover bekend. Het is de bedoeling dat deze plechtigheid iedere vijf jaar plaatsvindt. Een terugkerende activiteit met aandacht voor de slachtoffers is vanaf 2009 de stadswandeling Joods Zutphen⁴⁷⁵, georganiseerd door de onafhankelijke werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen. Op verschillende plaatsen in de binnenstad vertelt een gids verhalen over mensen en gebeurtenissen, ook met betrekking tot de oorlog. Mede door het interactief karakter is dit een bijzondere vorm van herdenken.

Gideonmonument

Het Gideonmonument bij de Broederenkerk in het midden van de voormalige kloosterhof is opgericht voor alle slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Dit staat vermeld op de bijbehorende tekstplaquette. Het beeld is gemaakt door beeldhouwer Paul Gregoire. Hij heeft gekozen voor de oudtestamentische figuur van Gideon die met een kleine groep zegeviert over een grote overmacht, wat symbool staat voor het ondergrondse verzet tegen de Duitse bezetter. De klok in het torentje van de Broederenkerk hoort bij het monument. Deze nieuw gegoten klok vervangt de in 1943 voor het materiaal door de Duitsers gevorderde klok. De oorspronkelijke klok was in 1940 al het zwijgen opgelegd omdat het de waarneming van naderende vliegtuigen bemoeilijkte.⁴⁷⁶ Nu luidt de zogenaamde Poortersklok iedere dag om

◀
*Gideonmonument gezien vanuit
voormalige Dormitorium Broederen-
klooster richting Kreyneckstaat. 1961,
foto J. Harenberg.
(© Stedelijk Museum Zutphen)*

zes uur 's avonds een minuut lang om de slachtoffers van de oorlog te herdenken. Het luiden is een dagelijks onderdeel van het herdenken. Na de onthulling van het monument in 1950 is de oorlogsschade aan de kerk aangepakt. De bij het monument behorende steen met toelichtende inscriptie is verplaatst naar het meest westelijke deel van de gerestaureerde noordmuur van de kerk, op afstand van het beeld van Gideon. Daardoor zijn de twee-eenheid en betekenis van het herdenkingsmonument niet meer vanzelfsprekend. Ook de toevoeging van een muurtje met herdenkingsstenen achter het monument voor overige slachtoffers, ook van andere gebeurtenissen, deed de oorspronkelijke opzet naar de achtergrond verdwijnen. Op Joods particulier initiatief is in 2011 een apart monument toegevoegd voor 'de vele honderden door de bezetter afgevoerde en vermoorde Joden in Zutphen'. De plaatsing en uitvoering van deze aanvulling levert discussie op, omdat het een sterk afwijkende uitvoering heeft en geïsoleerd staat van de rest van het Gideonmonument. Bij de uitvoering is de gelegenheid aangegrepen een deel van de tekst van de oorspronkelijke plaquette aan te brengen op de rand van het waterbassin waarin het beeld van Gideon staat. De oorspronkelijke bedoeling van het monument als herdenkingsplek voor alle slachtoffers is daardoor enigszins hersteld; verzuimd is de verwijzing naar het verhaal van Gideon ook over te nemen. Bij de herdenking op 4 mei zijn vanuit alle geledingen afgevaardigden aanwezig, ook van de na 1945 gevestigde moslimgemeenschap. Vooraf is in de Burgerzaal een bijeenkomst met een toespraak door de burgemeester. Daarna gaan de aanwezigen in stille optocht naar het monument. Sinds 2019 gaat de route via de Barthelemy als een eerbetoon aan de slachtoffers van het zware bombardement van 14 oktober 1944. Tevens wordt de Barthelemy herinnerd als straat die voor de oorlog gekenmerkt werd door Joodse bedrijvigheid.

Monument op de Joodse begraafplaats

Het herdenkingsmonument staat op de begraafplaats aan het Meijer Groenpad. Het wordt beschreven in het hoofdstuk over de begraafplaats. De herdenking hier vindt meestal plaats in de namiddag van 4 mei, tenzij die dag op sabbat valt. Het gaat om een korte plechtigheid met een woord van welkom door de voorzitter van de Joodse gemeente, een toespraak van de burgemeester of vervanger. Leerlingen van de rooms-katholieke basisschool J.F. Kennedy, die het monument hebben geadopteerd, dragen zelfgeschreven gedichten voor. Voorafgaand aan de plechtigheid maken zij het monument schoon. Er wordt geblazen op de sofar, de ramshoorn. Bij aanwezigheid van minstens tien Joodse mannen, minjan, wordt het kaddisj uitgesproken, het gebed voor de gestorvenen. Bloemen worden gelegd. De herdenking is voor iedereen

Hedenkingsmonument op de Joodse begraafplaats, staat op een deel waar grafstenen verwijderd zijn in verband met de aanleg van Duitse bunkers en loopgraven. Maurits Krukziener uit Utrecht stuurt familie Vomberg maart 1950: 'afdrukjes van het monument in Zutphen. Het kapotte dak er achter is niet mooi, maar dat was er nu eenmaal.' Op hetzelfde kaartje: 'Lexje groeit goed, maar hij zit nog niet. Wat dat betreft is leneke veel vlugger!' (NL-ZuRAZ, 144, inv.nr. 311; 0284)

toegankelijk. Er zijn hier tot nu toe altijd aanzienlijk minder mensen aanwezig dan later op de dag bij het Gideonmonument.

Gedenkteken op Oude Gasthuispoort, Warnsveld⁴⁷⁷

De historische poort stond oorspronkelijk bij het vroegere 'binnengesticht' Oude en Nieuwe Gasthuis in Zutphen, waar zieken en gebrekkigen werden verzorgd. In 1978 is de poort herbouwd op het terrein van het 'buitengesticht' Groot Graffel in

Warnsveld, Vordenseweg 12, het tegenwoordige GGNet. In oktober 2020 zijn op de poort de namen aangebracht van twintig Joodse patiënten die in 1943 zijn gedeporteerd via Westerbork naar Sobibor en daar omgebracht. Twee van hen, Bloeme de Beer en Sara van Weezel, konden door hun handicaps niet duidelijk maken wie zij waren. Ze zijn naamloos afgevoerd en vermoord.⁴⁷⁸

Dieserstraat 11

Bezinningsmonument, synagoge
Dieserstraat. (foto Bart Mendelson)

Apart aandacht verdienen verschillende muurversieringen aan het synagogegebouw. Midden op de voorgevel is te lezen: De eerste steen gelegd door Jozef. L. Spier. Den 16^E Tammoez / 17 Julij 5638. Daar vlak boven is meer dan honderd jaar later een tweede steen geplaatst, met het opschrift: 'Restauratie 1985. De eerste steen herplaatst door Meijer Groen 24^E Elloel / 10 september 5745'. Nog hoger, boven het middelste raam, zijn de twee stenen tafelen der wet die Mozes kreeg verbeeld. De tien woorden, in het christendom vaak aangeduid als de tien geboden, zijn door tien Romeinse cijfers weergegeven, van rechts naar links. De Romeinse IV is weergegeven als IIII, waarschijnlijk vanwege de esthetisch mooiere vlakverdeling. Aan het terugspringende linkerdeel van de voorgevel is in 1995 een bezinningsmonument in de vorm van een davidster geplaatst.

Hoek Spiegelstraat-Broederenkerkstraat

Hier is een gevelsteen ter nagedachtenis aan voddenkoopman Meijer Lipschits.

Barlheze 5

Onder de winkelruit van Barlheze 5 zit een gedenksteen met een verminkte tekst. Te lezen is JJ 18 23/7 87. Oorspronkelijk stond de familienaam Israëls daar voluit. In de Tweede Wereldoorlog is dat deel van de inscriptie verwijderd. De associatie van de familienaam Israëls met een Joodse familie is vermoedelijk de aanleiding voor die actie. Die gebeurtenis is eigenlijk de enige reden om de steen hier te vermelden. De familie Israëls was en is namelijk niet Joods. In de zeventiende eeuw is er een voorvader Israël Hendricks, waarmee de naam Israëls verschijnt; 'de zoon van Israël', zoals Hendricks de zoon van Hendrik is. Vanaf 1800 is de familie aanhanger van de protestantse religie. De eerste Zutphense Israëls uit deze familie is een Johannes. Deze nog geen dertigjarige Drent komt in 1873 naar De Hoven en wordt ingeschreven als wisselwachter, later brugwachter en weer later winkelier in manufacturen, woonach-

tig in de Barltheze. Het jaartal 1887 op de steen lijkt daarbij te passen. Bij aankomst in Zutphen is zijn religie Nederlands hervormd, daarna christelijk gereformeerd en ten slotte gereformeerd.⁴⁷⁹ Een nazaat van de in 1926 naar Canada geëmigreerde familie heeft in 2002 een nog in het pand aanwezige winkelruit met de familienaam erop gekocht en meegenomen overzee. Deze in 1941 geboren Israëls stelt dat de naam Johannes in meerdere generaties in de familie voorkomt. 'Yet, there is some mystery in my family also as at least one of my grandfathers daughters remembers my grandfather being able to speak Hebrew.'⁴⁸⁰

Herdenkingsplaat NS-station

De directie van de Nederlandse Spoorwegen (NS) besluit al snel na 1945 de omgekomen medewerkers te herdenken. Dit gebeurt met een herdenkingsplaat die voor alle locaties in Nederland eenzelfde opzet krijgt, naar een ontwerp van Ir. H.C.J. Schelling en uitgevoerd door J.H. Winkelman van de N.V. Ateliers voor Kunstnijverheid te Amsterdam. Schelling is als architect werkzaam voor de NS. Ook het NS-station uit 1952 in Zutphen is van zijn hand. Op 1 juni 1948 is het gedenkteken onthuld, dat wil zeggen dan nog in het door de oorlog beschadigde oude station.⁴⁸¹ De bronzen plaquette bevindt zich op perron 1, tegen de achterzijde van het centrale stationsdeel. Er staan negen namen op: W. van Eijsden, A. Gosselink, J. Hanouer, P.W. Kaspers, H.J. Nagtegaal, H.J. Post, A. Stellingwerf, A.J. van Tetering en D. Velleman. Jacob Hanouer en David Velleman zijn de Joodse slachtoffers. David Velleman is in 1898 in Groningen geboren. Hij is met zijn vrouw Edith Esther Meijer en zoon Abraham Alexander vermoord in Auschwitz. Het gezin woonde Coehoornsingel 20. NS-beambte Jacob Hanouer is in Zutphen geboren. Hij woonde Spitaalstraat 52 a. Op 24-jarige leeftijd is hij vermoord in Sobibor.⁴⁸²

Davidster, Graaf Ottosingel 95

Het raam op de verdieping (in het dak) van het huis Graaf Ottosingel 95, waar de roedenverdeling een davidster vormt, is niet slechts een geometrische versiering maar heeft een Joodse oorsprong. Verbouwingstekeningen uit oktober 1926 laten een vergroot en veranderd dak zien, waarbij het venster verschijnt waarin nu de davidster is te zien. Op de tekening zelf is de roedenverdeling eenvoudiger weergegeven. De plannen tot verbouwing van het woonhuis en de verbouwing tot 'koestal' van een werkplaats achter het pand zijn ingediend door veekoopman Salomon Jozep. Uit de gezinskaart blijkt dat hij twee jaar eerder in Zutphen is komen wonen vanuit zijn

geboorteplaats Onstwedde. In 1925 trouwt hij met de in Zutphen geboren Mientje Weijel. Van 1934 tot 1942 huurt hij van de gemeente gebouwen op de Veemarkt. Het woonadres is vanaf 1938 Havenstraat 49.⁴⁸³ Met hun drie kinderen Rose Claire, Philip Wolf en Wolf zijn ze vermoord in Auschwitz op 19 februari 1943.⁴⁸⁴ In de oorlog is het raam afgedekt en daardoor aan het oog onttrokken.⁴⁸⁵

Beekstraat 21

De panden Beekstraat 17, 19 en 21 maakten deel uit van de pettenfabriek van Krukziener, die zijn glorietijd heeft in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Bij de restauratie van het complex en de verbouwing tot appartementen, voltooid in 2000, is van de binnengang van huisnummer 21 een toegang tot deze woningen gemaakt. Op de gevel links daarvan is toen ook de aanduiding 'Pettenfabriek' teruggebracht, die zich van de tekst op de rechtergevel 'F.M.M. Krukziener' onderscheidt door een andere, vlakke uitvoering. F staat voor firma, M.M. voor Mozes Meijer, de oprichter van de Zutphense fabriek aan het begin van de twintigste eeuw.

Oudewand 94

De naam Krukziener komt ook terug op de gevel van Oudewand 94. Twee van de drie directeurs, zonen van de hiervoor genoemde Mozes Meijer, hebben hier met hun gezinnen ondergedoken gezeten samen met Sophia (Fiet) Noach. Op de in 1995 onthulde en door Hein Leenen gemaakte plaquette staat een gedicht van Chris Schriks, gevolgd door een toelichting op de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog: 'Wie dood en cel riskeert/ een duivels rijk trotseert/ daar is rechtschapenheid/ regeert rechtvaardigheid/ daar kiemt de vrede. / In dit huis woonden zeven gezinsleden van de familie Van der Vegte. Zij verborgen hier van augustus 1942 tot aan de bevrijding in mei 1945 tien Joodse stadgenoten die behoorden tot de families Krukziener en Noach.' Abusievelijk staat daar mei 1945 in plaats van april, de maand dat Zutphen bevrijd werd. Over de onderduik is veel bekend door het boek *Licht en Schaduw* met de herinneringen van Leo Krukziener, dat verscheen onder zijn in Israël gebruikte naam Aryeh Hazon.⁴⁸⁶

Spitaalstraat 22

Tot in de Tweede Wereldoorlog stond in het bovenlicht van de winkelingang van het Jugendstil-pand de firmanaam van de gebroeders Koppel te lezen. Zij dreven

<
Clara Weijel-Kellerman (1876-1943) met haar dochters Mientje (geb. 1902) en Margrietha (geb. 1904). Philip Weijel (1875-1943) is haar man, met slagerij Laarstraat 92 begonnen in de Dieserstraat. Mientje huwt met Salomon Jozep, die in 1937 óók café De Veemarkt beheert. Foto rond 1922. (NL-ZuRAZ, 0363, inv.nr. 0001; De Graafschapbode, 27-09-1937)

hier hun zaak in onder meer koloniale waren. In opdracht van de Verwalter (Duitse zaakwaarnemer in de oorlog) is het opschrift verwijderd. Na inzet van verschillende Zutphenaren brengt de monumentencommissie in november 2006 een positief advies uit over het opnieuw aanbrengen van de aanduiding 'Gebr. Koppel'.⁴⁸⁷ Kort daarna is de naam op het glas-in-lood boven de entree aangebracht, ter nagedachte- nis aan de oorspronkelijke ondernemers en bewoners.

Mezoeza

Op enkele plekken in Zutphen hangt een *mezoeza*, letterlijk 'deurpost' in het Hebreeuws. Het is een kokertje met daarin een handgeschreven tekst uit de Thora, Deuteronomium 6, vers 4-9. De uiterlijke vorm kan heel verschillend zijn, van klas- siek tot modern. Ze kunnen door het verhuizen van personen verdwijnen en komen. In de Barlheze zijn ze in 2021 op twee plekken te vinden, een derde plek laat al jaren duidelijk zien dat er ooit een hing. De bewuste tekst eindigt met: 'Schrijf ze op de deurposten van uw huis en op de poorten.' Ze worden ook door niet-Joodse bewo- ners opgehangen ter herinnering aan eerdere bewoners.

Stolpersteine - struikelstenen

In 2013 wordt in Zutphen de eerste struikelsteen gelegd op initiatief van een speciaal daarvoor opgerichte Stichting Stolpersteine Zutphen.⁴⁸⁸ Stolpersteine, ook struikel- stenen genoemd, zijn bedoeld als herinnering aan Joodse en andere slachtoffers van de nazi's. Op een straatsteen van tien bij tien centimeter zijn in de messingbovenlaag naam, geboortedatum, sterfdatum en -plaats gegraveerd. Ze liggen in het plavei- sel voor het huis waarvan de bewoners noodgedwongen vertrokken. Als een steen schuin gelegd wordt gaat het om een persoon waarvan de woonplek niet zeker is. De bedenker van het project is de Duitse kunstenaar Gunther Demnig. Al verschillende keren is hij voor het leggen van stenen in Zutphen geweest. Het project kent voor- en tegenstanders, ook in Zutphen. In 2012 voorafgaand aan de plaatsing van de eerste stenen in Zutphen tonen de bestuursleden van de NIG De Stedendriehoek zich unaniem geen voorstander.⁴⁸⁹

De gebruikte argumenten in de discussies variëren van praktisch tot principieel. Zoals: er wordt over mensen-namen heen gelopen. Wezenlijk: het doel is alle slacht- offers te herdenken met een steen. Maar door het grote aantal vermoorde Zutphense Joden, de beperkte financiën en de grip die de kunstenaar in heel Europa op zijn project wil houden, is de voltooiing nog ver weg, ondanks de jaren die al gegaan zijn.

Het maakt dat er selectie plaats vindt van slachtoffers. Nabestaanden spelen vaak een rol bij het initiatief tot plaatsing van een steen en de financiering daarvan. Daardoor ontstaat er niet alleen een selectie maar ook een tweedeling tussen slachtoffers met en zonder nabestaanden en tussen slachtoffers met meer of minder draagkrachtige nabestaanden. Verschillende in Zutphen gelegde stenen bevestigen de gevoeligheden door de vragen die ze oproepen: een vermoord gezin waarvan alleen de vader een struikelsteen heeft gekregen; een vermoorde man die een steen in de binnenstad kreeg terwijl hij in een andere, meer afgelegen wijk woonde; een steen voor iemand die de oorlog overleefde omdat de nabestaanden die niet wilden achterstellen bij de vermoorde familieleden. Inmiddels liggen er tientallen stenen in Zutphen. Het belangrijkste en mooiste argument vóór plaatsing: de namen blijven genoemd.

Toelichting

Renée Koot

Diepe indruk maakte de lange lijst met namen van ‘niet-teruggekeerden’ in het boek dat in 1977 over Joods Zutphen verscheen. Het leidde mede tot een breed gedragen burgerinitiatief om de destijds met sloop bedreigde synagoge Dieserstraat te behouden. Nadien zijn er veel bronnen ontwikkeld en in te zien over de Holocaust in brede zin en specifiek Zutphen en Warnsveld. Bij de lijst in dit boek ligt de nadruk op degenen die tijdens de oorlog in Zutphen woonden; in Warnsveld zijn behalve in Groot Gaffel geen andere inwoners bekend voor deze lijst. Zij waren stadsgenoten totdat in april 1943 ieder van hen onder dwang de stad had verlaten of was ondergedoken. Tegelijk maakt deze namenlijst, evenals in 1977, zichtbaar welke leegte na de oorlog is ontstaan.

Deze inwonerslijst is gemaakt aan de hand van het digitale Joods Monument (www.joodsmonument.nl). Daar zijn gegevens verzameld uit voornamelijk de bevolkingsregisters 1941. Niet gepubliceerd zijn op die site, en evenmin in deze inwonerslijst, de namen van degenen die de oorlog overleefden en na de bevrijding hun leven al of niet in hun laatste woonplaats zouden voortzetten. Voor Zutphen gaat het daarbij om niet veel meer dan honderd inwoners.

Uitgangspunt voor de inwonerslijst is het tonen van het grote geheel met de uitnodiging bronnen te raadplegen voor aanvullende informatie. Ondanks de grootst moge-

lijke zorgvuldigheid is onvermijdelijk, om welke reden dan ook, dat veranderingen in de lijst nodig blijken.

De inwonersnamenlijst is samengesteld op alfabet per familieverband op één adres. Bij meerdere huishoudens met dezelfde achternaam is de straatvolgorde eveneens alfabetisch. Kanttekeningen: straatnamen en huisnummers kunnen veranderd zijn, en de spelling van de namen is niet overal eenduidig. Bijvoorbeeld voor dezelfde personen: Karolina, Carolina; Menco, Menko; Hanouer, Hanouwer.

De lijst is opgesplitst in stad Zutphen en het Oude en Nieuwe Gasthuis (ONG). Het ONG had twee locaties. Eén vlak bij station Zutphen aan de Gasthuisstraat en één in Warnsveld, het huidige GGNet voorheen Groot Graffel. De cursief gedrukte namen bij het ONG betreft personen die twee keer vermeld worden, namelijk bij het ONG en hun huisadres in Zutphen.

Soms staan bij een adres verschillende achternamen vanwege inwonend personeel, familie of kostgangers. Daarom zijn in een apart gedeelte hun namen op alfabet bijeengezet in combinatie met de naam van degene bij wie zij inwoonden.

De vermelding JBZ betekent een persoon begraven op de Joodse begraafplaats Zutphen. Behalve de in deze lijst genoemde twaalf personen zijn daar tot april 1943 vijftien anderen begraven die hier niet vermeld staan omdat geen adres of gezinsverband bekend is.

Voornaam	achternaam	leeftijd	adres	geboortedatum	geboorteplaats	sterfdatum	sterfplaats	noot
Siegfried	Aaron	58 jaar	Heeckerenlaan 62	1887/01/11	Velbert	1945/04/19	Schipkau	
Ida	Aaron-Weyl	52 jaar	Heeckerenlaan 62	1892/11/13	Jülich	1945/03/31	Bergen Belsen	
Richard Otto	Aaron	18 jaar	Heeckerenlaan 62	1924/03/15	Barmen-Elberfeld	1943/02/28	Auschwitz	
Ernst	Spanier	68 jaar	Heeckerenlaan 62	1875/05/04	Paderborn	1943/05/28	Sobibor	
Izaak Julius	Aussen	44 jaar	Frankensteeg 13	1898/11/20	Steenderen	1943/02/28	Auschwitz	
Elisabeth	Aussen-Levie	41 jaar	Frankensteeg 13	1901/02/26	Rheden	1942/12/07	Auschwitz	
Karolina Jenny	Aussen	19 jaar	Frankensteeg 13	1923/06/19	Zutphen	1942/12/07	Auschwitz	
Jenny Karolina	Aussen	17 jaar	Frankensteeg 13	1925/09/01	Zutphen	1942/12/07	Auschwitz	
Maurits	Aussen	12 jaar	Frankensteeg 13	1930/01/05	Zutphen	1942/12/07	Auschwitz	
Max	Aussen	10 jaar	Frankensteeg 13	1932/06/21	Zutphen	1942/12/07	Auschwitz	
Isaak	Aussen	5 jaar	Frankensteeg 13	1937/05/25	Zutphen	1942/12/07	Auschwitz	
Meijer Maximiliaan	Aussen	42 jaar	Nieuwstad 40a	1900/08/23	Steenderen	1943/01/05	Blechhammer	
Koosje	Aussen-Levie	40 jaar	Nieuwstad 40a	1902/08/25	Rheden	1942/10/08	Auschwitz	
Jenny	Aussen	10 jaar	Nieuwstad 40a	1932/07/27	Steenderen	1942/10/08	Auschwitz	
Karolina	Aussen	10 jaar	Nieuwstad 40a	1932/07/27	Steenderen	1942/10/08	Auschwitz	
Mozes	Aussen	8 jaar	Nieuwstad 40a	1934/01/13	Steenderen	1942/10/08	Auschwitz	
Bernhard	Aussen	67 jaar	Ruysdaelstraat 24	1875/06/04	Steenderen	1943/03/26	Sobibor	
Rosa	Aussen-Meijer	66 jaar	Ruysdaelstraat 24	1876/12/14	Richrath	1943/03/26	Sobibor	
Herta	Weijel-Aussen	30 jaar	Ruysdaelstraat 24	1912/09/05	Oberhausen	1942/11/27	Auschwitz	
Edith	Voltijn-Aussen	24 jaar	Ruysdaelstraat 24	1918/03/13	Oberhausen	1942/10/19	Auschwitz	
Isabella	Baron-Koppel	67 jaar	Tadamingel 51b	1876/01/22	Apeldoorn	1943/05/14	Sobibor	
Louis	Beer, de	22 jaar	Spiegelstraat 4	1922/09/29	Zutphen	1945/05/09	Mid. Europa	
Hartog	Berlijn	58 jaar	Dieserstraat 23a	1884/01/15	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Ester	Berlijn-Zwelheim	63 jaar	Dieserstraat 23a	1879/11/11	Hilversum	1943/01/14	Auschwitz	
Salomon	Bos	76 jaar	Barlheze 9	1866/10/20	Zutphen	1942/12/29	Westerbork	
Rachel	Bos	41 jaar	Barlheze 9	1900/12/08	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Louis/Lowie	Bosch, ten	76 jaar	Deventerweg 2	1866/12/16	Ruurlo	1943/03/13	Sobibor	
Julia	Bosch, ten-Hijmans	63 jaar	Deventerweg 2	1879/07/05	Bergh	1943/03/13	Sobibor	
Jozeph Israel	Boutelje	64 jaar	Waterstraat 18	1877/10/20	Groningen	1942/07/01	Zutphen/JBZ	

Willem Boutelje	24 jaar	Nieuwstad 37	1909/03/08	Steenwijk	1943/06/11	Sobibor	a
Hester Boutelje-Horn	25 jaar	Nieuwstad 37	1917/06/03	Nijmegen	1942/11/02	Auschwitz	
Jacob Cohen	61 jaar	Bakkerstraat 1a	1880/12/22	Zutphen	1942/10/15	Auschwitz	
Lena Leeraar-Cohen	55 jaar	Bakkerstraat 1a	1886/11/28	Zutphen	1942/10/15	Auschwitz	
Lion/Jonnie Leeraar	26 jaar	Bakkerstraat 1a	1917/09/10	Zutphen	1943/10/31	Schöppenitz	
Isak Cohen	67 jaar	Barlheze 42	1875/09/03	Zutphen	1943/05/07	Sobibor	
Emma Cohen-Leeraar	61 jaar	Barlheze 42	1881/07/07	Maastricht	1942/11/27	Auschwitz	
Simon Cohen	31 jaar	Barlheze 42	1913/01/14	Zutphen	1944/03/31	Blechhammer	
Josef Cohen	51 jaar	Berkelsingel 9	1892/01/23	Uden	1943/05/28	Sobibor	
Helena Duifken Cohen-Bachrach	56 jaar	Berkelsingel 9	1887/04/18	Elst	1943/05/28	Sobibor	
Salomon/Sally Cohen	36 jaar	Lange Hofstraat 11a	1906/06/03	Amsterdam	1943/03/31	Auschwitz	
Emma Cohen- Hart	71 jaar	Lange Hofstraat 16	1871/10/08	Scheemda	1942/11/23	Auschwitz	
Simon Jacob Cohen	43 jaar	Lange Hofstraat 16	1899/04/02	Winschoten	1943/02/28	Auschwitz	
Ida Cohen-Italjener	43 jaar	Lange Hofstraat 16	1899/02/13	Emden	1942/10/29	Auschwitz	
Edith Cohen	10 jaar	Lange Hofstraat 16	1932/02/28	Zutphen	1942/10/29	Auschwitz	
Lazarus Cohen	69 jaar	Lieve Vrouwestr. 14	1873/09/29	Zutphen	1943/04/02	Sobibor	
Roosje Cohen-Hollander	64 jaar	Lieve Vrouwestr. 14 /ONG	1877/03/15	Rheden	1942/03/11	Zutphen/JBZ	
Hartog Cohen	51 jaar	Polsbroek 79a	1890/10/05	Zutphen	1941/10/23	Mauthausen	
Sibylla Cohen-Levi	51 jaar	Rijkenhage 4a	1892/02/22	Ede	1943/05/21	Sobibor	
Vrouwchje Cohen-Muller	47 jaar	Ruysdaelstraat 36	1895/09/13	Hoogeveen	1943/03/05	Sobibor	
Greta Sonja Cohen	12 jaar	Ruysdaelstraat 36	1930/07/04	Vlagtwedde	1943/03/05	Sobibor	
Grietje Groot, de - Akker	84 jaar	Ruysdaelstraat 36/ ONG	1858/09/17	Hoogeveen	1943/04/23	Sobibor	
Simon Cohen	34 jaar	Spiegelstraat 16	1909/03/01	Zutphen	1943/04/02	Sobibor	
Jacob Dormits	78 jaar	Barlheze 99	1865/04/29	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	b
Heintje Dormits-Salmons	65 jaar	Barlheze 99	1877/07/28	Arnhem	1943/05/14	Sobibor	
Abraham Dormits	34 jaar	Barlheze 99	1908/11/10	Zutphen	1943/10/31	Schöppnitz	
Rijntje Dormits	39 jaar	Barlheze 99	1904/06/12	Zutphen	1943/09/29	Auschwitz	
Mietje Dormits	28 jaar	Barlheze 99	1914/07/17	Zutphen	1943/02/01	Auschwitz	

Herman Dormits	55 jaar	Nieuwstad 42	1887/07/28	Zutphen	1943/05/28	Sobibor	
Sientje Dormits-Cohen	49 jaar	Nieuwstad 42	1893/08/03	Rijssen	1943/05/28	Sobibor	
Louis Jacob Dormits	22 jaar	Nieuwstad 42	1921/03/05	Zutphen	1943/04/16	Sobibor	
Izak Dormits	19 jaar	Nieuwstad 42	1925/02/11	Zutphen	1944/03/31	Auschwitz	
Mozes Elzas	63 jaar	Deventerweg 141	1880/01/12	Zutphen	1943/09/17	Auschwitz	
Johanna Elzas Schulman	53 jaar	Deventerweg 141	1889/05/31	Hilversum	1943/12/03	Auschwitz	c
Bertha Elzas- ten Bosch	74 jaar	Lange Hofstr. 12a	1868/11/27	Ruurlo	1943/05/07	Vught/JBZ	
Maurits Nathan Elzas	54 jaar	Oudewand 8	1888/10/19	Amsterdam	1943/03/05	Sobibor	
Caroline Elzas-Mainzer	51 jaar	Oudewand 8	1891/08/09	Laren	1943/03/05	Sobibor	
Berthe Elzas	13 jaar	Oudewand 8/Apel- doornsche Bosch	1929/12/19	Zutphen	1943/01/25	Auschwitz	
Sophia Mainzer-Zilverberg	89 jaar	Oudewand 8/ONG	1853/09/13	Enschede	1943/03/05	Sobibor	
Herbert Hans Elzas	36 jaar	Weg naar Laren 17	1906/06/10	Zutphen	1943/03/13	Sobibor	
Eva Elzas-Spanier	36 jaar	Weg naar Laren 17	1907/01/03	Stolzenau	1943/03/13	Sobibor	
Ruben Elzas	5 jaar	Weg naar Laren 17	1937/11/06	Zutphen	1943/03/13	Sobibor	
Michael Elzas	2 jaar	Weg naar Laren 17	1940/03/18	Zutphen	1943/03/13	Sobibor	
David Essen, van	72 jaar	Broederkerkstr. 1	1870/06/15	Ommen	1943/02/12	Auschwitz	
Sara/ Saartje Essen, van-Zuidema	69 jaar	Broederkerkstr. 1	1873/10/18	Wildervank	1943/02/12	Auschwitz	
Simon Frankfort	18 jaar	Ruysdaelstraat 1	1925/07/07	Arnhem	1944/03/31	Polen	
Carel Gelder, van	59 jaar	Barlheze 22	1883/07/13	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Sara Gelder, van-Philips	56 jaar	Barlheze 22	1886/08/03	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Izak Gelder, van	31 jaar	Barlheze 22	1912/08/30	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Susanne/ Suzi Aussen-Roozendaal	26 jaar	Barlheze 22	1916/07/10	Lochem	1942/10/15	Auschwitz	d
Joël Gelder, van	62 jaar	Markt 31a/ Groenmarkt	1880/03/15	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Antje Gelder, van-Noach	54 jaar	Markt 31a	1888/08/10	Deventer	1942/11/27	Auschwitz	
Sophia Gelder, van	24 jaar	Markt 31a	1918/12/07	Zutphen	1943/11/30	Sobibor	
Roosje Gelder, van	22 jaar	Markt 31a	1920/03/23	Zutphen	1942/09/30	Auschwitz	
Marianne Gelder, van-Davids	70 jaar	Nieuwstad 7	1873/02/26	Culemborg	1943/05/14	Sobibor	

Joseph Abraham	Gelder, van	86 jaar	Tenierstraat 12	1854/06/14	Zutphen	1940/10/13	Zutphen/JBZ	
Bertha	Gelder, van-Jacob	80 jaar	Tenierstraat 12	1862/12/20	Aldekerk	1943/06/11	Sobibor	
Elisabeth	Gelder, van	40 jaar	Tenierstraat 12	1902/12/26	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Martha Sara	Lewitzky	59 jaar	Tenierstraat 12 tot maart 1940	1883/02/22	Jutroschin	1942/11/27	Auschwitz	
Abraham	Gelder, van	58 jaar	Pelikaanstraat 16/ eerst IJsselkade	1884/01/11	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Saartje	Gelder, van - Fuldauer	58 jaar	Pelikaanstraat 16	1884/07/14	Doetichem	1942/11/27	Auschwitz	
Emiel Max	Gelder, van	22 jaar	Pelikaanstraat 16	1920/12/11	Zutphen	1943/03/31	Auschwitz	
Abraham	Gelder, van	44 jaar	onderduikadres Warnsveld	1901/02/02	Zutphen	1945/04/14	Wüstegiers- dorf	e
Suzanne	Gelder, van - van Gelder	44 jaar	onderduikadres Warnsveld	1898/09/03	Zutphen	1943/07/16	Sobibor	
Florence Berthe	Gelder, van	5 jaar	onderduikadres Warnsveld	1938/06/04	Oss	1943/07/16	Sobibor	
Goedman	Groenheim	81 jaar	Nieuwstad 101	1861/09/04	Groningen	1943/04/06	Zutphen/JBZ	
Hijman	Groot, de	36 jaar	Lieveheersteeg 109	1907/04/28	Amersfoort	1943/04/30	Auschwitz	
Sophia	Groot, de-Noach	37 jaar	Lieveheersteeg 109	1906/01/02	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Grietje	Groot, de	6 jaar	Lieveheersteeg 109	1936/05/18	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Hermann	Grünberg	66 jaar	Tuinstraat 2	1876/09/30	Jemgum	1943/05/21	Sobibor	
Martha	Grünberg-Schönthal	47 jaar	Tuinstraat 2	1895/07/19	Norden	1943/05/21	Sobibor	
Siegfried	Günzburger	58 jaar	Rembrandtstraat 6	1885/10/05	Emmerdingen	1944/07/07	Auschwitz	
Karoline Sara	Günzburger-Hesz	45 jaar	Rembrandtstraat 6	1899/10/10	Landau	1945/02/28	Mid. Europa	
Irmgard Sara	Günzburger	21 jaar	Rembrandtstraat 6	1924/01/26	Mannheim	1945/02/28	Mid. Europa	
Johanna Eline/Ans	Haas, de	22 jaar	Deventerweg 12	1920/11/29	Zutphen	1943/02/05	Auschwitz	
Abraham	Hamburg	60 jaar	Broederenkerkhof 2	1882/06/17	Zutphen	1942/11/02	Auschwitz	
Rosalina	Hamburg-Glaser	57 jaar	Broederenkerkhof 2	1885/05/27	Nijmegen	1942/11/02	Auschwitz	
Elisabeth Jetta	Hamburg	18 jaar	Broederenkerkhof 2	1924/09/18	Zutphen	1942/11/02	Auschwitz	
Juda	Hamburg	92 jaar	Markt 74a	1850/07/09	Zutphen	1943/04/22	Westerbork	
Berendina	Hamburg-de Leeuw	93 jaar	Markt 74a	1850/04/01	Steenwijk	1943/04/25	Westerbork	
Jacob	Hamburg, zoon	50 jaar	Inwonend?	1892/03/19	Zutphen	1942/07/19	Auschwitz	
Flora	Frank	42 jaar	Markt 74a	1901/03/21	Zwolle	1943/09/03	Auschwitz	

Salomon Hanouer	65 jaar	Nieuwstad 103	1877/04/02	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Matje Hanouer-Davids	65 jaar	Nieuwstad 103	1877/01/29	Culemborg	1942/11/27	Auschwitz	
Froutje Hanouwer-Pinto	65 jaar	Waterstraat 24/ONG	1878/01/09	Groningen	1943/03/05	Sobibor	
Betsie Rozalie Hanouwer	22 jaar	Waterstraat 24/ONG	1920/12/12	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Jacob Hanouwer	66 jaar	Ruysdaelstraat 2	1875/11/05	Zutphen	1941/11/25	Almen/JBZ	
Anna Hanouwer-Roos	63 jaar	Ruysdealstraat 2	1877/03/23	Nieuwleusen	1942/11/27	Auschwitz	
Abraham Hanouwer	38 jaar	Ruysdaelstraat 2	1904/11/29	Zutphen	1943/10/31	Schoppinitz	f
David Hanouwer	59 jaar	Spitaalstraat 52a	1883/12/05	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Clara Hanouwer-Koppel	52 jaar	Spitaalstraat 52a	1890/12/30	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Jacob M. David Hanouwer	24 jaar	Spitaalstraat 52a	1919/06/22	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Carel Hanouwer	63 jaar	Jan Steenstraat 10	1880/11/27	Zutphen	1944/09/06	Auschwitz	
Clara Hanouwer-Cohen	51 jaar	Jan Steenstraat 10	1892/11/26	Valburg	1944/09/06	Auschwitz	
Abraham Hanouwer	27 jaar	Jan Steenstraat 10	1916/10/18	Zutphen	1943/10/31	Schoppinitz	f
Herman Adelbert Hanouwer	63 jaar	Vispoortplein 10	1879/02/17	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Sophia Hanouwer-van Dijk	55 jaar	Vispoortplein10	1887/07/13	Schijndel	1942/11/27	Auschwitz	
Berta Mathilde Hanouwer	18 jaar	Vispoortplein 10	1924/08/20	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Susanna Dijk, van-Cohen	82 jaar	officieel adres onbekend	1860/10/28	Rheden	1943/01/25	Auschwitz	
Alexander Heilbronn	43 jaar	Rembrandtstraat 13	1899/07/10	Lochem	1943/01/31	Auschwitz	
Rika Heilbronn-Nathans	31 jaar	Rembrandtstraat 13	1911/02/23	Arnhem	1942/10/12	Auschwitz	
Regina Heilbronn	2 jaar	Rembrandtstraat 13	1940/07/29	Zutphen	1942/10/12	Auschwitz	
Benjamin Heimans	48 jaar	Stationsweg 23	1896/07/20	Uden	1944/12/15	Dachau	
Mientje Heimans-Philips	52 jaar	Stationsweg 23	1892/05/06	Zutphen	1944/10/06	Auschwitz	
Eva Edith Heimans	15 jaar	Stationsweg 23	1928/12/01	Zutphen	1944/10/06	Auschwitz	
Marcus Israël	76 jaar	Halterstraat 22	1867/01/14	Hengelo	1943/05/14	Sobibor	
Eva Israël-Weijel	66 jaar	Halterstraat 22	1876/10/21	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Sara Israël	77 jaar	Hoogstraatje 1/ ONG	1865/11/05	Hengelo	1943/05/14	Sobibor	
Schoontje Israël-Cohen	73 jaar	Nieuwstad 91	1870/02/09	Doesburg	1943/05/14	Sobibor	
Salomon Israël	41 jaar	Nieuwstad 91	1902/06/07	Druten	1943/08/21	Zutphen	

Henriette Italjener-Joel	76 jaar	Lange Hofstraat 15	1866/09/29	Hamburg	1942/11/15	Auschwitz	
Salomon Jozep	46 jaar	Havenstraat 49	1896/03/22	Onstwedde	1943/02/19	Auschwitz	
Mientje Jozep-Weijel	40 jaar	Havenstraat 49	1902/12/09	Zutphen	1943/02/19	Auschwitz	
Rose Claire Jozep	17 jaar	Havenstraat 49	1925/11/17	Zutphen	1943/02/19	Auschwitz	
Phillip Wolf Jozep	15 jaar	Havenstraat 49	1927/03/27	Zutphen	1943/02/19	Auschwitz	
Wolf Jozep	13 jaar	Havenstraat 49	1930/01/21	Zutphen	1943/02/19	Auschwitz	
Gerd Israël Meyer	13 jaar	Havenstraat 49	1930/09/26	Laufersweiler	1944/05/26	Auschwitz	
Lodewijk Mozes Keizer	76 jaar	Laarstraat 92a	1866/09/08	Leeuwarden	1943/03/05	Sobibor	
Henderina Keizer-van der Kaars	86 jaar	Laarstraat 92a	1856/11/14	Opsterland	1943/03/05	Sobibor	
Henri Koppel	52 jaar	Lange Hofstraat 26	1889/11/27	Meerssen	1942/07/17	Mauthausen	
Billa Koppel-Zeligman	74 jaar	Lange Hofstraat 26	1888/09/09	Meerssen	1943/06/11	Sobibor	
Jacob Koppel	20 jaar	Lange Hofstraat 26	1922/07/09	Zutphen	1943/04/30	Auschwitz	
Louis Koppel	66 jaar	Tadamingel 11	1876/07/27	Zutphen	1942/11/09	Mauthausen	
Isabella Koppel	61 jaar	Tadamingel 11	1882/01/04	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Clara Koppel	54 jaar	Tadamingel 11	1888/07/28	Zutphen	1943/05/28	Sobibor	
Koppel Hartog Koppel	65 jaar	Vispoortplein 14	1877/06/05	Apeldoorn	1942/11/27	Auschwitz	
Johanna Koppel-Hijmans	52 jaar	Vispoortplein 14	1890/06/15	Bergh	1942/11/27	Auschwitz	
Sebilla Koppel	19 jaar	Vispoortplein 14	1923/02/10	Zutphen	1943/01/31	Auschwitz	
Jozina Frederika Koppel	13 jaar	Vispoortplein 14	1929/05/02	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Elisabeth Nora Krukziener	16 jaar	Kuiperstraat 43	1927/04/12	Zutphen	1943/09/17	Auschwitz	g
Jane Henriëtte Krukziener	9 jaar	Kuiperstraat 43	1933/08/28	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Salomon/Sally Krukziener	47 jaar	Martinetsingel 11	1895/12/24	Oldenzaal	1942/12/31	Auschwitz	
Margaretha Krukziener-de Wind	48 jaar	Martinetsingel 11	1894/02/01	Rotterdam	1942/09/21	Auschwitz	h
Louis Krukziener	17 jaar	Martinetsingel 11	1925/05/15	Zutphen	1942/12/31	Auschwitz	
Rosa Marie Krukziener	16 jaar	Martinetsingel 11	1926/07/23	Zutphen	1942/09/21	Auschwitz	
Marcel Arnold Krukziener	11 jaar	Martinetsingel 11	1931/01/15	Zutphen	1942/09/21	Auschwitz	
Hans Eduard Krukziener	5 jaar	Martinetsingel 11	1937/01/17	Zutphen	1942/09/21	Auschwitz	
Elisabeth Krukziener-de Wind	56 jaar	Martinetsingel 17	1897/04/19	Rotterdam	1943/04/30	Zutphen/JBZ	h
Jane Krukziener-de Groot	76 jaar	Rembrandtstraat 22	1866/10/14	Almelo	1943/05/14	Sobibor	

Heinrich/Heinz Kurzmann	37 jaar	Warnsveldseweg 54	1905/07/06	Wenen	1943/04/30	Auschwitz	
Ilse Kurzmann-de Levie	33 jaar	Warnsveldseweg 54	1909/10/04	Mühlheim	1943/02/12	Auschwitz	
Juda Leeraar	58 jaar	Markt 11a/ Groenmarkt	1884/01/21	Zutphen	1942/09/30	Auschwitz	
Mina Leeraar-Cohen	54 jaar	Markt 11a	1888/03/06	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Betje Leeraar	33 jaar	Markt 11a	1909/12/05	Zutphen	1943/01/31	Auschwitz	
Hartog Leeraar	31 jaar	Markt 11a	1910/12/16	Zutphen	1942/08/18	Auschwitz	
Salomon Leeraar	25 jaar	Markt 11a	1916/12/23	Zutphen	1942/09/30	Auschwitz	
Isaïc Leeraar	24 jaar	Markt 11a	1919/08/17	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Phillip Leeraar	17 jaar	Markt 11a	1926/06/21	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Salomon Levie		Hobbemakade 53	1890/05/09	Rheden	onbekend	onbekend	
Francina/Francien Levie-Levie	48 jaar	Hobbemakade 53	1893/12/19	Ede	1942/09/12	Auschwitz	
Abraham Levie	13 jaar	Hobbemakade 53	1929/08/30	Arnhem	1942/09/12	Auschwitz	
Izaak Levie	36 jaar	Lieve Vrouwestraat 20a	1907/04/10	Rheden	1943/04/30	Auschwitz	
Marianne Levie-Verdoner	36 jaar	Lieve Vrouwestraat 20a	1906/08/02	Amsterdam	1943/02/12	Auschwitz	
Karolina Levie	11 jaar	Lieve Vrouwestraat 20a	1931/10/09	Zutphen	1943/02/12	Auschwitz	
Sallie Levison	73 jaar	Berkelkade 12	1869/07/20	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Helene Levison	34 jaar	Berkelkade 12	1909/02/23	Zutphen	1943/05/28	Sobibor	
Ludwig Menko/Menco	61 jaar	Berkelkade 12	1881/12/10	Barmen- Eberfeld	1943/08/27	Auschwitz	
Ida Ilse Körner	21 jaar	Berkelkade 12	1922/01/17	Duisburg	1943/02/19	Auschwitz	
Elisabeth Henriette Levison-Levison	68 jaar	Boompjeswal 10	1874/09/27	Eindhoven	1943/08/27	Auschwitz	
Dina Metz, de-Levison	35 jaar	Boompjeswal 10	1908/06/20	Zutphen	1943/07/10	Sobibor	
Salomon Levison	70 jaar	Bornhovestraat 15	1872/01/21	Eindhoven	1942/11/01	Zutphen/JBZ	
Melanie Levison-Wolff	67 jaar	Bornhovestraat 15	1876/05/16	Böchingen	1943/06/11	Sobibor	
Jakob Levison	36 jaar	Bornhovestraat 15	1908/12/13	Düsseldorf	1945/03/01	Mauthausen	
Simon Levison	64 jaar	Brugstraat 12	1879/01/07	Zutphen	1943/01/25	Auschwitz	

David Levison	41 jaar	Rozengracht 18	1901/12/10	Zutphen	1943/01/27	Mauthausen	
Jansje Levison-Levi	52 jaar	Rozengracht 18	1890/10/23	Ede	1943/02/19	Auschwitz	
Frederika Hoogstraal	20 jaar	Rozengracht 18	1923/05/27	Apeldoorn	1943/07/09	Sobibor	
Leon Lipschits	36 jaar	Barlheze 46	1908/01/06	Amsterdam	1944/03/31	Mid. Europa	
Rachel Lipschits-Schoenlapper	34 jaar	Barlheze 46	1877/07/28	Arnhem	1943/05/14	Sobibor	
Jetje Lipschits	12 jaar	Barlheze 46	1930/03/17	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Carolina Lipschits	4 jaar	Barlheze 46	1938/08/10	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Eva Lipschits	1 jaar	Barlheze 46	1941/03/07	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Meijer Lipschits	44 jaar	Frankensteeg 5	1899/06/03	Zutphen	1942/08/03	Auschwitz	
Jetta Johanna Lipschits-van Geens	46 jaar	Frankensteeg 5	1896/08/21	Doetinchem	1943/06/11	Sobibor	
Heintje Lipschits	13 jaar	Frankensteeg 5	1929/12/25	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Meijer Lipschits	33 jaar	Kreynckstraat 7	1909/03/15	Amsterdam	1942/08/03	Auschwitz	
Lea Lipschits-Theeboom	38 jaar	Kreynckstraat 7	1904/11/14	Amsterdam	1942/11/27	Auschwitz	
Jetje Lipschits	12 jaar	Kreynckstraat 7	1930/03/17	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Catharina Lipschits	11 jaar	Kreynckstraat 7	1931/07/15	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Mozes Lipschits	10 jaar	Kreynckstraat 7	1932/09/14	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Anna Lipschits	8 jaar	Kreynckstraat 7	1934/01/29	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Gabriël Hartog Lipschits	7 jaar	Kreynckstraat 7	1934/12/02	Zutphen	1942/10/29	Auschwitz	
Eva Lipschits	5 jaar	Kreynckstraat 7	1936/11/28	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Phillip Lipschits	3 jaar	Kreynckstraat 7	1937/02/22	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Samuel Lipschits	66 jaar	Spiegelstraat 25a	1876/12/08	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Rebecca Lipschits-van Beezeme	75 jaar	Spiegelstraat 25a	1867/10/04	Arnhem	1943/01/14	Auschwitz	
Rebecca Lipschits	38 jaar	Spiegelstraat 46	1903/12/24	Zutphen	1942/12/03	Auschwitz	
Heintje Lipschits-de Leeuwe	75 jaar	Spiegelstraat 46a	1867/07/16	Zwolle	1943/05/14	Sobibor	
Salomon Lipschits	36 jaar	Sprongstraat 13	1906/08/03	Zutphen	1943/02/28	Auschwitz	
Anna Lipschits-Cavalje	31 jaar	Sprongstraat 13	1910/11/22	A-dam	1942/10/29	Auschwitz	
Joseph Lipschits	5 jaar	Sprongstraat 13	1937/05/23	Zutphen	1942/10/29	Auschwitz	
Sophia Mainzer-Zilverberg	89 jaar	Oudewand 8/ONG	1853/09/13	Enschede	1943/03/05	Sobibor	

Hartog, jr	Mansfeldt	54 jaar	Jacob Damsingel 8	1888/11/08	Diepenheim	1943/01/14	Auschwitz	
Sientje	Mansfeldt-Vromen	43 jaar	Jacob Damsingel 8	1899/01/23	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Julie Eva	Mansfeldt	16 jaar	Jacob Damsingel 8	1926/11/11	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Henri	Mansfeldt	18 jaar	Jacob Damsingel 8	1924/04/28	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Alexander	Meijer	69 jaar	Deventerweg 4	1874/05/09	Borculo	1943/05/14	Sobibor	
Amanda	Meijer-Vijth	69 jaar	Deventerweg 4	1873/12/25	Kalkar	1943/05/14	Sobibor	
Jacob	Meijer	53 jaar	Kuiperstraat 33	1889/09/10	Winterswijk	1942/11/27	Auschwitz	
Betsy	Meijer-Cohen	51 jaar	Kuiperstraat 33	1891/02/18	Oldenzaal	1942/11/27	Auschwitz	
Femia	Meijer	18 jaar	Kuiperstraat 33	1924/11/20	Zutphen	1943/01/31	Auschwitz	
Bertha	Meijer	15 jaar	Kuiperstraat 33	1927/01/07	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Robert	Meijer	66 jaar	Pelikaanstraat 1a of 4a	1877/01/24	Borculo	1943/06/11	Sobibor	
Louis Philip	Meijer	26 jaar	Pelikaanstraat 1a of 4a	1917/04/16	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Eveline	Metz, de-Meijer	29 jaar	Pelikaanstraat 1a of 4a	1913/11/02	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Herman	Meijers	43 jaar	Frans Halslaan 64	1900/03/20	Hengelo G	1943/06/11	Sobibor	
Vrouwkje	Meijers-de Liver	33 jaar	Frans Halslaan 64	1909/08/20	Maastricht	1943/06/11	Sobibor	
Trijntje	Meijers	10 jaar	Frans Halslaan 64	1932/06/14	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Lion	Meijers	9 jaar	Frans Halslaan 64	1933/12/11	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Jacob	Meijers	51 jaar	Frans Halslaan 66	1893/07/09	Hengelo G	1945/03/13	Mauthausen	
Roos	Meijers-Jacobs	42 jaar	Frans Halslaan 66	1900/11/23	Millingen	1943/06/11	Sobibor	
Jetta Sara	Meijers	13 jaar	Frans Halslaan 66	1929/08/02	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Manuël	Meijers	10 jaar	Frans Halslaan 66	1932/07/29	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Manuël	Jacobs	73 jaar	Frans Halslaan 66	1867/08/25	Hengelo G	1940/09/22	Hengelo/JBZ	
Sara	Jacobs-Northeimer	75 jaar	Frans Halslaan 66	1867/07/10	Zevenaar	1942/10/26	Auschwitz	
Ida	Menco	20 jaar	H. van der Capellenlaan 18	1921/11/16	Winterswijk	1942/11/13	Auschwitz	
Marcus Abraham	Menk	71 jaar	Laarstraat 85/ verhuisd?	1871/05/30	Zutphen	1943/01/26	Auschwitz	
Klaartje	Menk-Krukziener	55 jaar	Laarstraat 85/ verhuisd?	1887/06/22	Zwolle	1943/01/26	Auschwitz	

Benedictus Metz, de	65 jaar	Kuiperstraat 37	1878/02/04	Leeuwarden	1943/06/11	Sobibor	
Saartje Metz, de-Veldman	68 jaar	Kuiperstraat 37	29/4/1875	Haskerland	1943/06/11	Sobibor	
Mozes Metz, de	31 jaar	Kuiperstraat 37	1912/03/11	Borne	1943/06/11	Sobibor	
Izaak Mozes	74 jaar	Nieuwsatad 10	1868/08/06	Arnhem	1942/11/26	Auschwitz	
Daniël Mozes	39 jaar	Nieuwstad 10	1903/10/04	Zutphen	1942/10/31	Mid. Europa	
Anna Mozes-Doodewaard	69 jaar	Nieuwstad 10	1874/06/02	Rotterdam	1942/11/26	Auschwitz	
Hermann Friedrich Neumann	54 jaar	Brugstraat 5	1889/05/30	Oppenheim a/Rh	1943/07/16	Sobibor	
Sara Regina Neumann-Bachrach	44 jaar	Brugstraat 5	1898/10/17	Elst	1943/07/16	Sobibor	
Johanna Neumann	18 jaar	Brugstraat 5	1924/10/12	Frankfurt a/M	1943/07/16	Sobibor	
Erich Moritz Emil Neumann	17 jaar	Brugstraat 5	1926/02/26	Frankfurt a/M	1943/07/16	Sobibor	
Bertha Meijer-Baier	61 jaar	Brugstraat 5	1882/02/25	Papenburg	1943/05/14	Sobibor	
Eduard Noach	33 jaar	Groenesteeg 123	1907/12/28	Zutphen	1941/10/31	Mauthausen	
Anna Noach-Theeboom	37 jaar	Groenesteeg 123	1906/02/26	Amsterdam	1943/04/02	Sobibor	
Sarah Noach	9 jaar	Groenesteeg 123	1934/08/31	Zutphen	1944/02/11	Auschwitz	
Philip Noach	3 jaar	Groenesteeg 123	1940/05/13	Zutphen	1944/02/11	Auschwitz	
Eddy Catharina Noach	1 jaar	Groenesteeg 123	1942/04/13	Zutphen	1944/02/11	Auschwitz	
Sara Sophia Noach	29 jaar	Jacob Damsingel 8	1915/06/07	Zutphen	1944/10/06	Auschwitz	
Sara (Noach) Berg	66 jaar	Polsbroek 138	1876/03/06	Holten	1942/11/27	Auschwitz	
Johanna Noach	33 jaar	Polsbroek 138	1909/04/20	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
David Abraham Noach	52 jaar	Sprongstraat 1	1890/04/29	Deventer	1942/11/05	Auschwitz	
Heintje Noach-Zeehandelaar	53 jaar	Sprongstraat 1	1889/02/10	Steenwijk	1942/11/05	Auschwitz	
Abraham David Noach	28 jaar	Sprongstraat 1	1913/10/21	Zutphen	1942/07/28	Auschwitz	
Sara Sophia Nenk- Noach	29 jaar	Sprongstraat 1	1915/06/07	Zutphen	1944/10/06	Auschwitz	
Salomon David Leuw/zoon Sara S.	8 jaar	Sprongstraat 1	1936/08/09	Amsterdam	1944/10/06	Auschwitz	
Joël Norden	35 jaar	Warnsveldseweg 52	1907/03/05	Zwolle	1943/01/21	Auschwitz	
Sara Norden-Hanouwer	35 jaar	Warnsveldseweg 52	1907/09/13	Zutphen	1943/01/21	Auschwitz	
Koos Jacob Norden	7 jaar	Warnsveldseweg 52	1935/11/19	Zutphen	1943/01/21	Auschwitz	
Judith Philip	75 jaar	Kuiperstraat 30	1867/05/07	Groenlo	1943/01/14	Auschwitz	

Abraham Philip	74 jaar	Nieuwstad 30	1868/12/22	Groenlo	1943/03/26	Sobibor	
Johanna Philip-van Dijk	74 jaar	Nieuwstad 30	1866/12/22	Wamel	1940/04/07	Zutphen/JBZ	
Katuse Kralova	42 jaar	Nieuwstad 30	1900/02/27	Zamberk	1942/11/27	Auschwitz	
Elisabeth Weijel-Rubens	73 jaar	Nieuwstad 30	1869/11/10	Zutphen	1943/07/02	Sobibor	
Ella Wolf	47 jaar	Nieuwstad 30	1895/10/24	Wisch	1943/05/21	Sobibor	
Simon Philips	48 jaar	Boompjeswal 8	1894/06/30	Zutphen	1942/12/15	Auschwitz	
Heintje Philips-Roozendaal	40 jaar	Boompjeswal 8	1902/07/17	Borculo	1943/06/11	Sobibor	
Maurits Henri Philips	7 jaar	Boompjeswal 8	1935/11/12	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Samuel Philips	54 jaar	Havenstraat 36	1888/11/03	Zutphen	1943/03/05	Sobibor	
Johanna Hélène Philips-Simon	59 jaar	Havenstraat 36	1883/12/07	Bochum	1943/03/05	Sobibor	
Leon Philips	51 jaar	Martinetensingel 15	1890/06/07	Zutphen	1941/10/18	Mauthausen	
Henriette/ Esther Philips-Noach	49 jaar	Martinetensingel 15	1893/08/13	Deventer	1942/10/22	Auschwitz	
Alexander Philips	64 jaar	Rozenhoflaan 26a	1878/08/04	Zutphen	1943/01/14	Auschwitz	
Bertha Philips-Cohn	63 jaar	Rozenhoflaan 26a	1879/06/29	Guttentag	1943/01/14	Auschwitz	
Leo Philips	30 jaar	Rozenhoflaan 26a	1910/10/17	Zutphen	1941/10/14	Mauthausen	
Karel Philips	29 jaar	Rozenhoflaan 26a	1913/10/26	Zutphen	1943/04/30	Auschwitz	
Femmina Salomons-Polak	44 jaar	Markt 74	1898/06/08	Naarden	1943/02/02	Sobibor	
Bela Salomons	10 jaar	Markt 74	1932/09/21	Zutphen	1943/04/02	Sobibor	
Hartog Liever, de	52 jaar	Markt 74	1892/01/26	Nijkerk	1944/03/31	Mid. Europa	
Jacob Sanders	63 jaar	Boompjeswal 11a	1879/09/13	Groningen	1943/02/01	Auschwitz	
Martha Sanders-Hart	57 jaar	Boompjeswal 11a	1885/11/17	Scheemda	1943/02/01	Auschwitz	
Elkan Sanders	60 jaar	Deventerweg 69	1882/08/30	Groningen	1943/05/07	Sobibor	
Lea Sanders-van Geldere	66 jaar	Deventerweg 69	1876/11/15	Amsterdam	1943/05/07	Sobibor	
Israël Julius Siesel	51 jaar	Turfstraat 35a	1891/05/06	Altenstadt	1942/11/27	Auschwitz	
Sara Siesel-Katzenstein	44 jaar	Turfstraat 35a	1898/03/20	Werda	1942/11/27	Auschwitz	
Sanna Siesel	19 jaar	Turfstraat 35a	1922/05/03	Altenstadt	1941/05/16	Zutphen/JBZ	
Karola Siesel	10 jaar	Turfstraat 35a	1932/04/15	Altenstadt	1942/11/27	Auschwitz	
Szymon Goldstein	76 jaar	Turfstraat 35a	1866/08/10	Wola Batorska	1942/11/27	Auschwitz	

David Snatager	62 jaar	Nieuwstad 16	1880/01/02	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Hedwig Snatager-Anschel	52 jaar	Nieuwstad 16	1889/12/14	Schermebeck	1942/11/27	Auschwitz	
Flora Snatager	24 jaar	Nieuwstad 16	1917/12/21	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Henriette Snatager	20 jaar	Nieuwstad 16	1922/02/24	Zutphen	1942/12/15	Auschwitz	
Herman Snatager	31 jaar	Raadhuissteeg 8	1912/03/10	Zutphen	1943/07/23	Sobibor	
Betty Snatager-Polak	29 jaar	Raadhuissteeg 8	1914/03/12	Den Haag	1943/07/23	Sobibor	
Emanuel Snatager	0 jaar	Kamp Westerbork	1943/05/09	Westerbork	1943/05/26	Westerbork	
Julie Snatager-Wallerstein	61 jaar	Raadhuissteeg 8	1881/11/27	Pforzheim	1943/02/01	Auschwitz	
Levi Joseph Spier	77 jaar	Deventerweg 10	1866/08/28	Zutphen	1944/06/29	Broek op Langedijk	i
Louis Sternfeld	79 jaar	Rozengracht 9	1864/06/10	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Antonette Sternfeld	47 jaar	Rozengracht 9	1895/12/07	Zutphen	1943/06/11	Sobibor	
Mozes Simon Stofkooper	50 jaar	Boompjeswal 7	1892/11/11	Deventer	1943/02/28	onbekend	
Helena Stofkooper-Polak	49 jaar	Boompjeswal 7	1894/01/11	Zutphen	1943/04/02	Sobibor	
Joseph Stofkooper	22 jaar	Boompjeswal 7	1921/03/14	Zutphen	1943/04/02	Sobibor	
Maurits Thijn, van	52 jaar	Tenierstraat 35	1891/05/04	Wageningen	1943/11/16	Nijmegen	
Marcus/Marc Turksma	42 jaar	Sidneystraat 80	1899/04/15	Deventer	1941/10/31	Mauthausen	
David Velleman	45 jaar	Coehoornsingel 20	1898/05/12	Groningen	1944/03/31	Auschwitz	
Edith Esther Velleman-Meijer	37 jaar	Coehoornsingel 20	1906/06/13	Zutphen	1943/09/03	Auschwitz	
Abraham Velleman Alexander	6 jaar	Coehoornsingel 20	1936/10/09	Zutphen	1943/09/03	Auschwitz	
Edi Vles	79 jaar	Lange Hofstraat 5	1863/10/17	Zutphen	1943/01/26	Auschwitz	
Salomon Vomberg	53 jaar	Markt 37a/ Houtmarkt 49	1889/07/28	Zutphen	1942/10/26	Auschwitz	
Johanna Vomberg-Plaut	50 jaar	Markt 37a	1891/11/20	Wehrda	1942/10/26	Auschwitz	
Nathan Vomberg	20 jaar	Markt 37a	1924/01/24	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Bertha Vomberg	17 jaar	Markt 37a	1925/03/10	Zutphen	1942/10/26	Auschwitz	
Meier Vomberg	17 jaar	Markt 37a	1926/06/03	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Juda Louis Vomberg	16 jaar	Markt 37a	1927/10/05	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	

Phillip Vries, de	53 jaar	Coehoorsingel 90	1889/01/11	Eibergen	1942/10/12	Auschwitz	
Gezina Vries, de-Mansfeldt	55 jaar	Coehoorsingel 90	1887/03/16	Diepenheim	1942/10/12	Auschwitz	
Hartog, sr Mansfeldt	85 jaar	Coehoorsingel 90	1857/06/23	Diepenheim	1943/05/10	Westerbork	
Meyer Vromen	71 jaar	Deventerweg 81	1872/10/29	Lochem	1944/09/06	Auschwitz	
Veronica Vromen-Cohen	63 jaar	Deventerweg 81	1881/09/02	Arnhem	1944/09/06	Auschwitz	
Theodora Josephia Windmuller	22 jaar	Deventerweg 81	1921/05/17	Winterswijk	1944/01/28	Auschwitz	
Gerson Vromen	59 jaar	Laarstraat 21	1885/06/20	Lochem	1944/10/25	Auschwitz	
Hannchen Vromen-Schönthal	59 jaar	Laarstraat 21	1885/10/13	Norden	1944/10/25	Auschwitz	
Abraham Vromen	27 jaar	Laarstraat 21	1917/11/25	Zutphen	1945/02/23	Duitsland	
Bertha Vromen-Monnikendam	62 jaar	Marspoortstraat 13a	1880/07/29	Amsterdam	1942/11/27	Auschwitz	
Elske Weijel	65 jaar	Barlheze 44	1877/05/30	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Levi/Louis Weijel	61 jaar	Barlheze 44	1881/06/21	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Johanna Weijel	53 jaar	Barlheze 44	1889/09/27	Zutphen	1942/11/27	Auschwiiz	
Jacob Weijel	72 jaar	Graaf Ottosingel 71	1870/06/14	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Aaltje Weijel-Hanouer	73 jaar	Graaf Ottosingel 71	1869/02/24	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Abraham Weijel	41 jaar	Graaf Ottosingel 71	1901/02/13	Zutphen	1943/01/31	Auschwitz	
Joseph Weijel	31 jaar	Graaf Ottosingel 71	1911/09/23	Zutphen	1943/02/10	Schöppinitz	
Joseph Weijel	54 jaar	Jan Steenstraat 15	1887/12/19	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Elisabeth Weijel-Meijers	48 jaar	Jan Steenstraat 15	1894/02/24	Doesburg	1942/10/22	Auschwitz	
Joseph Weijel	12 jaar	Jan Steenstraat 15	1930/06/08	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Izaak Meijer Weijel	10 jaar	Jan Steenstraat 15	1932/02/01	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Carolina Johanna Weijel	6 jaar	Jan Steenstraat 15	1936/06/20	Zutphen	1942/10/22	Auschwitz	
Philip Weijel	67 jaar	Kuiperstraat 39	1875/10/03	Zutphen	1943/04/08	Westerbork	
Clara Weijel-Kellerman	66 jaar	Kuiperstraat 39	1877/10/29	Arnhem	1943/03/14	Sobibor	
Abraham Mozes	47 jaar	Kuiperstraat 39	1896/08/28	Zutphen	1944/03/31	Mid. Europa	
Abraham Weijel	65 jaar	Laarstraat 92	1876/12/17	Zutphen	1942/12/11	Auschwitz	
Engel(ina) Weijel-Veldman	61 jaar	Laarstraat 92	1883/01/23	Nijehaske	1944/10/11	Auschwitz	
Philip Weijel	32 jaar	Laarstraat 92	1910/03/27	Düren	1943/03/08	Bobrek	

Abraham Weijel	58 jaar	Rembrandtstraat 10	1884/05/18	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Julia Weijel-ten Brink	49 jaar	Rembrandtstraat 10	1893/01/11	Denekamp	1942/11/27	Auschwitz	
Carolina Weijel	25 jaar	Rembrandtstraat 10	1917/06/09	Zutphen	1942/11/27	Auschwitz	
Adolphine Elske Weijel	19 jaar	Rembrandtstraat 10	1923/04/07	Zutphen	1943/01/31	Auschwitz	
Abraham Weijel	68 jaar	Sprongstraat 9	1875/04/29	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Leentje Weijel-Sternfeld	69 jaar	Sprongstraat 9	1873/12/29	Zutphen	1943/05/14	Sobibor	
Izak Weijel	39 jaar	Sprongstraat 9	1904/05/03	Zutphen	1943/09/24	Auschwitz	
Dientje Jacob	54 jaar	Sprongstraat 9	1880/08/05	Zelhem	1943/06/11	Sobibor	
Philip Weijel	35 jaar	Van Tillstraat 6	1907/06/11	Zutphen	1942/09/30	Auschwitz	
Esther Weijel-Kastan	35 jaar	Van Tillstraat 6	1907/08/11	Amsterdam	1943/07/09	Sobibor	
Meijer Izak Weijel	9 jaar	Van Tillstraat 6	1933/12/10	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Sallie Leonard Weijel	7 jaar	Van Tillstraat 6	1935/10/08	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Anneke Elisabeth Weijel	4 jaar	Van Tillstraat 6	1938/12/20	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Klaus Angress	10 jaar	Van Tillstraat 6	1933/01/27	Kaiserslautern	1943/09/10	Auschwitz	
Levie David Blaauw	18 jaar	van Tillstraat 6	1923/11/18	Amsterdam	1942/08/15	Auschwitz	
Levie Stork	17 jaar	Van Tillstraat 6	1925/07/19	A'dan	1943/05/21	Sobibor	
Abraham Stork	14 jaar	Van Tillstraat 6	1928/12/26	Amsterdam	1943/05/21	Sobibor	
Bina Weijel	28 jaar	Waterstraat 40	1913/12/13	Nijmegen	1942/11/27	Auschwitz	
Michael Simon Weijl	73 jaar	Deventerweg 1	1868/08/07	Zutphen	1942/03/21	Amsterdam/ JBZ	
Helena Weijl-Schaap	57 jaar	Deventerweg 1	1886/04/05	Opsterland	1943/04/09	Sobibor	
Simon Weijl	24 jaar	Deventerweg 1	1918/07/25	Zutphen	1942/09/04	Auschwitz	
Johannes Weisz	30 jaar	Laarstraat 85	1914/02/08	Heerenveen	1944/11/13	Sangerhausen	j
Jocoba Gerarda Weisz-Vos	28 jaar	Laarstraat 85	1916/11/16	Nijmegen	onbekend	Auschwitz	
Augusta Jozephina Weisz Th.	5 jaar	Laarstraat 85	1939/05/20	Helmond	1944/08/03	Auschwitz	
Johanna Helena Weisz	3 jaar	Laarstraat 85	1941/01/23	Veenendaal	1944/08/03	Auschwitz	
Emile Weisz	1 jaar	Laarstraat 85	1943/06/07	Zutphen	1944/08/31	Auschwitz	
Adolph Winter	25 jaar	Weg naar Voorst 144	1916/02/06	Arnhem	1941/11/01	Mauthausen	
Emanuel Winter, de	55 jaar	Coehoorsingel 10	1889/06/21	Zutphen	1944/09/06	Auschwitz	

Ferdinand Winter, de	49 jaar	Rozenhoflaan 22	1894/06/10	Zutphen	1943/07/23	Sobibor	
Frederika Isadore Winter, de-Aptroot	36 jaar	Rozenhoflaan 22	1907/05/09	Londen	1943/07/23	Sobibor	
Sally Winter, de	14 jaar	Rozenhoflaan 22	1929/03/26	Zutphen	1943/07/23	Sobibor	
Jozef/Jo Winter, de	10 jaar	Rozenhoflaan 22	1932/09/24	Zutphen	1943/07/23	Sobibor	
Benjamin Wolf	72 jaar	Frans Halslaan 68	1870/03/25	Lith	1943/02/01	Auschwitz	
Sara Wolf-Koppel	56 jaar	Frans Halslaan 68	1886/03/31	Zutphen	1943/02/01	Auschwitz	
Herman Wolf	30 jaar	Frans Halslaan 68	1912/11/09	Lith	1943/04/30	Auschwitz	
Jacob Wolf	27 jaar	Frans Halslaan 68	1915/10/24	Zutphen	1943/04/30	Auschwitz	
Bertha Wolf-Koppel	69 jaar	Spitaalstraat 39	1874/05/13	Deventer	1943/05/14	Sobibor	
Marietje Wolf	34 jaar	Spitaalstraat 39	1909/05/26	Lith	1943/09/24	Auschwitz	

Oude en Nieuwe Gasthuis

De bewoners van de twee vestigingen van het Oude en Nieuwe Gasthuis zijn bij elkaar geplaatst. Op de locatie in Zutphen stond tevens het Zusterhuis. In de bewonerslijst staan patiënten die al jarenlang in de instelling

verbleven, geëvacueerde patiënten uit de kuststreek, onderduikers die zich als patiënt hadden laten inschrijven en personeelsleden.

Voornaam	achternaam	leeftijd	adres	geboortedatum	geboorteplaats	sterfdatum	sterfplaats	noot
Mathilde Judith	Alberga- de Vries Robles	59 jaar	locatie Zutphen	1884/01/06	Paramaribo	1944/01/01	Zutphen	
Ludwig	Alexander	48 jaar	locatie Warnsveld	1894/10/10	Keulen	1943/04/16	Sobibor	
Bloeme	Beer, de	75 jaar	locatie Warnsveld	1878/12/21	Hoogezand	onbekend	Sobibor	
Rosa	Beer, de		locatie Warnsveld	1861-05-23	Findorf	onbekend	onbekend	
Henriëtte/ Roosje	Bos	40 jaar	locatie Zutphen	1902/12/20	Zutphen	1943/04/16	Sobibor	
Eva	Cohen	48 jaar	locatie Zutphen	1894/06/02	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Sara	Cohen	54 jaar	locatie Warnsveld	1889/02/22	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Rosje	Cohen-Hollander	64 jaar	loc. Z. & huisadres Z	1877/03/15	Rheden	1942/03/11	Zutphen	
Rachel Anna	Cohn-Mendes da Costa	51 jaar	locatie Zutphen	1892/03/30	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Rachel	Deegen-Cohen	58 jaar	locatie Zutphen	1884/09/24	Amsterdam	1943/05/21	Sobibor	

Celina/ Celine Dekker-Rueff	60 jaar	locatie Warnsveld	1882/07/11	Sankt- Ludwig	1943/04/16	Sobibor	
Paula Franken-Wolff	67 jaar	locatie Warnsveld	1876/05/11	Berlijn	1943/04/28	Sobibor	
Sara Gallizien-Vis	77 jaar	locatie Zutphen	1865/12/16	Grave	1943/07/09	Sobibor	
Hendrika Goldsteen	61 jaar	locatie Zutphen	1881/12/06	Meppel	1943/01/15	Zutphen	
Grietje Groot, de-de Akker	84 jaar	loc. W. & huisadres Z	1858/09/17	Hoogeveen	1943/04/23	Sobibor	
Charlotte Grünebaum	54 jaar	locatie Warnsveld	1889/02/14	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Froutje Hanouwer-Pinto	65 jaar	loc. W. & huisadres Z	1878/01/09	Groningen	1943/03/05	Sobibor	
Betsie Rozalie Hanouwer-Vomberg	22 jaar	loc. W & huisadres Z	1920/12/12	Zutphen	1943/07/09	Sobibor	
Bet Klaartje Hartog	54 jaar	locatie Zutphen	1888/06/24	Borculo	1943/04/30	Sobibor	
Sara Israël	77 jaar	huisadres Zutphen	1865/11/05	Hengelo	1943/05/14	Sobibor	
Cato Konijn	49 jaar	locatie Warnsveld	1894/04/11	Haarlem	1943/04/16	Sobibor	
Amalia Levie, de-Leffmann	72 jaar	locatie Zutphen	1870/04/22	Mühlheim	1943/04/16	Sobibor	
Sara Lopes Diaz	31 jaar	locatie Warnsveld	1911/12/23	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Sophia Mainzer-Zilverberg	89 jaar	loc. Z & huisadres Z	1853/09/13	Enschede	1943/03/05	Sobibor	
Samuel Abraham Markus	76 jaar	locatie Warnsveld	1866/12/14	Dokkum	1943/04/16	Sobibor	
Rosa Meyer-Cohen	81 jaar	locatie Warnsveld	1861/05/23	Sindorf	1943/04/23	Sobibor	
Marietje Noord, van-van Geldere	49 jaar	locatie Warnsveld	1893/10/05	Doesburg	1943/06/04	Sobibor	
Leendert Noord, van	53 jaar	locatie Warnsveld	1890/03/24	Amsterdam	1943/06/04	Sobibor	
Salomon Polak	43 jaar	locatie Zutphen	1900/03/21	Zutphen	1943/04/16	Sobibor	
Salomon Prins	67 jaar	locatie Zutphen	1875/04/27	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Rebecca Reens-van Dam	49 jaar	locatie Warnsveld	1893/08/14	Arnhem	1943/05/14	Sobibor	
Regina Rosenfeld	26 jaar	locatie Zutphen	1916/07/02	Praag	1943/05/28	Sobibor	
Martha Schpektor	33 jaar	locatie Warnsveld	1909/06/12	Amsterdam	1943/03/23	Warnsveld	
Arthur Seligmann	64 jaar	locatie Zutphen	1878/04/08	Keulen	1943/03/15	Zutphen	
Aaltje Slier-Salomon	72 jaar	locatie Warnsveld	1870/09/21	Utrecht	1943/03/04	Warnsveld	
Alberdina Speijer, gesch. van J.S. Hamburger	74 jaar	locatie Warnsveld	1868/09/21	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Betty Veerman-Keijzer	65 jaar	locatie Warnsveld	1878/06/20	Krefeld	1943/07/16	Sobibor	
Marianne Velmans-Cohen	62 jaar	locatie Warnsveld	1880/12/22	Amsterdam	1943/04/16	Sobibor	
Mietje Vomberg-de Horst	76 jaar	locatie Warnsveld	1866/12/28	Kuinre	1943/04/14	Westerbork	

Sara Weezel, van	59 jaar locatie Warnsveld	1883/09/13 Amsterdam	onbekend Sobibor
Klaartje Weijel	63 jaar locatie Zutphen	1879/12/26 Zutphen	1943/04/16 Sobibor
Benjamin Wijnberg	50 jaar locatie Zutphen	1892/02/16 Amsterdam	1942/07/10 Zutphen
Rosa Würzburg	79 jaar locatie Zutphen	1863/09/09 Schwaan	1943/03/07 Zutphen

Personen die te vinden zijn bij de betreffende hoofdbewoner:

C. Angress en Levie David Blaauw zie *Philip Weijel*;
S. van Dijk-Cohen zie *H.A. Hanouwer*;
F. Frank huishoudster zie *Juda Hamburg*;
G. de Groot-Akker zie *dochter Vrouwchje Cohen-Muller*;
F. Hoogstraal zie *David Levison*;
D. Jacob zie *Abraham Weijel*;
M. Jacobs en S. Jacobs-Northeimer zie *Jacob Meijers*;
K. Kralova zie *Abraham Philip*;
L. Leeraar-Cohen en zoon Lion zie *Jacob Cohen*;
S.D. Leuw zie *David Abraham Noach*;
H. de Liever zie *F. Salomons-Polak*;
M. Lewitzky zie *J.A. van Gelder*;
S. Mainzer-Zilverberg zie *M.N. Elzas*;

H. Mansfeldt zie *Philip de Vries*;
B. Meijer zie *H.F. Neumann*;
L. Menko en I. Körner zie *Sallie Levison*;
D. de Metz-Levison zie *E.H. Levison-Levison*;
G.I. Meyer zie *Salomon Jozep*;
A. Mozes zie *Philip Weijel*;
S.S. Nenk-Noach zie *David Abraham Noach*;
S. (Aussen) Roozendaal huishoudster bij gezin *Carel van Gelder/Barltheze*;
E. Spanier zie *Siegfried Aaron* (= achternaam);
Levie en Abraham Stork zie *Philip Weijel*;
H. Weijel-Aussen en E. Voltijn-Aussen zie *Bernard Aussen*;
E. Weijel-Rubens en E. Wolf zie *Abraham Philip*;
T.J. Windmuller zie *Meyer Vromen*.

Noten:

- a. Willem had een gelijknamige neef in Zutphen, waardoor in verschillende bronnen deze personen verwisseld zijn. Op de stolpersteen staat het geboortjaar van de neef. De hier vermelde overlijdensplaatsen en -datum zijn ontleend aan informatie van de familie Horn.
- b. Eén van de verdwenen adressen door bombardement op IJsselbrug, oktober 1944.
- c. In archieven geen huwelijk te vinden.
- d. Woont na huwelijk in Nijmegen, is één van degenen die buiten Zutphen wordt herdacht.
- e. Gezin woonde in Oss.
- f. Twee personen met zelfde naam en zelfde sterfdag, andere geboortedata.
- g. Naam Krukziener is ingeburgerd. In documenten vaak oorspronkelijke naam Cutzien of met de toevoeging genoemd (gen) of zich noemende Krukziener.
- h. Elisabeth Krukziener-de Wind en Margaretha Krukziener-de Wind waren zussen. Aryeh Hazon, Elisabeths zoon beschrijft in boek *Licht en schaduw de families*.
- i. Op onderduikadres overleden.
- j. Sintifamilie. De toen zevenjarige zoon Zoni Weisz, schreef boek *Zoni, De Vergeten Holocaust*.

NOTEN

- 1 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 12.
- 2 Toelichting schrijfwijzen en vertaling uit Hebreeuws: Marco Groen, e-mails januari–maart 2020.
- 3 Kooij, P. (2004). *In een betere staat en een beter lokaal: De Joodse gemeenschap en synagoge in Delden*. Delden: SBOF; Gans, M.H. (1971). *Memorboek*. Baarn: Bosch & Keuning; Stoutenbeek, J., & Vigeveno, P. (1989). *Joods Nederland: Een cultuurhistorische gids*. Amsterdam: Em. Querido; Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 4 Programmaboekje dienst herdenking vijftigjarig bestaan synagoge, 31-08-1929; Gans, M.H. (1971). *Memorboek*. Baarn: Bosch & Keuning; Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers, blz. 3.
- 5 NL-ZuRAZ, Oud Archief Zutphen (OAZ), 0001, inv.nr. 1736.
- 6 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 7 NL-ZuRAZ, Archivalia Joan de Bruijn. 0369, inv.nr. 2.
- 8 Bibliotheca Rosenthaliana Amsterdam, Verzameling loechjes: 1823.
- 9 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 102, 172.
- 10 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv. nrs. 102, 7.
- 11 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7.
- 12 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 308 inv.nrs.74, 29 blz. 6223 en inv.nr. 73.
- 13 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 14 *Z.G.V. Olympia. 1875-1925. Gedenkboek*.
- 15 NL-ZuRAZ, Pictura, 121, inv.nr. 5.
- 16 *Zutphensche Courant*, 31-08-1929.
- 17 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170.
- 18 Kooij, P, Mendelson, B. (2014) *Dat doe je gewoon. Zutphense onderduikverhalen*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 19 *De Stentor*, 05-05-2018.
- 20 Overlijdensacte nr. 214 1954 Zutphen, Gelders Archief.nl.
- 21 Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam, loechjes; NL-ZuRAZ. Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 14, 16.
- 22 Brief secr. NIG Zutphen juni 2018.
- 23 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 172.
- 24 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv. nrs. 11, 15.
- 25 *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW), 04-09-1908.
- 26 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11.
- 27 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11 e.v.; NL-ZuRAZ St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 28 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv. nrs. 14, 11.
- 29 NIW, 27-10-1933; informatie Karin Vromen, e-mails februari 2020.
- 30 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11.
- 31 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 32 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv. nrs. 11, 14.
- 33 NIW, 12-06-1987.
- 34 NL-ZuRAZ, Oud Archief Zutphen (OAZ), 0001, inv.nr. 1732; NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170; NL-ZuRAZ Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 7, 11, 14; NIW 12-06-1987.
- 35 Dit hoofdstuk is geschreven samen met Ingeborg van 't Hoff.
- 36 Algemene bron naast de noten: verslag lezing 'Joodse Begraafplaats' gehouden door Rabbijn S. Evers, 09-02-2010.
- 37 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 14.
- 38 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 14 (13-01-1928).
- 39 Rietberg, G. (juli 2014). *Onderzoeksresultaten Joodse Begraafplaats Zutphen*. Niet gepubliceerd, aangeboden aan NIG Zutphen.
- 40 Informatie mevrouw H. Jacobs op basis van heer Tolboom, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- 41 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7 (14 nov. 1906, 17 febr.1907), inv.nr. 102.
- 42 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 18 (21-04-1829, 01-06-1829).
- 43 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 377 (05-03-1877), 390 (01-10-1883), 417 (27-07-1896).
- 44 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 26 (12-08-1835).
- 45 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 102.
- 46 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 62.
- 47 *Nieuwe Apeldoornsche Courant* 12-08-1937 en 16-10-1937.

- 48 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 12.
- 49 NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 311.
- 50 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 168.
- 51 NL-ZuRAZ, Nederlands Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 13, 63.
- 52 NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 311.
- 53 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 54 NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 311.
- 55 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 56 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 27, 29; *Zutphens Dagblad*, 20-11-96, 03-12-1996.
- 57 Website Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, geraadpleegd 30-12-2019.
- 58 Conceptbrief aan B & W, door Ing. J. Meffert, aan R. Noach. Ongedateerd, waarschijnlijk jaren tachtig.
- 59 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 168.
- 60 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170; NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62. (Programma vijftigjarig bestaan synagoge 1929).
- 61 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 141 (Verbaal B&W 12-07-1841) en inv.nr. 323.
- 62 Kastelein, D. (2015). *De eerste sjoel. Een archeologisch proefsleuvenonderzoek naar de resten van Zutphens oudste synagoge*. Zutphen: Gemeente Zutphen. Afdeling Stadsbedrijven, team Archeologie.
- 63 NL-HaNA (Nationaal Archief, Den Haag), Departement van Erediensten, nummer toegang 2.07.01.01, inventarisnummer 15.
- 64 NL-HaNA, Staatssecretarie tijdens Koning Lodewijk Napoleon, nr toegang 2.01.01.07, inv.nr. 64; NL-HaNA, Erediensten, 1805-1813, 2.07.01.01, inv. nr. 81.
- 65 NL-ZuRAZ, Oud Archief Zutphen, 0001, inv.nr. 1732.
- 66 NL-HaNA, Erediensten, 1805-1813, 2.07.01.01, inv.nr. 96.
- 67 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62. (Programma vijftigjarig bestaan synagoge, 1929).
- 68 NL-HaNA, Erediensten, 02.07.01.01, inv.nr. 96.
- 69 NL-ZuRAZ, Kadaster Zutphen, 0432, inv.nrs. 6, 4.
- 70 NL-ZuRAZ, *Woordenboek der Nederlandsche taal*, 1926, inv.nr. 831 IX.
- 71 NL-ZuRAZ, Notarieel Archief, 349 inv.nr. 216, akte 2057.
- 72 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 299.
- 73 NL-ZuRAZ, Nederlands Israëlitische-Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 172.
- 74 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002 inv.nr. 341.
- 75 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 41.
- 76 NL-HaNA, Departement Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, nr. toegang 2.07.01.03, inv.nr. 1090.
- 77 NL-HaNA, Financiën / Erediensten, 2.08.13, inv.nrs. 12, 17, 13.
- 78 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 61.
- 79 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 36.
- 80 *Zutphense Courant*, 31-08-1929.
- 81 NL-ZuRAZ, Notariële archieven Zutphen, 349, inv.nr. 369, akte 5902.
- 82 NL-ZuRAZ, adresboeken gemeente Zutphen, 1863, 1864 en 1875-'78.
- 83 NL-HaNA, Financiën / Erediensten, 2.08.13, inv.nr. 85.
- 84 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 61a.
- 85 NL-HaNA, Kabinet des Konings, nummer toegang 2.02.04, inv.nr. 2293.
- 86 NL-HaNA, Ministerie van Financiën, Erediensten 2.08.13, inv.nrs. 73, 84.
- 87 NL-HaNA, Financiën/Erediensten, 2.08.13, inv.nrs. 73, 84, 85.
- 88 NL-ZuRAZ, Collectie briefhoofden Zutphen, 0341, inv.nr. 198.
- 89 Harenberg, J. Zutphen in oude ansichten. 1978. Zaltbommel, Wereldbibliotheek.
- 90 NL-ZuRAZ, Nederlands Israëlitische-Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 102.
- 91 NL-ZuRAZ, Nederlands Israëlitische-Gemeente Zutphen, inv.nr. 7.
- 92 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 93 *Zutphense Courant*, 02-09-1929.
- 94 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nrs. 11, 63.
- 95 *Gelders dagblad*, 03-11-1999.
- 96 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nrs. 63, 15.
- 97 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 98 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nrs. 63, 15.
- 99 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 63.
- 100 NL-ZuRAZ, Architectenbureau A. Sobel, 0412, inv.nr. 369.
- 101 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 11.
- 102 NL-ZuRAZ, Bureau Wederopbouw Zutphen, 0103, inv.nr. 123.
- 103 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 10.
- 104 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 63.
- 105 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 106 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 64.
- 107 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 15.
- 108 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente, 0284, inv.nr. 64.
- 109 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 36.

- 110 NL-ZURAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 16.
- 111 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458 inv.nr. 28; NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7.
- 112 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 28, 12.
- 113 Mededeling R. Noach, 15-11-2020.
- 114 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 28, 30, 12.
- 115 Mededeling R. Noach, 15-11-2020.
- 116 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 117 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 11.
- 118 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 10.
- 119 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 10, 28, 12.
- 120 *Zutphense Koerier*, 19-12-1985.
- 121 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 12.
- 122 P.G.J. Breukink, e-mail 27-10-2020.
- 123 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 15.
- 124 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 14.
- 125 NL-ZuRAZ, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 9, 14.
- 126 Kraak, J. (2013). *Hak, pak en zak. Traditionele beroepen op het platteland van Noordoost-Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- 127 Resolutieboek 17 april 1750 in: Laansma, S. (1977). *De Joodse Gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 128 Linda Horn, e-mail januari 2020.
- 129 NL-ZuRAZ.bibliotheek: *Bijdragen en mededeelingen*, Gelre. Deel X. 1907, blz 47 e.v.
- 130 Laansma, S. (1977). *De Joodse Gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 131 NL-ZuRAZ, bibliotheek: *Bijdragen en mededeelingen*, Gelre. Deel X. 1907, blz 47 e.v.; NL-ZuRAZ, Archivalia Joan de Bruijn. 0369, inv.nr. 2.
- 132 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 323, 322.
- 133 Laansma, S. (1977). *De Joodse Gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 134 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 4, (05-08-1818) en inv.nr. 14 (11-04-1825).
- 135 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7 (17-02-1907).
- 136 Documentatie familie Cohen-Leeraar/Nijenhuis, februari 2020.
- 137 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 138 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308, inv.nrs. 74, 29, 73.
- 139 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 2.
- 140 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308, inv.nrs. o.a. 071; NL-ZuRAZ adresboek Zutphen 1891.
- 141 Documentatie familie Cohen-Leeraar / Nijenhuis, februari 2020.
- 142 *Zutphensch Dagblad* (ZD), 15-02-1922.
- 143 *Van Huis tot Huis*, 13-09-1957.
- 144 Kooij, P, Mendelson, B. (2014) *Dat doe je gewoon*. Zutphense onderduikverhalen. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 145 NL-ZuRAZ, Jaarverslagen gemeente Zutphen, 1932, 1934.
- 146 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 13.
- 147 NL-ZuRAZ, Jaarverslagen gemeente Zutphen, 1961.
- 148 Karin Vromen, e-mail februari 2020.
- 149 NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 112.
- 150 Harenberg, J. (1977). *Zutphen in oude ansichten 2*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- 151 ZD 12-04-1918, 28-04-1919, 18-05-1921.
- 152 Interviewmap 1980, D. Eikelboom; informatie en e-mail mevr. C. Bouwmeister, 19-12-2019.
- 153 Ijben, S.M. *Geschiedenis van de familie Weijl in Zutphen*. 27-03-2019.
- 154 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 35.
- 155 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170.
- 156 ZD, 10-11-1984.
- 157 NL-ZuRAZ, adresboek gemeente Zutphen, 1926.
- 158 NL-ZuRAZ, vermelding in de geboorteakte van zijn zoon Abraham, 23-12-1852.
- 159 Gelders Archief Arnhem, 3198, kadaster/leggers. inv.nr. 422.
- 160 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 15.
- 161 Advertentie in *Zutphensche Courant* (ZC).
- 162 Werkgroep Barlheze. (2007). *Lopen door het verleden van het Barlhezekwartier. Negen eeuwen geschiedenis van een Zutphense wijk*. Zutphen: Historische Vereniging Zutphen.
- 163 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 164 Kooij, P. *Petten aan de lopende band. Pettenfabriek Krukziener*. In: *Zutphen*, 2015, nr 2.
- 165 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11.
- 166 E-mail A. van der Houwen via E. Hazon. (2015), Handelsregisterinschrijving nr 08012830.

- 167 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 15.
- 168 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 15.
- 169 Interview Marian Sanders, door Jannie de Visser en Marja Hogervorst, e-mails Jaap Sanders (voorjaar 2019); informatie Joods Monument Zaanstreek.
- 170 NL-ZuRAZ, Collectie bouwvergunningen Zutphen, 0145, inv.nr. 5382.
- 171 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, briefkaart Sanders, ontvangen 25-11-1929.
- 172 NL-RuRAZ, Adresboeken Zutphen, betreffende jaren; Jaarverslagen Gemeente Zutphen, 1929,1930.
- 173 Horn, L. *Voorlopige korte familiegeschiedenis Horn-Benjamins*. (2019). Niet gepubliceerd.
- 174 Netel, L. & Horn, L. (2003). *Lex Horn (1916-1968) Monumentale kunst en vrij werk*. Zutphen: Henriette Polak Museum.
- 175 NL-ZuRAZ, Jaarverslag gemeente Zutphen 1911.
- 176 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308, inv.nr. 71, blad 270.
- 177 NL-ZuRAZ, Notarieel archief, 0349, inv.nr. 639, aktenr. 1443.
- 178 NL-ZuRAZ, Jaarverslag gemeente Zutphen 1919.
- 179 NL-ZuRAZ 0341 Collectie briefhoofden, 0341, inv.nr. 310.
- 180 Kooij, P. & Mendelson, B. (2014). *Dat doe je gewoon, Zutphense onderduikverhalen*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 181 NL-ZuRAZ, Architectenbureau A. Sobel, 0412, inv.nr. 415.
- 182 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 15 (20-11-1945).
- 183 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1961.
- 184 NL-ZuRAZ, Notarieel archief, (0349), inv.nr. 597, aktenr. 1526; Harenberg, J. (1977). *Zutphen in oude ansichten 2*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- 185 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers; P. Dullaert geciteerd in Bornkrant door Hein Leenen, Bornkrant, 2006(?).
- 186 Harenberg, J. (1977). *Zutphen in oude ansichten 2*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- 187 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1891.
- 188 Snatager, H. (z.j.) *Zo gaan we allemaal... brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Spaarndam: Ivoorzwart.
- 189 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 322.
- 190 Gelders Archief Arnhem, 3198, kadaster/leggers, inv.nr. 422.
- 191 Nieuws van den dag, Kleine Courant, 09-07-1906.
- 192 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1934.
- 193 Snatager, H. (z.j.) *Zo gaan we allemaal... brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Spaarndam: Ivoorzwart.
- 194 Harenberg, J. (1977). *Zutphen in oude ansichten 2*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- 195 NIW, Het Centrum 13-09-1909.
- 196 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister, Jaarverslagen en Adresboeken gemeente Zutphen.
- 197 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 2933.
- 198 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1891.
- 199 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1914.
- 200 NIW, 24-04-1925.
- 201 NIW, 25-01-1935.
- 202 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 203 NIW, 31-01-1902, 08-11-1917.
- 204 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 205 Informatie Karin Vromen, e-mails februari 2020.
- 206 Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam. Brief met voorbeelden van het papier, 26-3-1918.
- 207 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 208 NL-ZuRAZ, Collectie briefhoofden, 0341.
- 209 NIW, 1 12 1865, 17-11-1867, 12-05-1893.
- 210 Kooij, P. & Mendelson, B. (2014) *Dat doe je gewoon. Zutphense onderduikverhalen*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 211 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 323.
- 212 Philips, I.M. (2015). *Hallo, ken je mij niet meer?*
- 213 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 214 (1992/1991) *Kadastrale kaart 1832*. Arnhem: Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland.
- 215 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen, 1891.
- 216 Informatie Karin Vromen, e-mails februari 2020.
- 217 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 15.
- 218 Eikelboom, D.H. *Slagerijen in de Barlheze in de eerste helft van de 20ste eeuw*. Tijdschrift *Zutphen*, 2008, nr. 4.
- 219 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 298.
- 220 NL-ZuRAZ, Kadaster 1832; Bevolkingsregister Zutphen.
- 221 NL-ZuRAZ, Adresboeken Zutphen, 1863, 1877, 1891.
- 222 ZD, 28-12-1985(?).
- 223 Koot, R. *Map Stadswandeling Joods Zutphen*. Herinnering Fons Lansman.
- 224 Map advertenties, D. Eikelboom.
- 225 Map advertenties, D. Eikelboom; Interviewmap 1980, D. Eikelboom.
- 226 Interviewmap 1980, D. Eikelboom.

- 227 Eikelboom, D.H. *Slagerijen in de Barlheze in de eerste helft van de 20ste eeuw*. Tijdschrift *Zutphen*, 2008, nr. 4.
- 228 Koot, R. Map stadswandeling Joods Zutphen.
- 229 Fa. A.D. Hamburg 1836-1936. NL-ZuRAZ 718.69 HAMB.
- 230 NL-ZuRAZ Adresboek Zutphen 1910.
- 231 Kooij, P. & Mendelson, B. (2014) *Dat doe je gewoon. Zutphense onderduikverhalen*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 232 M. van Velzen-Barendsen, *Het waren lieve mensen. Fragmenten uit de geschiedenis van een Joodse slagersfamilie*, in: *Oer 25* (september 2017) p. 30-35.
- 233 NIW, 13-03-1885.
- 234 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308, inv.nr. 026, blad 5076.
- 235 *Zutphensche Courant* (ZC), 08-05-1896.
- 236 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 102.
- 237 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7.
- 238 NIW, 03-03-1922.
- 239 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 11, 12.
- 240 NL-ZuRAZ, Distributiedienst Zutphen (1914-1921), 0480, inv.nrs. 25, 26.
- 241 *Zutphense Courant*, 05-10-1977 in NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170.
- 242 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 102.
- 243 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 299.
- 244 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 245 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 142.
- 246 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 247 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 145.
- 248 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 249 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 143, 144, 145.
- 250 Paskamp, H en M. Paskamp-van Santen. (2001). *Kinderen van de rekening. Joods schoolleven in Twente gedurende de bezettingsjaren 1941-1943*. Enschede: Van Deirse Instituut.
- 251 Klijn, M. (2003). *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945*. Westervoort, Van Gruting.
- 252 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers.
- 253 Paskamp, H en M. Paskamp-van Santen. (2001). *Kinderen van de rekening. Joods schoolleven in Twente gedurende de bezettingsjaren 1941-1943*. Enschede: Van Deirse Instituut.
- 254 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers.
- 255 Klijn, M. (2003). *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945*. Westervoort, Van Gruting.
- 256 Hazon, A. (2015). *Licht en donker. Herinneringen aan mijn jeugd en onderduik*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 257 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 258 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 145, 144.
- 259 Koot, R. Map Stadswandeling Joods Zutphen, 2009.
- 260 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 145, 144.
- 261 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 262 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 146.
- 263 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 146.
- 264 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 265 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 32, 39, 43; Bevolkingsregister, 308, o.a. inv.nrs. 021, 026, 064.
- 266 NL-ZuRAZ, ZC, 19-10-1909.
- 267 NIW, 07-08-1885 en 13-03-1885.
- 268 ZC, 02-09-1916.
- 269 Fuks-Mansfeld, R. red. (2007). *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum; Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 270 NIW, 14-01-1910.
- 271 Fuks-Mansfeld, R. red. (2007). *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- 272 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregisters Zutphen.
- 273 Onderduikmuseum Aalten, levensverhaal Frits Cohen.
- 274 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers; Kooij, P. & Mendelson, B. (2014) *Dat doe je gewoon. Zutphense onderduikverhalen*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 275 NL-ZuRAZ, Diaconie Hervormde Gemeente te Zutphen (1639-1951), 0064, inv.nrs. 0241, 0242, 0244; R. Elsinga RAZ, e-mail november 2017.

- 276 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 344, 43, 113.
- 277 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers.
- 278 Riemens, J.C. (2009). *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers.
- 279 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 145.
- 280 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 281 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 282 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 144, 145, 146.
- 283 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 284 *Zutphense Courant*, 19-12-1985.
- 285 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 13; mevr. H. Jacobs, e-mail 12-12-2019.
- 286 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 3.
- 287 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr.41
- 288 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 170.
- 289 Laansma, S. (1977). *De Joodse Gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 290 Mededeling M. van Velzen-Barendsen, RAZ.
- 291 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 292 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 298; 1829, maar handschrift lijkt 1809.
- 293 NL-ZuRAZ, Archivalia Joan de Bruijn, 0369, inv.nr. 1.
- 294 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 276.
- 295 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 298, 196; NL-ZuRAZ, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente te Zutphen, 0062, inv.nr. 1129.
- 296 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 322, 323, 334.
- 297 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 322, 323, 334.
- 298 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 323.
- 299 NL-ZuRAZ, Distributiedienst Zutphen (1914-1921), 0480, inv.nr. 25.
- 300 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nrs. 36, 37, 38, 332, 331.
- 301 Schut, E. (1991). *Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in de Pekela's, 1683-1942*. Assen: Van Gorcum.
- 302 NIW, 08-07-1910.
- 303 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 331.
- 304 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inventarisbeschrijving.
- 305 NIW, 13-02-1870.
- 306 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inventarisbeschrijving en inv.nrs. 102, 108.
- 307 Laansma, S. (1977). *De Joodse Gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 308 ZC, 02-07-1926 en 08-11-1926.
- 309 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 106.
- 310 NIW, 25-03-1938.
- 311 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7.
- 312 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 106.
- 313 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 106.
- 314 NL-ZuRAZ, Scholtambt Zutphen, 0338, inv.nr. 10.
- 315 NL-ZuRAZ, Gemeente Zutphen 1816-1919, 0002, inv.nr. 322.
- 316 Staats Evers. J.W., (1859, herdruk 1870). *Lijfstraffelijke regtspleging in Gelderland of belangrijke strafzaken van 1811 tot 1859 aldaar voorgekomen*. Arnhem: D.A. Thieme.
- 317 Nationaal Archief, Den Haag, Departement van Erediensten, 2.07.01.01, inv.nr. 35.
- 318 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 7.
- 319 Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam.
- 320 NL-ZuRAZ, Registers van overlijden Zutphen.
- 321 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 102.
- 322 ZC, 08-08-1904.
- 323 NIW, 01-02-1929.
- 324 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 28, 14.
- 325 Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam. 2.3.27; Br.Ros. Regl. O-21.
- 326 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inventarisbeschrijving en inv.nrs. 138, 108.
- 327 NIW, 15-05-1908.
- 328 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inventarisbeschrijving en inv.nr. 15.
- 329 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inventarisbeschrijving en inv.nr. 108.

- 330 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1940.
- 331 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 332 NIW, 16-08-1907.
- 333 www.joodsmonument.nl, geraadpleegd 31-12-2019.
- 334 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 151, 152 en inventarisbeschrijving.
- 335 NIW, 27-10-1882.
- 336 NIW, 04-03-1898.
- 337 NIW, 27-12-1907.
- 338 NIW, 08-05-1908.
- 339 NIW, 14-01-1910.
- 340 NIW, 06-12-1912.
- 341 NIW, 08-03-1912,
- 342 NIW, 08-05-1908; 08-03-1912; 08-05-1908; 15-03-1912; 18-11-1910,
- 343 NIW, 15-05-1908; Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam, jaarboek 1904-'05.
- 344 NIW, 14-02-1908.
- 345 Giebels, L. (1975). *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941*. Assen: Van Gorcum.
- 346 NIW, 22-03-1912.
- 347 Marco Groen heeft de (Hebreeuwse) verenigingsnamen vertaald en toegelicht; e-mails januari, februari, maart 2020.
- 348 NIW, 18-01-1907.
- 349 NIW, 31-07-1885; 05-01-1912; 13-09-1929.
- 350 Marco Groen, e-mail maart 2020.
- 351 NIW, 03-11-1876.
- 352 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 353 NIW, 27-10-1882.
- 354 NL-ZuRAZ, Collectie Gimberg, 0142, inv.nr. 62.
- 355 NIW, 01-02-1929.
- 356 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 96.
- 357 Laansma, S. (1977). *De Joodse gemeente te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- 358 Marco Groen, e-mail 11-03-2020.
- 359 NIW, 30-11-1917.
- 360 Marco Groen, e-mail 11-03-2020.
- 361 Marco Groen, e-mail 01-2020.
- 362 NL-ZuRAZ, Collectie Tweede Wereldoorlog in Zutphen en omgeving, 0263, inv.nr. 90.
- 363 NL-ZuRAZ, B. Weijl, 0425, inv.nr. 9.
- 364 IJben, S.M. *Geschiedenis van de familie Weijl in Zutphen*. 27-03-2019.
- 365 S.M. IJben, e-mail 29-12-2019.
- 366 www.joodsmonument.nl, geraadpleegd 26-12-2019.
- 367 IJben, S.M. *Geschiedenis van de familie Weijl in Zutphen*. 27-03-2019 .
- 368 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11.
- 369 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 370 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nrs. 11, 14.
- 371 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 28.
- 372 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 145.
- 373 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nr. 23.
- 374 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk18.
- 375 Horn, L. (2012), *Else Berg en Mommie Schwartz. Kunstenaarsrechtspaar in Amsterdam*. 1910-1940. Wezep: de Kunst.
- 376 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308; Jaarverslagen Zutphen 1863 en 1877.
- 377 Kooij, P. *Wie was toch Henriette Polak*, in *Zutphen*, nr. 4 2012; infobordjes Museum Henriette Polak 2019.
- 378 *Jaarboek van 5674 (1913-'14)*. Uitgegeven door de centrale organisatie voor de religieuze en moreele verheffing der Joden in Nederland. (1913). Amsterdam: Van Creveld & Co.
- 379 Kooij, P. *Wie was toch Jacob Israël de Haan?*, in *Zutphen*, nr. 2 (2017).
- 380 Vertaling G. Radecker, 2012.
- 381 ZC, 02-07-1924 .
- 382 ZC, 15-12-1903.
- 383 Driessen, H. (1986). *Rusland in Nederlandse ogen*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- 384 NIW, 28-02-1908.
- 385 Netel, L. & Horn, L. (2003). *Lex Horn (1916-1968) Monumentale kunst en vrij werk*. Zutphen: Henriette Polak Museum; Horn, L. (2019). *Voorlopige korte familiegeschiedenis Horn-Benjamins*, niet gepubliceerd.
- 386 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 28.
- 387 E-mail Linda Horn 29-01-2020.
- 388 Anbeek, T. & Hefting, P. (2009). *De omslagen van de Salamanderspockets 1958-1996*, Amstelveen: Lenoirschuring.

- 389 Op zijn spoor gekomen door Anton de Lange en Hans Heesen, met dank.
- 390 Leftwich, J. (1937) *Along the years. Poems*. London: Robert Anscombe & Company.
- 391 NL-ZuRAZ, geboorteakten Zutphen.
- 392 www.literairzutphen.nl, geraadpleegd 20-12-2019.
- 393 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308, inv.nr. 073, blad 94.
- 394 Yiddish Leksikon, Zaynvl Diamant 2017, <http://yleksikon.blogspot.com>, geraadpleegd 25-12-2019.
- 395 The Jewish Telegraphic Agency, 07-03-1983.
- 396 Yiddish Leksikon, Zaynvl Diamant 2017, <http://yleksikon.blogspot.com>, geraadpleegd 25-12-2019.
- 397 *De Nieuwe Gids*, jrg. 4, 1949, blz. 276-289.
- 398 Yiddish Leksikon, Zaynvl Diamant 2017, <http://yleksikon.blogspot.com>, geraadpleegd 25-12-2019.
- 399 NL-ZuRAZ 857. 6 Left enge.
- 400 Leftwich, J. (1959). *Years Following After. Poems*. London: James Clark & Company.
- 401 Gelders Archief Arnhem, 3148 Stichting Gelders Oudheidkundig Contact en voorgangers, inv.nr. 235.
- 402 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 36.
- 403 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nr. 3.
- 404 Gelders Archief Arnhem, 3148 Stichting Gelders Oudheidkundig Contact en voorgangers, inv.nr. 235.
- 405 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nrs. 2, 3, 6, 9, 14.
- 406 NL-ZuRAZ, Meijer Groen Stichting, 0455, inv.nrs. 4, 18, 1, 16, 23.
- 407 NL-ZuRAZ, St. Behoud Synagoge Zutphen, 0458, inv.nrs. 3, 1, 25, 8.
- 408 Informatie dhr. F. Senator, 09-01-2020.
- 409 NL-ZuRAZ, Autografencollectie Schimmelpenninck van der Oye, 0286, inv.nr. 259.
- 410 Canon van Friesland; Schroor, M. red. (2016). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*. Leeuwarden-Bornmeer: Tresoar. Meindert Schroor e.a.
- 411 NL-ZuRAZ, Autografencollectie Schimmelpenninck van der Oye, 0286, inv.nr 206.
- 412 L.A. Snijders. *Vooroorlogse joodse literatuur uit Zutphen*. In: *Ter herkenning*, tijdschrift voor christenen en joden, (nr 4, 1988).
- 413 Fuks-Mansfeld, R. red. (2007). *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- 414 Chris Schriks, e-mail 20-01-2020 aan Pieter Jonker.
- 415 Van der Lijn, J. *Hebreeuws in de Librije, indicatie van 16e-eeuwse interesse, een verkenning*. Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws. Bij bezoek aan Zutphen 20-04-2017.
- 416 *Gids Walburgskerk en Librije*, (1987), Zutphen: De Walburg Pers; Meinsma, Dr. K.O. (1903, herdruk 1988), *De Librije te Zutphen*, Zutphen: De Walburg Pers.
- 417 Kooij, P. *Een verdwenen kabouter*, in Zutphen, 2018, nr. 2.
- 418 Mededeling en verwijzing <https://de.wikipedia.org/wiki/Brauerstern>, nov. 2020. J. Löwenhardt.
- 419 www.natuurmonumenten.nl, geraadpleegd 19-11-2020.
- 420 Gelder, H. van, (1994), *De tekenaar Jo Spier (1900-1978)*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- 421 Plas, M. van der, (1987). *Vader en moeder. Michel van der Plas*. Hoofdstuk *Peter Spier*. 1987. Baarn: Tirion. Waar hierna zoon Peter geciteerd wordt: geen nieuwe bronvermelding.
- 422 NL-ZuRAZ, Doc.736.8, *Jo Spier, geroerd en gelukkig met Zutphense Koerier Goodwill wisselbeker. Zutphense Koerier*, 26-06-1975.
- 423 Tentoonstellingsbrochure (2012). Dubbeltentoonstelling Spier – Van Straaten, Zutphen: Stedelijk Museum Zutphen.
- 424 Gomperts, J., *De tekenaar en karikaturist Jo Spier*. In: *Joodsch Weekblad De vrijdagavond*, 23-04-1926.
- 425 Spier, J. *Bij het scheiden van de markt 26 juni 1975*. Zutphen: Stedelijk Museum Zutphen.
- 426 NL-ZuRAZ, Collectie Meinsma, 0138, inventarisbeschrijving.
- 427 Jo Spier. *Een interview met Neerland's knapsten tekenaar*. In: *Nieuwsblad van het Noorden*. 11-07-1931.
- 428 Spier, J. *Bij het scheiden van de markt 26 juni 1975*. Zutphen: Stedelijk Museum Zutphen.
- 429 A.K. *Jo Spier: ik heb een land ingeruild voor een werelddeel*. In: *Nederlands Dagblad*, 12-06-1976.
- 430 Spier, J. *Bij het scheiden van de markt 26 juni 1975*. Zutphen: Stedelijk Museum Zutphen.
- 431 Jo Spier revue nr. 20, zomer 2001.
- 432 NL-ZuRAZ, Bevolkingsregister Zutphen, 0308.
- 433 NL-ZuRAZ, Zutphense Kunstvereniging Pictura, 0121, inv.nrs. 5, 2; Jaarverslagen gemeente Zutphen.
- 434 Collectie Stedelijk Museum Zutphen, gepubliceerd in Laansma.
- 435 Spier, J. (1978). *Dat alles heeft mijn oog gezien. Herinneringen aan het concentratiekamp Theresienstadt 1942-1945*. Amsterdam: Elsevier.
- 436 Fuks-Mansfeld, R. red. (2007). *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- 437 Vogel, H. *Ik vocht tegen onzichtbaar kwaad. Parool*, 20-06-1975.
- 438 NL-ZuRAZ, Zutphense Kunstvereniging Pictura, 0121, inv.nr. 5.
- 439 Mededeling W. Dröge, januari 2018.
- 440 Vogel, H. *Ik vocht tegen onzichtbaar kwaad. Parool*, 20-06-1975.
- 441 Spier, J. (1978). *Dat alles heeft mijn oog gezien. Herinneringen aan het concentratiekamp Theresienstadt 1942-1945*. Amsterdam: Elsevier.

- 442 www.dedokwerker.nl/jo_spier.html, geraadpleegd 21-12-2019.
- 443 Plas, M. van der, (1987). *Vader en moeder. Michel van der Plas*. Hoofdstuk *Peter Spier*. 1987. Baarn: Tirion.
- 444 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk 18.
- 445 Spier, J. (1978). *Dat alles heeft mijn oog gezien. Herinneringen aan het concentratiekamp Theresienstadt 1942-1945*. Amsterdam: Elsevier.
- 446 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk 18.
- 447 *Volkskrant* 17-04-1993. *Theaterdier tussen prikkeldraad*.
- 448 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk 18.
- 449 Jo Spier. *Een interview met Neerland's knapsten teekenaar*. In: *Nieuwsblad van het Noorden*. 11-07-1931.
- 450 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk 18.
- 451 NL-ZuRAZ, Doc. 736.8, Nieuwsdienst *Zutphense Koerier*, 26-06-1975. *Jo Spier, geroerd en gelukkig met Zutphense Koerier Goodwill wisselbeker*.
- 452 Spier, J. *Bij het scheiden van de markt 26 juni 1975*. Zutphen: Stedelijk Museum Zutphen.
- 453 Fuks-Mansfeld, R. red. (2007). *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- 454 Vogel, H. *Ik vocht tegen onzichtbaar kwaad. Parool*, 20-06-1975.
- 455 A.K. *Jo Spier: ik heb een land ingeruild voor een werelddeel*. In: *Nederlands Dagblad*, 12-06-1976.
- 456 *Volkskrant*, 27-06-1987.
- 457 Van der Heijden, Chr. (2006). *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem*. Utrecht: Bk 18.
- 458 De opzet en basis van dit hoofdstuk zijn van Renée Koot.
- 459 Kreijenbroek, J. (1994). *Zutphen in oorlogstijd, van jaar tot jaar van maand tot maand*. Zutphen: uitgave in eigen beheer.
- 460 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 101.
- 461 E. Flaming, e-mail aan R. Koot, 28-07-2018.
- 462 Snatager, H. (z.j.) *Zo gaan we allemaal... brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Spaarndam: Ivoorzwart.
- 463 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 10.
- 464 NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1942; NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 131.
- 465 Oord, N. van der. 2003. *Jodenkampen*. Kampen, Kok.
- 466 NL-ZuRAZ, Collectie particuliere stukken Zutphen, 0144, inv.nr. 131.
- 467 NIW, 20-09-1998.
- 468 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 14.
- 469 Gies, F. (2018), *Bist du ein Jude, hoe een joodse tiener de nazi's overwon*. Zutphen: Walburg Pers.
- 470 Philips, I.M. (2015). *Hallo, ken je mij niet meer?*
- 471 Hazon, A. (2015). *Licht en donker. Herinneringen aan mijn jeugd en onderduik*. Zutphen: werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 472 NL-ZuRAZ, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zutphen, 0284, inv.nr. 11 (brief 22-09-1959).
- 473 Hillebrink, A. *'Forgotten Soldier' Sally Noach kwam uit Zutphen*. Contact, 04-03-2020.
- 474 Megens, N. Zutphen. (2011). *De verdwenen stad, Voor, tijdens en na het bombardement van 1944*. Zutphen: Walburg Pers.
- 475 Voor meer informatie: www.nigdestedendriekhoek.nl
- 476 Jaarboek Wijnhuisfonds, Zutphen, 1998, pag. 33.
- 477 Weekblad *Contact*, 21-10-2020, pag. 25.
- 478 Informatie R. Koot.
- 479 NL-Zu-RAZ, Bevolkingsregister, 308, inv.nrs. 026, 069.
- 480 F. Israëls, Canada, e-mail 06-11-2019.
- 481 Koolhof, H. *De herdenkingsplaten ('40-'45) op het station van Zutphen*. in Zutphen, 2008, nr. 1.
- 482 www.joodsmonument.nl, geraadpleegd 17-12-2019.
- 483 NL-ZuRAZ, bouwdoossiers, 145, inv.nrs. 1024, 1025, 1026; Adresboeken Zutphen 1928, 1934 t/m 1942.
- 484 www.joodsmonument.nl, geraadpleegd 01-01-2020.
- 485 Mededeling mevr. R. Koot, dec. 2019, op basis van gesprek bewoners in ongeveer 2010.
- 486 Hazon, A. (2015). *Licht en Schaduw. Herinneringen aan mijn jeugd en onderduik in Zutphen*. Zutphen, werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.
- 487 *Bornkrant*, Zutphen, twee artikelen door Hein Leenen, mei 2005, en 2006? Daarin P. Dullaert geciteerd.
- 488 Voor meer informatie: www.stolpersteinezutphen.nl
- 489 *De Stentor*, 25-10-2012.
- 490 Namenlijst samengesteld door Renée Koot en Antoon Rozeboom, met hulp van Ingeborg van 't Hoff. Naast Digitaal Joods Monument gebruik gemaakt van boek Laansma; NL-ZuRAZ: bevolkingsregister-vertrokken personen, archief 0284; websites geldersarchief.nl en andere provinciale archieven, nationaalarchief.nl, stolpersteinezutphen.nl, maxvandam.info, openarch.nl

Colofon

De Zutphense Kehille in het bijzonder

is een uitgave van Stichting Nobilis te Oosterwolde i.s.m. Historische Vereniging Zutphen.

Vormgeving en fotobewerking: Sijtze Veldema, Stilet Vormgeving Dwingeloo.

Lettertype: TEFF Trinité en DTL Argo.

Druk en afwerking: Wilco boeken en tijdschriften, Amersfoort.

Frontispice: Peter Kooij, *Een geschiedenis van Joods Zutphen*, lino, 2021, 170 x 185 mm.

Het boek is financieel mogelijk gemaakt door:

Stichting De Verdwenen Stad, Zutphen

Nederlands Israëlitische Gemeente De Stedendriehoek

Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland, Amstelveen

Stichting Rebekka Grunwald-Wagenaar, Warnsveld

Joseph en Sara Spierfonds, Amsterdam

Stichting Oude Gelderse Kerken, Arnhem

Bijdrage van een particulier, Zutphen

Gé Kok Foons, Huissen

Willem van Buuren, Zutphen

Gemeente Zutphen

© 2021 Stichting Nobilis Oosterwolde & drs. Peter Kooij Zutphen.

© 2024 Elektronische, verbeterde versie (24.4). Stichting Nobilis Oosterwolde & drs. Peter Kooij Zutphen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Stichting Nobilis.

ISBN 978 94 90847 21 0

www.stichtingnobilis.nl

De Zutphense Kehille in het bijzonder. Een geschiedenis van Joods Zutphen beschrijft vanaf de eerste berichten over Joden in de stad verschillende onderwerpen, zoals de opeenvolgende synagogen, het bloeiende verenigingsleven, de begraafplaats en de handel en wandel van Joden en Joodse families in Zutphen in de loop der eeuwen. Tweehonderd afbeeldingen completeren het geheel. Het raadplegen van verschillende archieven in het land, aangevuld met door families aangedragen herinneringen en foto's, leverden nooit eerder gepubliceerde informatie en ontdekkingen op, zoals het bestaan in de negentiende eeuw van een *mikwe*, een ritueel bad, in de tegenwoordige Spoorstraat. Ook landelijk bekende personen staan in dit boek, doordat ze geboren of getogen zijn in Zutphen, zoals de schilders Mommie Schwarz en Lex Horn. Een wereldwijd gewaardeerde autoriteit op het gebied van het Jiddisch, Joseph Leftwich, was er trots op dat hij in Zutphen het levenslicht zag. Het levensverhaal van de tekenaar Jo Spier is aangegrepen om te illustreren wat het denken in groepen voor gevolgen heeft, en hoe de kijk op 'goed' en 'fout' in de loop der tijd verandert. Verschillende beschreven gebeurtenissen in het verleden spiegelen zich in het heden. Wat leert ons de geschiedenis? In de tegenwoordige omstandigheden rust op Nederland de plicht om zonder naar schuld of oorzaak te vragen, te helpen waar geleden wordt, het land een oord van vrijheid en gastvrijheid te laten zijn. Het voorgaande is ontleend aan een oproep aan de inwoners van Zutphen in 1938. Het boek sluit af met een inwonerslijst op adres van alle Joodse mensen die door de Tweede Wereldoorlog niet terugkeerden.

ISBN 978 94 90847 21 0

Stichting Nobilis i.s.m. Historische Vereniging Zutphen